

N. NAZAROV

TURK RUNOLOGIYASI VA ETNOMADANIY JARAYONLAR

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

NASRIDDIN NAZAROV

**TURK RUNOLOGIYASI
VA ETNOMADANIY JARAYONLAR**

«Mhamroh media»
TOSHKENT – 2025

UO'K 821.312.161;903.2

KBK 84(5);63.5

N-85

Nazarov, Nasriddin

Turk runologiyasining tarixiy aspektlari va etnomadaniy jarayonlar / Monografiya. – T.: «Mhamroh media», 2025. – 228 b.

Ushbu monografiyada turk runologiyasining namunalari bo'lgan O'rxun-Yenisey yodgorliklari haqidagi nazariy fikrlar ilgari surilib, ularning etnomadaniy jarayonlardagi o'rni tadqiq etiladi. Qadriyatlarimizning tarkibiy qismi sifatida VI-VIII asrlarda bitilgan turk runik manbalaridagi hikmatlar, ularning tadrijiy jarayonlardagi etnomadaniy mohiyati, bitiklarning tarixiy tafakkurni yuksaltirishdagi o'rni haqidagi fikrlar ilgari suriladi. Tarixiy bitiklar bugungi kunda ham yoshlarni o'tmish qadriyatlariga ijobiy munosabat ruhida tarbiyalash bilan bir qatorda, yoshlar tafakkurida el va yurt taqdiri uchun mas'ullik hissini o'stirishda muhim ahamiyat kasb etish jihatlari tadqiq etiladi. Ayniqsa, turfa tahdidlarning mavjudligi sharoitida birlik va hamjihatlikni ta'minlash masalalariga e'tibor qaratilgan hikmatlar jamiyatda yakdillik va barqarorlikni ta'minlashda zaruriy ahamiyatga ega.

Mas'ul muharrir:

Ahmadali Asqarov – O'zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi, tarix fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

Adham Ashirov – tarix fanlari doktori, professor

Gulchehra Raxmonova – falsafa doktori (PhD), dotsent

Monografiya Chirchiq davlat pedagogika universiteti Ilmiy texnik kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan (9-son bayonnoma, 2024 yil 24 dekabr)

ISBN 978-9943-4816-8-4

© «Mhamroh media» nashriyoti, 2025

KIRISH

Dunyo miqyosida tarix va tarixiy qadriyatlarga munosabat ijobiy mohiyat kasb etib, insoniyat o'z ajdodlari, ularning ma'naviy taraqqiyot bosqichlari hamda madaniyatining shakllanib, tadrijiy takomiliga qiziqishlari ortayotganligi kuzatilmoqda. Ayniqsa, tarixiy voqealardan saboq chiqarib, kelajak taraqqiyotni ta'minlash, kelgusi avlodning ma'naviy barkamolligiga shart-sharoitlarni vujudga keltirish – insoniyatning o'z ajdodlari bosib o'tgan tarixiy yo'liga xolis munosabatda bo'lish asosida bugungi hayot va kelajakdagi milliy taraqqiyotning asoslarini mustahkamlab borishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Amaliy hayotda tarixga munosabat orqali bugungi ma'naviy taraqqiyotni yuksaltirish, hamda rivojlanishning kelajak asoslarini mustahkamlab borish dolzarb vazifa sifatida kun tartibidan o'rin olmoqda.

Jahondagi ayrim nufuzli ilmiy tadqiqot institutlari va markazlarida turk runologiyasi va uning tarixiy ahamiyati, turk runologiyasining paydo bo'lib rivojlanishidagi tarixiy shart-sharoitlar tadqiqi, O'rxun va Yenisey havzalarida topilgan qadimgi turk yozuvlarining tekstologik mohiyati, turk runik bitiklaridagi etnonimlar va ularning turkiy xalqlar genezisida va etnik transformatsiyalashuv jarayonlaridagi o'rni, toshbitiklardagi hikmatlarni talqin etish bugungi kunda turkiy xalqlar ijtimoiy-tarixiy ongida o'zaro hamjihatlikni ta'minlashda muhim ekanligi bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Tarixiy tafakkurni yuksaltirish bo'yicha mikro va megamuhitning ta'sir darajasining o'rniga alohida e'tibor berilmoqda. Tarixni talqin etishda tarixiy haqiqatga asoslanib, o'tmish voqealari rivojini ta'minlab kelgan omillarni tahlil etgan holda tadqiqotlar mazmunini boyitish jarayonlarning real mohiyatini ochishda yetakchi omil sifatida qaralmoqda.

O'zbekistonda tarixiy qadriyatlarga munosabatni rivojlantirgan holda o'zlikni anglab, ajdodlarimiz bosib o'tgan tarixiy bosqichlar

tadqiqi asosida jamiyat a'zolarida vorisiylik tafakkurini yuksaltirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Turkiy xalqlarning ma'naviy boyligi namunalarini o'zida mujassam etib kelgan Turk runologiyasining tadqiqi bir tomondan milliy merosning tarixiy ildizlarini ochishga, jarayonlarning muayyan davrdagi rivojini talqin etishga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan ilk o'rta asrlardagi ajdodlar o'giti va hikmatlarining bugungi va kelajakdagi ma'naviy taraqqiyotni ta'minlashda ham manba sifatida ahamiyatlidir. Shu nuqtai-nazardan "Bugungi ozod va obod ona-Vatanda mustaqillik ma'naviyatni kundalik hayotimiz mazmuniga aylantirdi. Sobiq sho'rolar tuzumi davrida sharqona odob-axloq, milliy va ma'naviy qadriyatlar unutilar darajaga kelib qolgan edi. Istiqlof tufayli har bir o'zbekning o'zligini anglash va o'z xalqining kelib chiqishining tarixiy ildizlarini bilishga qiziqishi kuchaydi"¹. Bunday qiziqishlar tabiiy ravishda obyektiv tarixni yaratishni kun tartibiga qo'yib, turkiy xalqlar tarixining boshlang'ich bo'g'inlaridan biri bo'lgan qadimgi turk bitigida ifodalangan tarixiy voqealar talqinini taqozo etmoqda. "Mustaqillik sharofati bilan o'zbek xalqi etnik tarixini, jumladan, etnogenezi o'rganish shu kunning dolzarb muammolaridan biriga aylandi. Bu borada tadqiqotchi olimlar talaygina ishlar qilgan bo'lsalar ham mazkur muammoga oid yana bir qancha masalalar hanuzgacha o'z yechimini topgan emas"². Bunday vazifalar ko'lami tabiiy ravishda obyektiv tarixni yaratishni kun tartibiga qo'yib, turkiy xalqlar etnik tarixining boshlang'ich bo'g'inlaridan biri bo'lgan qadimgi turk bitigida ifodalangan tarixiy voqealar talqinini taqozo etmoqdaki, ushbu masalalar majmui turk runologiyasiga asoslangan bitiklarda tarixiy davr voqea-hodisalari in'ikosini tadqiq etishni ham o'z ichiga oladi.

¹ Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: О'zbekiston, 2015. – Б. 3.

² Шониев К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шафқ, 2001. – Б. 7.

I BOB. TARIXIY JARAYONLARDA TURK RUNOLOGIYASINING TAKOMILLASHUVIDAGI SHART- SHAROITLAR TADQIQI

1.1. O'tmish voqeligini aks ettirishda tarixning o'rni: turk runologiyasi kontekstida

Insoniyat mavjud ekan o'zining shakllanish jarayonlari va bu jarayonda inson sifatida tadrijiy takomil bosqichlarini, ushbu bosqichlarni vujudga keltirgan etnomadaniy va ma'naviy intellektual omillarni o'rganishga ehtiyoj sezib, aqlu zakovatini ushbu maqsad sari yo'naltira boradi. Zero, tafakkur doimo o'zining boshlang'ich nuqtasiga intilib, o'tmish merosiga hurmat hissi yuksalib boraveradi. Shu bois, tadqiqotning dastlabki bobi umuminsoniy sivilizatsiyaning rivojini ta'minlab kelgan turkiy xalqlar ajdodlari – qadimgi turklarning ilk yozma manbalari – turk runologiyasining shakllanishi va takomillashuvidagi tarixiy shart-sharoitlar masalalari tadqiqiga bag'ishlanadi.

Umuminsoniy taraqqiyotda muhim o'rin tutuvchi turkiy xalqlar etnomadaniy rivojlanish bosqichlari bevosita moddiy-madaniy obidalar, tarixiy qadriyatlar bilan bir qatorda, ma'naviy boyliklar namunalarini ham qamrab oladi. Moddiy madaniyat namunalari – tarixiy inshoot, obidalar, yodgorliklar, shuningdek, moddiy olamda mavjud bo'lgan real voqelik nazarda tutilsa, ma'naviy madaniyat – tafakkur taraqqiyotini ta'minlashga xizmat qiluvchi yozma va og'zaki ijod namunalaridir. Shu bois, ushbu bobda turk runologiyasi kontekstida o'tmish voqealarining aks etishi, bitiklarning tekstologik mazmuni va mohiyatidan kelib chiqqan holda turk runologiyasining tarixiy ildizlari hamda ushbu toshbitiklarning paydo bo'lishidagi tarixiy shart-sharoitlar tadqiq etiladi. Zero, turk runologiyasining tarixiy tadqiqi ajdodlarimiz bosib o'tgan sharaflari va sinovli yo'lning bir tekisda kechmaganligi, bugungi milliy ma'naviyat va g'oyaviy barkamollik manbasi o'tmish merosiga borib taqalishi – ma'naviy qadriyatlarimizga

mas'uliyat bilan munosabatda bo'lishimiz bilan bir qatorda, tarixiy-g'oyaviy jihatlarini tadqiq etgan holda turk superetnosi vakillari, xususan, turkiy genetik ildizga ega bo'lgan yoshlar orasida targ'ib qilishni kun tartibiga qo'yadi.

Tarix fanining tadqiqot obyekti sifatida turk runologiyasi tadqiqiga e'tibor qaratar ekanmiz, bevosita o'tmishdagi ijtimoiy-siyosiy va harbiy jarayonlar gavdalanadi. Va bu jihat o'tmish voqealari ibtidosini qadimgi turklarga mansub tarixiy voqealar mohiyati va uning talqinidan boshlashimiz lozimligini taqozo etadi. Zero, inson tafakkurining muhim qismini xotira egallaganligi kabi muayyan mavzuga kirishda muammoning tadrijiy bosqichlariga e'tibor qaratib, uning tarixiy-metodologik asoslarini talqin etish muhim. Ushbu jihat jarayonlar tadrijiy bosqichlarini qamrab oluvchi ta'limotlar manbaiga e'tibor qaratishni talab qiladi. Shu bois, o'tmish voqeligi tarix fanining tadqiqot obyekti ekan, insoniyat o'tmishini ifoda etuvchi bosqichlarga e'tibor qaratishimiz zarur. Turk runologiyasi ham o'tmish voqealari, ya'ni tarixning muayyan davri voqealarini o'zida mujassam etganligi bois, ushbu fan talqiniga e'tibor qaratishimiz lozim bo'ladi.

Ma'lumki, tarix fani odam va uni o'rab turgan olamning shakllanib, tadrijiy takomil bosqichlarini o'rganuvchi fan sifatida insoniyat vakillariga o'tmish voqealaridan saboq chiqarib, tarixiy ong va tarixiy xotirani o'yg'otishda muhim o'rin egallab kelmoqda. Har bir tarixiy davr va sharoitda shakllanib, rivojlanib kelgan sivilizatsiyalar tabiiy ravishda tarix fanining o'rganish obyekti sifatida e'tibor qaratishni talab etadi. "Tarix, birinchi navbatda, xalq tarixi birlamchi manbalarga asoslanadi. Xalq tarixining manbalari – moddiy madaniyat va yozma manbalar bo'lib, ulardan olingan ilmiy ma'lumotlar asosida tarix yaratiladi. Tarixiy yozma manbalar, arxeologiya, etnografiya, antropologiya, lingvistika, toponimika, epigrafika, numizmatika kabi fanlar bilan o'zaro aloqada va uzviy bog'liq bo'lib, ularsiz o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixini mukammal o'rganib bo'lmaydi"³.

³ Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: О'zbekiston, 2015. – Б. 7.

Haqiqatan ham milliy tarix arxeologik manbalar, moddiy madaniyat namunalari va yozma manbalarga asoslanadi. Ayniqsa, yozma manbalar muayyan etnosning shakllanish bosqichlari, tarixiy voqealar va ularning pozitiv rivojida harbiy-siyosiy yetakchilarning o'rni, ularning el birligini, yurt yaxlitligini ta'minlash to'g'risidagi faoliyatlari haqida aniq ma'lumotlar beradi.

Miloddan oldin (qadimgi, antik), ilk o'rta asrlar va o'rta asarlardagi tarixiy voqeliklarga e'tibor qaratgudek bo'lsak, ijtimoiy-tarixiy jarayonlar rivoji turkiy omil bilan chambarchas bog'liq ekanligiga guvoh bo'lamiz. "Tarix charxpalagi aylanishda davom etib, bir nuqta, bir manzilga takror-takror duch kelganidek, Markaziy Osiyolik qavmlarning Idil (Volga) daryosini muttasil ravishda kechib o'tib, G'arb tomon siljishgani va Shimoliy Kavkaz – Shimoliy qora dengiz havzalari bo'ylab Sharqiy Yevropa hududlarida o'zlari uchun yangi maskanlar barpo qilishgani tarix sahifalaridan ma'lum. Bu harakat miloddan oldingi ming yillikning o'rtalarida yunon va eron manbalarida skif yoki sak (shak) shaklida tilga olingan Markaziy Osiyolik qavmlar Qora dengizning shimoliy sohillarida paydo bo'lishgani-yu, uning ortidan milodning IV-V asrlarida son-sanoqsiz son otliqlarining Sharqiy Yevropani oshib o'tib, ushbu qit'aning markaziy hududlariga qadam qo'yishganida yana bir bor o'z tasdig'ini topdi"⁴. Shu bois, "yengilmas" "bahodir" kabi sifatlovchi belgilar "turk" atamasi bilan sinonim tarzda bir xil qo'llanila boshlaganligini ko'ramiz.

Turklarga nisbatan voqelikdagi bunday munosabat tarixiy davrlarning ma'naviy darg'alari, jumladan, ruhoni yetakchilar e'tiborini ham torta boshlaydi. Jumladan, Mahmud Qoshg'ariy turk atamasini diniy omillar bilan bog'lagan holda: "Turk – Tangri yarlagagur, Nuh o'g'lining oti. Bu ot Nuhning o'g'li turk avlodlariga

⁴ Ибн-Абул-Фатх. Туг'абу – хакон. – Тошкент: Abu Matbuot-Konsalt, 2011. – Б. 14 – 15.

tangri bergan nomdir”⁵, deb, Muhammad payg’ambardan turklar to’g’risida aytilgan hadisni keltiradi va bu hadisni quyidagicha sharhlaydi: “Ulug’ tangri aytadi: mening bir toifa askarim bor, ularni turk deb atadim, ularni kunchiqarga o’rinlashtirdim. Biror xalqdan g’azablansam, turklarni unga qarshi yo’llayman”⁶, deydi. Turklar haqida ijobiy fikrlar o’rta asrlarda ham ko’plab aytilgan. Turklarning insoniyat hayotidagi bunyodkorlik faoliyatlari – ular tuzgan davlatlar faoliyati, moddiy va ma’naviy yodgorliklar namunalaridan ham ayon. Lekin, sobiq sovet tarixshunosligi bunga jamoatchilik e’tiborini qaratmaslikka harakat qildi. Gebbelsning fikriga e’tibor qaratadigan bo’lsak: “Agar siz butun boshli xalqni yo’q qilishni istasangiz ularning tarixini soxtalashtiring, ular ikki avlod davomida olomonga, yana ikki avloddan keyin esa - osonlikcha boshqariladigan podaga aylanadi”⁷, - degan edi.

Sobiq totalitar tuzum sharoiti ko’p asrlar davomida Yevroosiyo kengliklarida o’zligini namoyon etib, zafarli yurishlari bilan atrofni larzaga solib kelgan turklar haqida haqiqiy ma’lumotlarni jamoatchilik e’tiboridan olis tutishga harakat qilar edi. Shu bois, Bolshaya Sovetskaya Ensiklopediya (Katta Sovet Ensiklopediyasi)ning uchinchi nashrida “Turk”lar haqida maqola umuman yo’q. Mualliflar jahonning bugungi kundagi eng qoloq qabilalarini ham unutmagan holda, yirik imperiyalar va sivilizatsiyalar asoschisi turklar haqida bir qator so’zni ham ravo ko’rishmaganlar. Vaholanki, ajdodlarimiz bosib o’tgan shonli va zafarli yo’l tarixiy voqealar bilan uyg’un holda o’rganib, targ’ib etishga arzigulik hol edi. Turklarning tarixiy roli insoniyat tarixiy tafakkurida mustahkam o’rin olganligiga qaramasdan, g’oyaviy va siyosiy raqobatchilar tomonidan munosabatning bir tomonligi bois, ayrim manbalarda tarixiy haqiqatdan ko’z yumushga intilishadi.

⁵ Махмуд Қошғарий. Девону луготит турк. Уч томлик. Том I. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1960. – Б. 334.

⁶ Махмуд Қошғарий. Девону луготит турк. Уч томлик. Том I. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1960. – Б. 334.

⁷ Теория «кочевых цивилизаций» создана политиками <http://uhhan.ru/news/2019-02-05-16468>

Qadimgi turklar buyuk migratsiyalar boshida turib, sivilizatsiyalar rivojiga hissa qo’shgan xalq sifatida shijoat bilan yangi imperiyalar qurgan xalq sifatida tadqiq etishga loyiq. Turkiy xalqlar ajdodlaridagi ushbu shijoat:

birinchidan, botirlik hamda maqsadga yetish yo’lida o’zligidan kechishga ham tayyor bo’lish xususiyati;

ikkinchidan, birinchi xislatdan kelib chiqqan holda, atrofiga bahodirlarni to’play bilish, demakki hamjihatlikni ta’minlay olish mahorati boisdir.

Bunday bahodirlik va yaxlit faoliyatni ta’minlash turk runologiyasi namunasi hisoblangan O’rxun yodgorliklarida ham o’z in’ikosini topganligi bilan ham tadqiqotchilarni o’ziga chorlaydi.

Ma’lumki, tarix voqealaridan saboq chiqarish tarixiy voqealar idroki va uning tahlili asosida amalga oshadi. Tarixiy tahlil ko’p qirrali hodisa bo’lib, u xronologik yoki voqealar va hodisalarga munosabat bildirishgina bo’lmasdan, tarixiy tafakkur asosida uning o’tmish jarayonlari silsilasida tutgan o’rni, turkiy birlikning davr siyosiy-harbiy jarayonlarda egallagan mavqei va oxir-oqibat bugungi turkiy tafakkur rivojida o’sha davr tarixiy voqealarning ta’siri kabi masalalarni ham o’rganish tarix fani zimmasidagi vazifalardan hisoblanadi. Albatta, tarixiy manbalar tahlilida tarix filologiya fani, jumladan, tarixiy lingvistika bilan mustahkam aloqada ekanligi ma’lum bo’ladi. Zero, tarixiy matnni to’g’ri va aniq talqin qilish uchun nafaqat ushbu matn yozilgan tilning grammatikasi va morfologiyasini bilish, balki so’zlarning ma’no anglatish xususiyatlariga ham e’tibor qaratishni taqozo etadiki, buningisiz tarixiy jarayonlarning nazariy tahlilini berish ancha murakkab kechadi.

Tarixiy manbalardan ma’lumki, “Turkiy etnoslarning Oltoy tog’lari janubiy-g’arbiy etaklarida yashagan qismining bir parchasi bo’lmish ashina qabilasi tomonidan asos solingan Buyuk Turk

hoqonligi⁸ (552-744 yy.) qisqa vaqtda butun Markaziy Yevroosiyoda yashagan turli-tuman etnoslar ustidan o'z hukmronligini o'rnatdi va ushbu mintaqaning yirik imperiyasiga aylandi⁹. Tarix sahnasida Turk hoqonligi tuzilishining ikki omili mavjud edi:

- miloddan avval va ilk milodiy yillarda xunlar va ularning avlodlari bo'lgan turklarning tarix charxpalagini harakatga keltiruvchi voqea va hodisalarning boshida turganligi;

- jamiyat taraqqiyoti yetakchining tashkilotchilik, elni birlashtirish mahoratiga bog'liq bo'lganidek, tarixning muayyan davrida Yevrosiyo tarixini harakatga keltiruvchi kuch sifatida ushbu mas'uliyatni tarix turklarning zimmasiga yuklaganligi edi.

VI-VIII asrlardagi Turk hoqonligi faoliyati ham ushbu vazifaning uddalanganligining hosilasi sifatida e'tiborni tortadi. Albatta, tarixiy voqea va hodisalar uning ishtirokchilari tomonidan talqin etilib, dastlab og'zaki tarix sifatida og'izdan og'izga o'tib, so'ng yozma manbalarda (xitoy va yunon tilidagi manbalar, turk runik bitiklari) manguga muhrlanib qoldi. Shu o'rinda voqealarning real mohiyatini ifodalashda turk runik bitiklarining qiymati shu bilan belgilanadiki, unda tarixiy jarayonlar voqea ishtirokchilari tomonidan ifoda etilgan bo'lib, voqeliklar in'ikosida nisbiy yondashuvdan mutlaq realliklarning ifodalanishi ustunlik darajada seziladi. Ushbu toshbitiklarning aksariyati tarixiy mohiyatga ega bo'lib, Turk hoqonligi tarixi bilan chambarchas bog'langanligi, ya'ni ushbu hoqonlikning muayyan davrdagi tarixini ifoda etganligi bilan ahamiyatlidir. Albatta, Turk hoqonligining tashkil etilganligidan boshlab, uning tanazzulga yuz tutishigacha bo'lgan davr (VIII asrning 1-yarmi)ni ifodalovchi

⁸ Хокон – ilk ўрта асрлар ва ўрта асрларда олий мансабни ифодаловчи тушунча бўлиб, III асрларда Хитой манбаларида Марказий Осиёлик сяньби (муғулларнинг аجدлари) қабилалари бошлиқларига нисбатан ишлатилиб, 402 йилда жужанлар хунларнинг шаньюй титули ўрнига қабул қилинган. Жужанлар «қаган» шаклида ишлатишган бўлса, қадимги турклар «қаган» шаклида (551 й.) ишлата бошладилар. Сўнгра аварлар ва хазарлар ҳам ишлатишган. Қаранг: Древнепёрский словарь. Астана: «Гылым» баспасы, 2016. – С. 429-430; Каган – Википедия. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

⁹ Бобоёров Ғ. Ғарбий Турк хоқонлигининг давлат тузуми. – Тошкент: Yangi nashr, 2018. – Б. 329.

toshbitiklar ilmiy jamoatchilik orasida keng tanilgan. Harbiy-siyosiy jarayonlar bayoni va tahliliga bag'ishlangan bunday xronologik ma'lumotlar qadimgi turklar tarixining noyob sahifalarini o'zida mujassam etadi. Shuningdek, Turk hoqonligining tanazzulga uchrashi sabablarining ifoda etilishi qabilalararo ijtimoiy-iqtisodiy nizolar va hokimiyat uchun harbiy qarama-qarshiliklarning aks etilishi toshbitiklarning tarixiy ahamiyatini oshirishga xizmat qiladi.

O'rxun bitiklari sirasiga kiruvchi To'nyuquq bitiktoshini tadqiq etgan Q.Sodiqov hikmatlarning tarixiy ahamiyati bobida shunday mulohaza yuritadi: "Muhimi shundaki, tarix bayoni oddiy emas: muallif ko'rgan-kechirganlarini, o'zi qatnashgan buyuk ishlarni ta'rif etmaklik uchun xalq maqollari, turli badiiy vositalardan unumli foydalangan. Uslub balog'at darajasida, nihoyatda go'zal. Bu belgilari matnning badiiyligini ta'minlaydi. Bunday uslubning tanlanishiga sabab, asarni o'qishli qilish, uning badiiy-estetik ta'sirini oshirish edi. Shuning uchun bitigni tarixiy-badiiy asar sifatida o'rganish o'rindidir"¹⁰.

Manbalarning tarixiy ahamiyati yana shundan iboratki, O'rxun bitiklarida Turk hoqonligi bilan Xitoy va atrofdagi boshqa harbiy-siyosiy birliklar orasidagi munosabatlarga ham oydinlik kiritganki, ushbu jihat hoqonlik tarkibidagi qabilalararo munosabatlar tarixini tahlil etishda muhim bo'lib:

birinchidan, Turk hoqonligining xalqaro munosabatlarda tutgan o'rnini, qadimgi turklarning davlatchilik an'analari, demakki, siyosiy tarixning muayyan davrini aks ettiradi;

ikkinchidan, hoqonlik tarkibida bo'lgan turkiy qabilalarning o'zaro munosabati, ularni hamjihatlik yoki qabilaviy tarqoqlikka undagan omillar tahliliga e'tibor qaratishga imkon yaratadi;

¹⁰ Содиков Қ. Тушоқуқ битиги. Тошкент – Улан-батор, 2010 . О'zbek ulusi (Ўзбек давлатчилигининг тарихи) History of the Uzbek nation. Интернет материал.

uchinchidan, toshbitiklar talqini nafaqat turkiy xalqlar tarixi, balki Markaziy Osiyoning boshqa xalqlari tarixi, qadimgi urf-odat va an'analarini o'rganishda muhim tarixiy manba sifatida e'tiborlidir.

Garchi, tilshunos tadqiqotchilar manbada filologiya fanining o'rganish obyekti bo'lgan stilistika, leksika, morfologiya, demakki matnning badiiy tuzilishi, so'z yasalishlariga e'tibor qaratsalar, tarixchilar matnning tarixiy mohiyatiga, ya'ni tarixiy jarayonlarning qanchalik aks etganligiga e'tibor qaratadilar. Shu nuqtai-nazardan qadimgi turk toshbitiklarini o'rganish tarixiy-filologik yondashuvni talab etib, shu bilan birgalikda o'tmish voqealarini toshbitiklardan tashqari mavjud manbalar bilan taqqoslab o'rganishni ham taqozo qiladi. Shuningdek, toshbitikning etnomadaniy mohiyatini ham nazardan qochirmasligimiz lozim. Zero, har qanday tarixiy ma'lumot shaxsning, etnik guruhning, qabilaning va xalqning madaniy qiyofasi, o'zligi, turmush tarzi, tarixiy an'ana va qadriyatlarini tashuvchilik funksiyasi bilan ahamiyatli bo'lib, har qanday jamiyatdagi madaniy va etnografik jarayonlar bevosita tarixiy manbalardagi ma'lumotlardan oziqlanadi.

Toshbitiklar matnini tahlil etgan tilshunoslarning asardagi lingvistik va badiiy jihatlarning tadqiqi muhim ekanligi fikrlariga qo'shilgan holda, uning tarixiy va etnomadaniy ahamiyatiga ham urg'u berish lozim, deb hisoblaymiz. Zero, tarixiy voqea-hodisalarni ifoda etishda badiiy imkoniyatlardan foydalanishga intilamiz. YA'ni, har qanday tarixiy manba zahirida ham badiiy yondashuv elementlari mujassamdir. H. Uayt o'zining "Metahistory..." asarida: "tarixchilarning barcha asarlariga dastavval adabiy asar sifatida qarab, asarning vujudga kelishiga turtki bo'lgan "poetik impuls"ni his eta bilish lozim"¹¹ligini ta'kidlaydi. O'rxun bitiklarida Bilga hoqon (hukmronlik davri 716-734 yy.) vujudidagi bunday poetik impuls, nafaqat turkiy xalqlar ilm-fani, balki insoniyat tarixi, tafakkur taraqqiyoti, lingvo-

¹¹ White Hayden. Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe. - Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1974. - P. 16-17.

madaniy jarayonlarning muayyan davrini qamrab olganligi bilan ahamiyatlidir.

Turk runik toshbitiklari bo'yicha rossiyalik olim I.L. Kizlasov shunday deydi: "Cho'l runik bitiklarining janr xilma-xilligi muammosi turkiyshunoslik uchun yangi hisoblanadi. Epitafik matnlarni keng jamoatchilik manfaati uchun maxsus ravishda tekstologik tahlil etish muhim masala. Matnning tuzilishini adabiy til namunalari sifatida tadqiq etib, paleografik, lingvistik, tekstologik, adabiy va tarixiy nuqtai-nazardan o'rganish vaqti keldi". Olimning matnlarni tarixiy nuqtai-nazardan o'rganish bugungi kunning dolzarb vazifasi ekanligini ham e'tirof etganligi - demak, turk bitik yodgorliklarining tarixiy mohiyatini ham talqin va tadqiq etish lozimligiga ishora. Albatta, qadimgi turk toshbitiklari asosan epigrafiya holatida bugungi kungacha saqlanib kelmoqda¹². "Epigrafika" tarixiy jarayonlardagi har bir davrga mansub madaniy holatlarni o'rganishda muhim. Epigrafik bitiklardan qabr toshlaridagi bitiklar o'zining davomiyligi, ochiq osmon ostida bo'lsa ham diniy hamda mental qarashlarga asosan ularni o'zgarlar tomonidan o'zlashtirish mumkin emasligi hamda mol-mulk ishqibozlari uchun moddiy qiymatining deyarli yo'qligi tufayli saqlanib kelinmoqda. Lekin, fanda "epitafiya" deb atalib, qabr toshlaridagi bitiklar, marhum haqida yo'qlovlarni ifodalovchi tushuncha ham mavjud bo'lib, bunday ma'lumotlar ilm-fan uchun hamda shajara yoki sulolaviy o'ziga xoslikni o'rganish uchun muhim¹³. Qadimgi turk bitiklarining muayyan qismi epitafik xarakterga ega ekanligi bilan ham tarixiy tadqiqotlarni talab etadi.

¹² Эпиграфика [немис. Epigraphik, грек. epigraphe - битик] - тош, металл, ёғоч, суяк, шиша ва керамик ва буюмларидаги қадимий ва ўрта аср битикларини ўрганган ёрдамчи тарихий-филологик фан. Қаранг: Словарь иностранных слов и выражений. - Москва, Аст Олимп Австрель, 2000. - С. 749.

¹³ Эпитафия [грек. Epitaphios (logos)] - қабр устидаги битик, асосан назмий битик, мархумга ўғай, қабр устига ёзилган киска, ихчам шеър. Қаранг: Словарь иностранных слов и выражений. - Москва, Аст Олимп Австрель, 2000. - С. 751.

Runik yodgorliklari matnlari targ'ibi asosida jamiyat a'zolari hoqonlar hukmronligi yoki qadimgi davrning harbiy sarkardalari boshchiligidagi kurashlar to'g'risidagi ma'lumotlardan xabardor bo'lishi dunyoqarashning yuksalishiga xizmat qiladi. Qadimgi turklar tarixiy ongining shakllanish va rivojlanish bosqichlarini, ularning tarixiy voqealarni umumiy jarayonlardan ajratib olib, ajdodlar bosib o'tgan sharaflari va saboq beruvchi yo'llar azob-uqubatini va rohatini ham o'z vujudlarida his etishlariga ulkan imkoniyat yaratadi. Tarixiy ongni shakllantirish mas'uliyatli vazifa bo'lishi bilan bir qatorda turk runik bitiklar tarixiy jarayonlar subyekt sifatida, ya'ni tarixning muayyan davr zanjirida qadimgi turklarning ijtimoiy-madaniy qiyofasini ko'rsatuvchi bo'g'in ekanligi bilan ham muhim.

Turkiy xalqlarga xos bo'lgan run yodgorliklarining keng quloch otishi Ikkinchi Turk xoqonligi (682-744 yy.) davriga to'g'ri kelishi bejiz emas. Chorvador turkiylar ijtimoiy va siyosiy hayotidagi murakkablik ularning ongida tabiiy o'zgarishlarni keltirib chiqardi, ular boshqa qadriyatlar qatorida tarixni e'zozlab, bugunni yaratib, kelajakka ijobiy asoslarni yaratish g'oyasining barqaror mohiyat kasb etishida ham namoyon bo'ldi. Ushbu g'oya davr o'zgarishlari va turkiy mental xususiyatlarni mujassamlashtirgan holda yodgorliklar matnlarida aks ettirilganligi e'tiborlidir. Runik bitiklarni nafaqat qadimgi til yoki yozuvlarning manbai sifatida, balki turkiy tilli xalqlarning umumiy va yagona tarixiy ildizi ekanligi uchun ham o'rganib, targ'ib etish zimmamizdagi vazifadir.

Runik yodgorliklarning janr mohiyati haqida gap ketganda, ularning matnlari tarixga yoki filologiya fanlari obyekti, degan faraz ham o'rta tashlanayotganligi va bunda har-bir soha vakili o'z bilim imkoniyatlari va manfaatlaridan kelib chiqqan holda ilmiy obyektga munosabat bildirganligini ko'ramiz. Turli tadqiqotchilar tomonidan turli davrlarda ilgari surilgan yodgorliklar janriga oid farazlar mavjud. Turkcha runik bitiklarining janriga munosabat bildirishda o'tmish jarayonlari rivojiga sivilizatsion yondashuv asosida munosabatda

bo'lib, fanlararo integratsiyalashgan usul asosida munosabat bildirmoq lozim. Bunda yodgorliklarning ijtimoiy-madaniy vazifalari hamda tushibitkida ifodalangan konkret jarayonlarning tarixiy mohiyatini e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim. Zero, turk runik bitiklari shakllangan tarixiy sharoitlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak:

- birinchidan, ilk o'rta asrlardagi Xitoy ekspansiyasi sharoitida turk tilli qabilalarning ijtimoiy-iqtisodiy asosini tashkil etuvchi an'anaviy ko'chmanchi jamiyatning harbiy xarakteri ortib borib, o'nlab zafarli yurishlar turkiy qabilalar ittifoqining davlat vujudga keltiruvchi jamiyat sifatida siyosiy mohiyatini ta'minladi. Davlatni vujudga keltiruvchi omillar, jarayonlar va bu jabhadagi harakatlar natijasi davr o'tishi bilan o'tmish voqealari sifatida o'z tarixiy mohiyatini mustahkamlab boraverdi;

- ikkinchidan, turk runik bitiklari, xususan O'rxun bitiklari, nafaqat tarixiy voqealar xronologiyasini o'zida mujassam etadi, balki bugungi kunda har bir turkiy millatlar uchun umumiy bo'lgan qadimgi turk tarixi, davlatchiligi an'analari haqidagi ma'lumotlarni mujassamlashtiruvchi obida ekanligi bilan ham tarix fanining o'rganish obyekti sifatida e'tibor qaratishni talab etadi;

- uchinchidan, turk runologiyasidagi tarixiy ma'lumotlar qadimgi turklarning ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini, turmush tarzi, an'ana va etnik qadriyatlarini o'zida mujassam etganligi bilan ham tarixiy va etnomadaniy manba sifatida muhim.

Demak, toshbitiklar turk xalqlari milliy davlatchilik tarixi ifodalanganligi bilan ham tarix fanining o'rganish obyekti bo'lishga nafaqat arziydi, balki to'laqonli haqli hamdir. Atoqli tarixchi-etnograf olim K. Shoniyo'zov ta'kidlaganidek: "Ma'lumki, uzoq o'tmishda Xun va xun tarkibidagi barcha qabilalar Shimoliy Xitoyda, Sibirda, milodiy I-II asrlarda esa bepoyon Qozog'iston cho'llarida, Qirg'izistonda, Sharqiy Turkistonda yashaganlar. Bularning ayrim guruhlar shu asrlarda Movarounnahr va Xorazm hududlariga ham kelib joylashganlar. Turk hoqonligi Mo'g'uliston va Yettisuv hududida (VI

asr o'rtalarida) tashkil topgan. VI asr oxiri – VII asr boshlarida Turk hoqonliklari Movarounnahrda, Xorazmda va g'arbda – Orol-Kaspiy dengizi atroflaridagi mintaqalarda o'z hukmronligini o'rnatgan edilar¹⁴. Qadimgi turklarning bevosita ajdodlari bo'lgan xunlar, sak-skilflar miloddan oldingi davrlarda Markaziy Osiyo kengliklari bo'ylab, etnotarixiy jarayonlar rivojini ta'minlab kelgan. Shu o'rinda tarixiy haqiqatga to'xtash lozimki, skiflar aslida turkiy tilli bo'lib, Markaziy Osiyo va Kavkaz xalqlari etnogenezida muhim rol o'ynaganlar.

Xunlar va turklar orasidagi bog'liqlik masalasiga kelsak, S.G.Klyashtorniyning fikriga ko'ra: "Garchi xunlarning tili noma'lum bo'lsada, xunlar konfederatsiyasi tarkibida qadimgi turk tilida so'zlashuvchilar ko'pchilikni tashkil etishgan"¹⁵.

Rossiya Fanlar Akademiyasining muxbir-a'zosi, filologiya fanlari doktori Ural-Oltay tillari bo'yicha yirik mutaxassis A.V.Diboning fikricha: "...xitoylar muloqot qilgan va xunlar deb atab, ularning so'zlarini qiyoslagan xunlarning bir qismi turkiy tilda so'zlashgan va bu prototurk tili bo'lib, so'ngra bu eski til turk va bulg'or tillariga ajralib ketgan... Chunki miloddan avvalgi I asr va milodiy I asr – bu davr turklar bolgarlarga va boshqa guruhlariga bo'lingan davr edi"¹⁶. Taniqli olimlar tomonidan ilgari surilgan bunday xulosalar, qadimgi turklar etnogenezida xunlarning o'rni mavjudligini tasdiqlaydi.

Tarixiy voqelik insoniyat sivilizatsiyalashuvi jarayonlarida turk omilining yetakchi o'ringa chiqishida turk bahodirlarining otni o'z izmiga bo'ysundirish bilan bir qatorda, ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda el muvaffaqiyati hamda zafarli yurishlarini ta'minlovchi qanot sifatidagi o'rni ham tasdiqlaydi. Turkiyalik olim Usmon Turon o'zining tadqiqotida turkiy xalqlar mafkurasiga e'tibor qaratgan holda qadimgi turklarning otda yurish san'atini e'tirof etgan holda jangu jadallardagi mahoratiga e'tibor qaratib: "Turklar to'satdan qilingan hujumlar va

¹⁴ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 421- 422.

¹⁵ Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 432.

¹⁶ Дыбо А.В. Сюнну-Гунны. Кто же они? <https://polit.ru/article/2013/12/01/dibo/>

o'ziga xos usullar orqali har qanday baquvvat zirhli dushmani ham kumpayakun etishardi. Shuning uchun ham o'rta asrlar manbalari ularni: "Dovuldek birdan paydo bo'lib, qush kabi zumda ko'zdan yo'qoladi", deya tasvirlashgan"¹⁷, - deydi.

O'rxun bitigida tarixiy voqealarga bag'ishlangan hodisalar in'ikosi ancha keng bo'lib, bular tarixiy tafakkur uchun ma'lumot bazasi sifatida hikoyalar, o'tmishdagi voqealar xotiralari, shuningdek, bo'lib o'tgan hodisalardan parchalar, sulolaviy ma'lumotlar, nasabnomalar, davr intellekt sohiblari nomlari sifatida e'tiborni tortadi. Tarixchi olim Y.B.Xudiyakov Birinchi Turk hoqonligi (552-603 yy.) to'g'risida: "...butun ko'chmanchi olamni o'ziga bo'ysundirib, eski olam yetakchi davlatlarining raqibiga aylanib ulgurgan edi"¹⁸, - degan fikrni ilgari suradi. Haqiqatan ham o'sha tarixiy davr yetakchi davlatlari – Eron, Xitoy va Vizantiya ba'zan Turk hoqonligi bilan do'stona munosabatlarni yo'lga qo'yib, o'zaro raqobatdagi davlatlar bir-biriga qarshi kurashda o'z manfaatlari doirasida turk omilidan foydalanishga intilsalarda, biroq hoqonlik tarkibidagi qabilalar nisbatan tarqoq bo'lsada, lekin turklarning harbiy jabhadagi uyushuvchanlik xarakteri bois geografik hududining kengayib ketayotganligidan xavotirda edilar. Va har davlat Turk hoqonligi siymosida o'zining shiddatli raqibini ko'rib, uning asoslarining yemirilishiga goh ochiq (janglar olib borish, hoqonlikdagi amaldorlarni bir-biriga qarshi gij-gijlash, taxt merosxo'rlari orasida bir-biriga nisbatan adovatni kuchaytirish), goh "yumshoq ta'sir" (qizlarini hoqonga xotinlikka berishi, yabg'u, shad va beklarni pora evaziga o'z tomonlariga ag'darib olish, ipak matolarni ayamalik va h.k.) usullari orqali Turk hoqonligining yaxlitligiga rahna solishga intilib kelganlar.

O'tmish voqeligini aks ettirishda toshbitikning asosiy muvaffaqiyati davr intellektlari tomonidan og'zaki tarixni yozma

¹⁷ Турон Усмон. Туркий халклар мафкураси. – Тошкент: Чўлпон, 1995. – Б. 91.

¹⁸ Худяков Ю.С. Золотая волчья голова на боевых знаменах. Оружие и войны древних тюрок в степях Евразии. – СПб.: Изд-во Петербургское Востоковедение, 2007. – С. 39.

tarixga aylantira olganlik mahoratidadir. Bunday mahorat natijasi voqelikni naql etish salohiyati bilan tarixning qimmatli manbasi bo'lib, ajdodlarimizning shonli yo'li ifodalanganligi bilan ham tadqiqotchilarning e'tiborini tortishga haqli.

Turk runik yodgorliklari turkiy xalqlar umumiy tarixining muhim sahifasi sifatida o'tmishning haqqoniy tasvirlanishiga imkon yaratib, ushbu jihat turkiy tafakkurda tarixiy ongning rivojini ta'minlashga xizmat qiladi. Dastlab, ularning talqinida tilshunoslar tashabbus ko'rsatib, matnlarning tekstologik tahliliga e'tibor qaratdilar. Matnlar stilistik jihatdan tilshunoslikning o'rganish obyektini, janr va nasriy bayon sifatida adabiyotchilarning o'rganish obyektini tashkil etsada, tarixiy jarayonlarni ham ifoda etishi va qamrab olishi jihatidan tarixshunoslik fanining o'rganish obyekti sifatidagi ahamiyati ustundir. YA'ni, voqealar stilistik ifoda etilganiga qaramasdan jarayonlar tarixiy shaklda tasvirlanadi. Toshbitiklarni faqatgina folklor asarlari sirasiga kiritish ham bir yoqlamalik bo'ladi. Toshbitiklar og'zaki tarix ma'lumotlarini ifoda etsada, biroq xalq ijodidan ham foydalanganligi bois folklor elementlari ham ko'zga tashlanadi. Zero, folklor janri xayoliy obrazlar bilan bezalgan mifologik asar sifatida xalqning orzu umidlari va idealidagi hodisalar talqini mujassamlashganligi ham ko'zga tashlanadi. Biroq, xalq tomonidan yaratilgan ijod muayyan voqea va hodisalarni qamrab olganligi bilan ham folklor doirasidan chiqib, tizimli, ilmiy, tarixiy mohiyat kasb etib boraveradi. Qadimgi turkiy toshbitiklar real harbiy-siyosiy jarayonlar hamda tarixiy voqealarni qamrab olganligi bilan ham tarixdir. Eng muhim jihatlari-dan yana biri – g'oyaviy-mafkuraviy jarayonlar talqiniga bag'ishlanganligi bilan ham turkiy xalqlar falsafasi, demakki qadimgi turklar dunyoqarashini ifodalovchi madaniyat va ma'naviyatining ilk yozma namunasi hamdir. Umuman olganda, toshbitiklardagi ma'lumotlar qadimgi turklarning ijtimoiy-madaniy va g'oyaviy qiyofasini ochishga xizmat qiladi.

Albatta, hech bir manba mukammallik yoki yetuklikni da'vo qila olmaydi. Shu nuqtai nazardan runik yodgorliklardan mukammallikni yoki butkul tarixiy haqiqatni axtarmaslik lozim, balki u turkiy xalqlar tarixi deb ataluvchi ulkan haqiqatga boshlovchi vosita sifatida baholannmog'i lozim. Demak, toshbitiklar o'tmish voqealarni qamrab olgan manba bo'lib, ilk tarixiy yodgorlik sifatidagi ahamiyati ustun.

Shuningdek, tadqiqot obyekti sifatida turk runologiyasi namunalari bo'lgan O'rxun-Yenisey yozma yodgorliklari:

birinchidan, yozma manba sifatida ahamiyatli bo'lib, tarixiy voqealar silsilasini aks ettiradi. Hamda qadimgi turklarning tarixiy yo'li haqida haqqoniy ma'lumotlarni o'zida mujassam etganligi bilan e'tiborni tortadi (Ushbu jihatlar O'rxun toshbitiklarida kuzatiladi);

ikkinchidan, yozma manba bo'lishi bilan bir qatorda, Yevroosiyo va Sibir kengliklarida (Yenisey yodgorliklari) asosan yirik toshlarga bitilib, dast, sahro va o'rmonlarda yastanib turganligi bilan ham muhtiy madaniyat manbasi sifatida o'rganishga loyiq;

uchinchidan, yodgorliklarning muayyan qismi qadimshunos mutaxassislarning muayyan hududlarni qazishlari natijasida topilganligi sababli – arxeologik manba sifatida ham diqqatni jalb etadi;

to'rtinchidan, toshbitiklarda qadimgi turklarga xos bo'lgan urf-odat, an'ana va madaniyat namunalari mujassamlashganligi bois, ular – etnografik manba sifatida o'rganishni talab etadi;

beshinchidan, ushbu manbalar qadimgi turklarning muayyan tarixiy davrga xos bo'lgan etnomadaniy qiyofasini, etnik o'ziga xosligini, "men"ini ifodalaganligi uchun ham tarixiy-etnomadaniy manba sifatida ham o'rganishni talab etadi;

oltinchidan, toshbitiklar – harbiy-siyosiy mavqei nisbatan ustun bo'lgan qabila lahjasini turk qabilalari ittifoqi tomonidan adabiy til sifatida qabul qilingan tilda (o'g'uz lahjasida), ya'ni qadimgi turklar adabiy tilida bitilganligi bilan ham tarixiy-lingvistik manba sifatida tadqiq etishga loyiq;

yettinchidan, matnlar xalq ogʻzaki ijodi, yaʼni folklor namunasi sifatida nazmiy bayonlarni ham oʻz tarkibiga singdirganligi bilan ham filologik asar sifatida eʼtiborni tortadi (ushbu jihatlarni Yenisey yozma yodgorliklarida koʻproq kuzatish mumkin);

sakkizinchidan, toshbitiklar mohiyatini talqin qilgan tadqiqotchi qadimgi turklar tafakkurida voqelikka munosabat, ijtimoiy ong darajasi, birlik va hamjihatlikning muvaffaqiyat va zafarlarni taʼminlashdagi oʻrni, elparvarlik, yurtparvarlik kabi gʻoyalar mujassamini aniq tasavvur qiladi. Shu jihatdan turkiy toshbitiklar tarixiy-falsafiy mohiyat kasb etuvchi manba sifatida ham oʻrganishga loyiq;

toʻqqizinchidan, toshbitiklarda qadimgi davr joy va hudud nomlari, turklar istiqomat qilayotgan geografik mintaqalar, qabilalarning joylashish areallari oʻz ifodasini topganligi bilan ham toponimikaning tadqiqot obyekti sifatida oʻrganishga arziydi;

oʻninchidan, yodgorliklar asosan toshlarda, yaʼni toshbitik shaklda, ayrim holatlarda kundalik hayot, uy-roʻzgʻor anjomlari (Issiq yodgorligi – qadimgi kosa)da, yirik toshlarda yozilganligi bilan ham epigrafik bitiklar sifatida tadqiq etishga loyiq;

oʻn birinchidan, manbalarning muayyan qismi qabr toshlarida bitilganligi bilan ham epitafiya koʻrinishida boʻlib, ushbu yoʻnalishda tadqiq etishni talab etadi.

Umuman olganda, yuqorida taʼkidlangan jihatlarning barchasi qadimgi turk bitiklari va ular mazmun-mohiyati yodgorliklarning tarixiy xarakterini oshirishga xizmat qiladi. Zero, ular fan tarmoqlarining qaysi sohasi nuqtai-nazaridan tadqiq etilmasin, baribir ajdodlarimizning oʻtmish voqeligini ifoda etganligi bilan ham tarixiy jarayonlarni aks ettiruvchi manba sifatidagi ahamiyatining yuksakligi ortaveradi.

Turk runologiyasining turkiy xalqlar uchun yana bir muhim tarixiy ahamiyati shundan iboratki, unda hoqonlik – “Mangu El” (bitiklarda “Bangu el”), yaʼni abadiy davlat sifatida toshlarda muhrlangan. “Hoqon hamma narsadan avval “Mangu El” (yaʼni, abadiy davlat) xotirjamligi

/ barovonligining kafolati boʻlib, “el” mavjud boʻlishining asosiy sharti bitiklar va “butun xalq”ning hoqonga sadoqatli boʻlishi edi”. Demak, qadimgi turklarning “Mangu el”, yaʼni abadiy davlatchilik gʻoyasi – butun “Turk budun” ijtimoiy-siyosiy mafkurasi sifatida ilk oʻrta asrlarda ajdodlarimizni ruhlantirib, ularni bunyodkorlik va zafarlar sari boshlashda muhim oʻrin egallaydi.

1.2. Turk runologiyasining ijtimoiy-madaniy ildizlari: tarixiy yondashuv

Yozma yodgorliklarning tarixiy mohiyati haqida izlanishlarga murojaat etish Turkologiyaning turkiy tafakkur rivojida oʻrni hamda el oʻtmishidagi tarixiy va madaniy jarayonlarining oʻzaro aloqadorligini koʻrsatadi. Maʼlumki, “Turkologiya – shakllanish jarayoni turkiy boʻlgan, turkiy tilda soʻzlashuvchi xalqlarning tilini, adabiyotini, tarixini, etnografiyasini, madaniyatini, yana ruhoniylar, madaniy qadriyatlarini tadqiq etuvchi ilmning sohasi. Turkologiya ilmining nomlanishi hozirgi turkiy xalqlarga xos, ularning ajdodlari, VI-X asrlarda yashab, Oʻrxun, Yenisey, Talas va boshqa yozma yodgorliklarni kelajak avlodlarga meros etib qoldirgan, bir-necha urugʻ va qabilalar ittifoqidan tashkil topgan makroetnikalik birlik – turklarning nomi bilan shakllanib, rivojlandi”¹⁹. YAʼni, Turkologiya fani turkiy tillarda soʻzlashuvchi xalqlarning tillari, tarixi, etnografiyasi, dunyovarashi, ogʻzaki ijodi, urf-odat va anʼalari, dialektal oʻziga xoslik oʻsaklarida mujassamlashgan umumiylik kabi jihatlarni oʻrganuvchi fan. Turkologiya fani turklarning tadrijiy takomil bosqichlarida ushbu elga xos boʻlgan tarixiy-gʻoyaviy jarayonlar evolyutsiyasini oʻrganish uchun birlamchi manba sifatida toshbitiklardan ham foydalanadi. “Hozirgi Turkologiya fanida turli xil belgilar bilan yozilgan turkiy

¹⁹ Тухташев Ж.Ж., Есеева М. Туркитанудын тарихи-лингвистикалык негиздери (Историко-лингвистические основы Туркологии) – Алматы, 2015. – Б. 14.

yodgorliklar keng tarqalgan hamda ular o'rganilgan bo'lib, bular runik, uyg'ur, manixey, braxma, arab, arman-qipchoq, chig'atoy bitiklaridir"²⁰. Va bu toshbitiklar qadimgi turklar tarixini o'rganish bilan bir qatorda har bir tarixiy-madaniy davrga xos bo'lgan g'oyaviy jarayonlarni o'rganishda ham muhim rol o'ynaydi. Zero, har qanday muvaffaqiyatning asosida jamiyat a'zolarida g'oyaviy yaxlitlik, umum-faoliyatni ta'minlashda safarbar qiluvchi g'oyaga sodiqlik xislatlari yotadi. Shu nuqtai-nazardan olib qaraganda turk runologiyasining tarixiy ildizlarini tadqiq etish turkiy xalqlar o'tmishini, jumladan milliy tarixning yanada teranroq mohiyatini tasdiqlash bilan bir qatorda tarix, lingvistika, etnografiya va filologiyaning muhim qirralarini o'zida mujassamlashtirgan Turkologiya fanining ham yanada qadimiyroq xarakterini ta'minlashga xizmat qiladi.

Turk runologiyasining tarixiy ildizlari bevosita qadimgi turklarga xos bitik shakliga borib taqaladi. Bitik muayyan tilga mansub tovushning belgilardagi ifodasi bo'lib, tarixning ma'lum davrida muayyan xalqning madaniy darajasini ifodalaydi. YA'ni, bitik – har qanday sivilizatsiyaning o'lchov indikator sifatida tarixiy-madaniy taraqqiyotda muayyan elning ma'naviy imkoniyatlari ko'rsatkichi bo'lib, davrga xos tarixiy jarayonlarni ifodalashga xizmat qilgan. Ma'lumki, "Yunon va lotin manbalariga tayangan holda Yevropa hududida qadimdan buyon to'rt asosiy til faoliyat ko'rsatgan deyishimiz mumkin: bular – grek, lotin, xun va got tillari bo'lib, xun va got tillari skif tillaridir"²¹. Yuqorida keltirilgan iqtibosda bizning e'tiborimizni tortgan skif tillari xun va qadimgi turk tili uchun boshlang'ich asos bo'lib hisoblanadi. YA'ni, qadimgi turk tilining tarixiy ildizi xunlar tiliga borib bog'lansa, xunlar tili o'z navbatida skiflar tilidan ibtido oladi. Yunonlar skiflar sifatida manbalarda ifodalagan xalq Osiyoda saklar deb atalganliklari tarixiy manbalardan ma'lum. "Yunon faylasufi Strabon skif qabilasi bo'lgan saklar haqida

ku'taladi. Antik davr manbalarida forslar barcha skiflarni sak deb atalganligi yozilgan"²². Ushbu ma'lumotlar skif va saklar bitta xalqning ikki etnonim bilan atalganligini tasdiqlaydi.

A.Xo'jayevning xitoy manbalari asosidagi tadqiqotida keltirilishicha: "Saklar tarixini o'rganuvchi xitoy tarixchilarining qiziqarli xulosalaridan biri shundan iboratki, ular saklarning kelib chiqishi turk ekanligini tasdiqlaydilar. Masalan, arxeologik materiallar asosida hamda Xitoyda tarix fanlari erishgan yutuqlar asosida, tadqiqotlari qozoq xalqi etnik tarixi va madaniyatiga bag'ishlangan tarixchi Su Beyxay saklar dastlab turklar bo'lganligi, ularning tillari migratsiyalashuv jarayonlarida o'zgarganligi haqida yozadi. Eronga yaqin hududlarda joylashgan saklar fors tilini qabul qilgan bo'lsalar, shu yerlarda yashagan saklar esa o'z ona tili – turk tilini saqlab qolganlar"²³. Va bu saklar yashaydigan hudud miloddan oldingi X-V asrlarda juda keng dashtliklarni qamrab olganligi bilan e'tiborni tortadi. "Ulkan etnohududlardan biri Skifiya bo'lib, uning hududi Yevropaning yarmidan ko'p joyi bilan teng edi"²⁴. Qadimgi turklar ajdodlarining shakllanish jarayoni ana shunday ulkan hududni egallagan bo'lib, turli etnonimlar bilan atalganlar. "Visladan Ural tog'larigacha bo'lgan etnohudud ayrim manbalarda Skifiya, ba'zilarida Sarmatiya, ko'yingilarida Sarmatiya va Skifiyaga bo'linganligi haqida tilga olinadi"²⁵. Albatta, etnogenez masalasi chuqur bilim va mulohazani talab etadi. Chunki, yuqorida sanab o'tgan qabilalar fin-ugor, slavyan, fars, german, keltlar va kavkaz xalqlari etnogenezida ham kuzatilishi nazariy bahaslarda eshitilib turadi. Chunonchi, skiflarni eroniy tilli bo'lganligi (V.I.Abayev), sarmatlar to'g'risida munozarali masalalar, ya'ni ularning turklar etnogenezidagi o'rni masalalari bahsli bo'lsada, skiflar va turklarning etnogenetik aloqalar to'g'risida ma'lum ishlar

²⁰ Великая степь: Материалы III Форума гуманитарных наук. I-том. – Астана, 2018. – С. 492.

²¹ Дроздов Ю.Н. Тюркская этнонимия древнеевропейских народов. – Москва, 2008. – С. 5.

Дроздов Ю.Н. Тюркская этнонимия древнеевропейских народов. – Москва, 2008. – С. 25.

Савкина А. Сведения древнекитайских источников по этнической истории Центральной Азии. – Ташкент: Навруз, 2017. – С. 63.

Дроздов Ю.Н. Тюркская этнонимия древнеевропейских народов. – Москва, 2008. – С. 7.

Дроздов Ю.Н. Тюркская этнонимия древнеевропейских народов. – Москва, 2008. – С. 7.

qilingan. Skif yoki saklar xunlarning ajdodlari sifatida ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davomida turli etnonimlar bilan atalgani manbalardan ma'lum. "Shunday qilib, xunlar Yevropada turk tilli qadimiy skif-sarmat xalqi bo'lib, dastlab Uralda yashaganlar. Qadimda ularni kimmeriyalar deb atashgan"²⁶. Bir tarixiy etnos to'g'risida etnonimlarning turli-tumanligi turklar va xunlarning ajdodlari sifatida skif yoki saklarning o'zlari tomonidan yoki atrofdagi o'zga etnoslar tomonidan berilgan sifatlovchi atama bo'lib, asosan ularning egallab turgan hududi va harbiy qobiliyatlari bilan bog'liq.

Xunlar misolida Yevropa xalqlari etnogenezida ham turkiy omilning bevosita bo'lmasa-da, bilvosita ishtirokini kuzatamiz. Qozog'istonlik tadqiqotchi o'z asarida Yevropa xalqlari haqida so'z yuritib: "Ularning ajdodlari qachonlardir chavandozlar bo'lib, turk tilida so'zlashganlar"²⁷, - deydi. Turk tilida so'zlashganliklari bahsli masala, lekin Yevropa sivilizatsion taraqqiyotida xunlarning o'rnini e'tibordan qochirmasligimiz lozim. Albatta, ot boshqarish madaniyati umuminsoniy madaniyatda keskin burilish yasab, qadimgi turklar ajdodlarining temirchilik madaniyatida o'q-yoy ixtirosidan so'ng uzangining ixtiro qilinishi bahodir jangchining ot ustida jangovar qobiliyatining barqarorligi va uzluksizligini ta'minladi. Ilgari ot yuk ortish va manzilga yetish vositasi sifatida foydalanilgan bo'lsa, endi qadimgi turklarning ajdodlari tomonidan ot ustida uzangiga oyoqni tirab, oldi va orqa tomoniga erkin harakatni, erkin harakat bo'lganda ham jangovar harakatni ta'minladi. "...ixtiro etilgan metall, uzangi, yuk ulovlari arava o'rnida ishlatila boshlangach, karvonlar sahro va tog' dovonlaridan nisbatan oson va tez o'tish imkoniyatiga ega bo'ldilar"²⁸. Ayniqsa, ot abzallarining mukammallashib borishi, otni boshqarish, uning ustida erkin harakat qilish imkoniyatlarini vujudga keltirdi. Bu

²⁶ Дроздов Ю.Н. Тюркская этнонимия древнеевропейских народов. - Москва, 2008. - С. 64-65.

²⁷ Томпиев К.К. О тюркских племенах и народах Азии и Европы. Глава 83. Тюркские племена и народы Европы. - Алматы: КазАкпарат, 2010. - С. 17.

²⁸ Гумилев Л. Древние тюрки. - Москва: Айрис-Пресс, 2005. - С. 8.

imkoniyatlardan turk bahodirlari samarali foydalanganligi ilk o'rta asr va o'rta asr manbalaridan ma'lum.

Ushbu paragrafda yuqorida ta'kidlangan masalalarga to'xtab o'tishdan maqsad, ijtimoiy-harbiy sohadagi muvaffaqiyat madaniy sohadagi yutuqlarni ta'minlab borishiga urg'u berishdir. Qadimgi turklarning ajdodlari (skif-sak, xunlar) qo'lga kiritgan muvaffaqiyatlar qadimshunos olimlar tomonidan e'tirof etilgan va etilayotgan bir paltada insoniyat madaniy hayotida yuz bergan buyuk o'zgarish - piktografiyadan tovushlarni ifoda etuvchi belgilarga o'tish bosqichi qadimgi turklarning ajdodlari bo'lgan skif-saklarni ham chetlab o'tgan emas, albatta. "Turkiy xalqlarning arab yozuviga qadar ham o'ziga xos bitigi bo'lgan. Bu bitiklar xuddi hozirgi yozuvimiz singari harflar orqali ifodalangan va u uzoq taraqqiyot bosqichi davomida shakllangan... Harcha xalqlar yozuvi kabi qadimgi turkiy xalqlarning bir necha ming yillar davomida shakllangan yozuv madaniyati ham uzoq vaqt jamoatchilikka ma'lum bo'lmagan"²⁹. Shu bois, turklarga xos bo'lgan turk shakli faqatgina milodning VI-VIII asrlariga xos bo'lmasdan, balki miloddan oldingi IV-III asrlarga mansub ekanligini isbotlashga harakat qilamiz.

Bu borada ayrim tadqiqotchilarning diqqatga sazovor fikrlari ham mavjud bo'lib, ular farazimizni tasdiqlashga xizmat qiladi. E. A. Akishev bu borada bunday deydi: "Ehtimol, ko'chmanchilar hatto miloddan avvalgi VI-V asrlarda yozuvni egallagan, bu hakda Issiq qo'ltisidagi skif qabridan topilgan kumush idishdagi sirli yozuv guvohlik berib turipti"³⁰. S.Klyashtorniy esa ushbu fikrga tayangan holda uning deshifrovkasi kelajak avlod zimmasidadir, degan fikrni ilgari suradi³¹. So'ngra, A.Amanjolov tomonidan Issiq bitigi deshifrovka qilinib, u turk bitigi ekanligi isbotlanganligi fanga ma'lum. A.Amanjolovning ushbu xizmatlarini turkologiya olamida yangilik

²⁹ Халилов Н. Тунга битилган китоблар. - Тошкент: Ўзбекистон, 1983. - Б. 3.

³⁰ Алексеев В. А. Куран Иссык. - Москва, 1978. - С. 60.

³¹ Халилов Н. С. Т. История Центральной Азии и памятники рунического письма. - Санкт-Петербург, 2003. - С. 415.

sifatida yuksak ahamiyatga ega. Zero, tarixning buyukligi – tarixiy haqiqatni oʻzida mujassam etganligi bilan ifodalanadi. I.L.Kizlasov bunday deydi: “Turk-Osiyo runik xati hozircha fanga nomaʼlum boʻlgan semit boʻgʻin bitigiga borib taqaladi. Alfavitning tuzilishi insoniyat yozuvining bronza asrida (milodgacha boʻlgan X-IX asrlar) mavjud boʻlgan bosqichiga aloqador. Diniy eʼtiqod bilan aloqador yozuv hujjatlari shunchalik arxaik ediki, Yenisey epitafiyalari qiyofasida aks etganligi taajjublidir. Ushbu ikki xususiyat (alfavit tuzilishi va yozuv hujjatlari koʻrinishi) qadimda turk xalqlari oʻzlarining dastlabki tarixiy vatani janubiy Sibir va Markaziy Osiyoda prototurk yozuvini oʻziga singdirgan mavjud din bilan hamohang edi”³². Albatta, etnosga xos har qanday ixtiro mavjud madaniy elementlarini oʻzida mujassam etadi. Diniy tasavvurlardagi hamda kundalik maishiy hayotdagi oʻziga xos jihatlar etnos vakillari tomonidan ilgari surilgan yangiliklarda oʻz aksini topib boraveradi. Olim oʻz fikrini shunday davom ettiradi: “Soʻngra, Osiyo runik bitigi uzoq tarixiy yoʻlni bosib oʻtib, turk tillari talablari asosida islohotlarga uchradi. Shu tariqa runlar sifat jihatidan saqlanib, turk xalqlarining ikkinchi tarixiy vataniga Sharqiy Osiyoga olib oʻtilib, VIII-X asrlarda Oʻrta Osiyo va janubiy Sibir xotira toshlarida namoyon boʻla boshladi”³³.

Yuqoridagi iqtibosning diqqatga sazovor tomoni bilan birgalikda munozarali jihati ham shundan iboratki, janubiy Sibir epitafik toshlari faqatgina Turk hoqonligi davrida bitilgan boʻlmasdan, balki milodning ilk asrlardan boshlab xunlar davri hamda miloddan oldingi davrlarga ham xosdir. Shu bois, turk runik bitiklarining shakllanish jarayonini Turk hoqonligi davri bilan bogʻlash toʻgʻri boʻlmaydi. Turk hoqonligi davrida qadimgi turk bitigi tarqalishining kafolatlangan davri boʻlib,

³² Кызласов И.Л. Древнейшие корни рунического письма тюркских народов (в кратком изложении) // Научный журнал TWESCO «Алтаистика, Туркология, Монголистика» – Астана. 2018. №1. – С. 64.

³³ Кызласов И.Л. Древнейшие корни рунического письма тюркских народов (в кратком изложении) // Научный журнал TWESCO «Алтаистика, Туркология, Монголистика» – Астана. 2018. №1. – С. 64.

turk bitigining ijtimoiy-madaniy yuksaklikka koʻtarilgan pallasi edi. Uning shakllanib, tadrijiy rivojlanish bosqichlari oʻn asrlar davomidagi uzoq masofani bosib oʻtishni talab etdi. Zero, tarixiy taraqqiyotdagi madaniy konvergentsiyalashuv³⁴ jarayonlari uzoq muddatni talab qiluvchi ijtimoiy hodisa boʻlib, uning takomil bosqichlari oʻnlab asrlarni oʻz ichiga oladi. “Mutaxassislarning taʼkidlashicha, milodning II-III asrida olmon run bitigi kelib chiqqan. Qadimgi turkiy bitikning kelib chiqishi va taraqqiyoti esa olis davrlarga borib taqaladi. Turkiy xalqlar bitigi Gʻarbdagi run bitiklari paydo boʻlgunga qadar mavjud edi”³⁵. Yaʼni, Sharq madaniyatining ajralmas qismi sifatida qadimgi turk madaniyati ilk oʻrta asarlarda Xunlar timsolida Yevropaga ham tarqalganligi va Gʻarb madaniyati rivojini taʼminlab kelganligi ham tarixiy haqiqat.

“Qadimgi Arqayim-Sintoshli madaniyati Turon dashtiga tegishli boʻlib, ularning avlodlari shumerlar, elamlar, xetlar, saklar (skiflar), xunlar, qipchoqlar va boshqa turkiy qabilalar edi. Endi dasht aholisi miloddan avvalgi V ming yillikda eneolitda birinchi boʻlib mis, bronza va ulardan tayyorlangan buyumlardan foydalanganlar. Mis konlari hozirgacha, Shimoliy Balxash, Qarqarali va hozirgi Qozogʻistonning boshqa hududlarida joylashgan”³⁶. Tadqiqotchining shumerlar, elamlar va xetlar degan fikrlariga qoʻshilmaymiz, lekin mintaqadagi turk qabilalarining oʻrniga urgʻu berilganligi nuqtai-nazaridan yuqoridagi fikrga eʼtibor qaratish mumkin.

Sak-skif va xunlar ushbu davr madaniyati vakillari sifatida xalqning madaniy darajasini ifoda etadigan bitiklar ixtirosida ham muhim oʻrin tutganlar. Lekin, shuni ham taʼkidlash lozimki, bu davrda qipchoq atamasi boʻlmasdan, oʻrta asrlardagi qipchoqlar ajdodlari sak-

³⁴ Конвергенция – этнография ва лингвистикада ўзаро яқинлашув, ўхшашлик, яъни бу ерда қадимги турк битигининг улкан ҳудуддаги маданий жараёнларини ифодалашдаги ўхшашлик.

³⁵ Раҳимов Н. Турк ҳоқонлигит. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – б. 17.

³⁶ Топчибаев К.К. О тюркских племенах и народах Азии и Европы. Глава 2. Древний Туран и прототурки. Алматы: КатАкпарат, 2010. – С. 6.

skif ittifoqi tarkibidagi tele qabilasining bir bo'g'ini sifatida mavjud edi. Dastlab, tele qabilasi tarkibida so'ngra seyanto – sir qabilasi sifatida o'z etnik faoliyatini davom ettirgan qipchoqlarning ajdodlari VII asrga kelib (630-646 yy.) o'z hoqonligini o'rnatishga muvaffaq bo'lganlar (albatta, tele konfederatsiyasi tarkibida bir necha turk qabilalari, chunonchi qirg'izlar, uyg'urlar bo'lishgan). Ushbu jihatlar tarixiy taraqqiyot davomida bugungi qipchoqlarning ajdodlari murakkab etnomadaniy jarayonlarni boshidan kechirganliklaridan dalolat bo'lib, mintaqada ularning ijtimoiy mavqei ortib, o'rta asrlarda o'g'uz dalasi deb ataluvchi keng hudud ijtimoiy-madaniy leksikonda qipchoq dalasi sifatida e'tirof etiladigan bo'ldi. Ushbu holat ham bir etnik qatlamning (sir-qipchoqlarning) ijtimoiy mavqeining transformatsiyalashuvi natijasida etnomadaniy qiyofaning sifat jihatidan o'zgarib borishini ta'minlab bordi.

Sibir va Sharqiy Yevropada ilk o'rta asrlar, ya'ni V-VIII asrlarda turkiy omilning barqaror mohiyati:

- birinchidan, Sibirda, xususan janubiy Sibir hududi qadimdan turkiy etnoslarning vatani sifatida o'zida mujassamlashtirgan qadimgi turk elementlarini namoyon etib borgan. Buni Sibir kengliklaridan topilgan yuzlab turk tilli va qadimgi turk alfavitidagi bitiklar tasdiqlaydi;

- ikkinchidan, Sharqiy Yevropada turkiy omilning namoyon bo'lishi Xunlar bilan bog'liq bo'lib, qadimgi german runik bitigi belgilarining qadimgi turk bitigi belgilariga yaqinligi va hatto ayrim belgilarning o'xshashligi milodning dastlabki asrlarida xunlarning muayyan qismining Atilla boshchiligida Yevropaga ketishi – Markaziy Osiyodan prototurkiy madaniyat namunasi bo'lgan bitikni ham olib borganligidan dalolat;

- uchinchidan, qadimgi turklarga xos til va yozuv elementlarining Sharqiy Yevropada namoyon bo'lishi ilk o'rta asrlardagi etnomadaniy jarayon sifatida e'tibor qaratishni taqozo etadi.

Demak, xunlarga bo'lgan davrda, ya'ni miloddan oldingi birinchi ming yillikning o'rtalarida protoxun etnoslar (sak-skif) madaniy hayotida biz bugun atayotgan qadimgi turk bitigining shakllanish jarayoni davom etgan. Har bir ijtimoiy-tarixiy davrning siyosiy qatlamlari bo'lib, ular vorisiylik asosida nafaqat ushbu madaniy qadriyatlarni o'zlashtirib borganlar, balki uning sayqallanishiga hissa qo'shib, rivojlanish bosqichini ta'minlashga hissa qo'shishgan.

Xunlar Yevropa hududiga kimgach, uning sharqiy qismida prototurk madaniyati hisoblangan ko'chmanchilik madaniyati elementlari namoyon bo'la borib va hatto Sharqiy Yevropa Osiyo kengliklarining chekka hududi sifatida e'tirof etila boshlangan. “Osiyo dashtining chekkasi bo'lgan Sharqiy Yevropa hududida dasht qabilalari va xalqlari yashagan. Miloddan avvalgi VIII asrda Yevroosiyo kengliklarida turli qabilalar: skiflar, saklar, sarmatlar hamda yagona madaniyat va umumiy tilga ega bo'lgan boshqa turkiy qabilalar yashashgan”³⁷. Ushbu iqtibosda ham sarmatlarning turkiy madaniyatga mansubligi munozarali. Lekin, skiflar va saklar deb atalib, yaxlit madaniyat va umumiy muloqot tiliga ega bo'lgan turk qabilalari dastlab xunlar sifatida Yevropaga kirgan bo'lsalarda, keyinchalik Yevropa madaniyati, jumladan bitik belgilari, ayrim urf-odatlar hamda leksikoniga o'z ta'sirini o'tkazgan holda ko'plab yevropalik etnoslar tarkibiga assimilyatsiyalashib ketganlar (Zahiriddin Muhammad Bobur yetakchiligida ko'plab turkiy qabilalarining Hindistonni zabt etib, uning ijtimoiy-siyosiy va madaniy yuksalishini ta'minlagan holda, o'zlari ham mahalliy xalq tarkibiga assimilyatsiyalashib ketganliklari, e'talalar o'tmishda yaxlit tilga va madaniyatga mansub qabila sifatida keyinchalik Markaziy Osiyo xalqlari etnogenezida (turkiylar, afg'onlar, pushtunlar, eroniy) muayyan rol o'ynaganliklari singari). Tarixiy xunlar omiliga borib taqaluvchi madaniy konvergensiya

³⁷ Гусинев К. К. О тюркских племенах и народах Азии и Европы. Глава 83. Тюркские племена в Европе. - Алматы: КатАкпарат, 2010. - С. 19.

jarayonlari Yevropada ilk o'rta asrlarda prototurk ijtimoiy-madaniy ta'sirning namoyon ekanligi bilan tasdiqlanadi. "Qadimgi Yevropa etnonimlarining lingvistik tahlili turk so'zlarining buzilgan shakli ekanligini tasdiqlamoqda"³⁸. Ushbu jihat ham bevosita qadimgi turk omilining Yevropadagi ta'sirini tasdiqlashga xizmat qiladi. Ana shunday sezilarli turkiy omillar girdobida turk runikalariga o'xshash qadimgi german bitigining vujudga kelishi turkiy ta'sirning barqarorligi sharoitida tabiiy hodisa edi. Qadimgi davrlarga xos tarixiy jarayonlarni kuzatib shunday fikrlarni ilgari surish mumkin:

birinchidan, insoniyat tarixiy taraqqiyotida, jumladan umuminsoniy sivilizatsiya rivojini ta'minlashda miloddan oldingi davrlardan boshlab milodning XVI asrigacha Sharq omilining hamda ushbu omilni ta'minlab kelgan turkiy ta'sirning o'rni kuchli bo'lib, ushbu omil mintaqada turkiylarning ijtimoiy va harbiy-siyosiy qiyofasining shakllanishiga xizmat qilgan;

ikkinchidan, XVI asrdan so'ng Sharq omili o'z o'rnini G'arb omiliga, ya'ni Yevropaga bo'shatib berib, Sharqning qoloqlashuvi va Yevropaning gegemonlashuvi hamda Sharq va Afrika mamlakatlariga nisbatan mustamlakachilik siyosati turkiy xalqlarning ham tarixiy rolini inkor etishlarini ta'minlab kelgan;

uchinchidan, tarixan turkiylarga xos madaniy, ma'naviy va hatto siyosiy yutuqlar Yevropa xalqlarini sifatida talqin etilib, Yevropatsentrik nazariyotchilar tomonidan bunday qarashlar fan paradigma-larida mustahkamlanishiga erishildi;

to'rtinchidan, garchi milodning dastlabki asrlariga xos bo'lgan qadimgi german bitigi xunlar ta'sirini o'zida ifodalab, qadimgi Turk bitigidagi ayrim belgilarni takrorlaganligi sharoitida – uning qadimgi turk yozuv belgilari bilan umumiylikiga e'tibor qaratilmay kelindi.

Umuman olganda, Yevropada turkiy omilning o'rni barqarorligi tabiiy-tarixiy hodisa edi. Albatta, qadimgi davrlarga oid topilma manbalarini sanalashtirish bilan bog'liq holat doimo muammo bo'lib

³⁸ Дроздов Ю.Н. Тюркская этнонимия древнеевропейских народов. – Москва, 2008. – С. 5.

kelgan. Zero, tarixiy haqiqat sanalashtirishning aniqligiga bog'liq. "... sanalashtirish, ya'ni tarixini belgilash, etnik-madaniy aloqalar, semantika kabi mavzular har qanday fanda bo'lgani kabi, bu yerda ham uzoq vaqt davomida munozara mavzusi bo'lib qoladi"³⁹. Shu bois, turklarga xos qadimgi bitik deganda uning shakllanishini Turk hoqonligi davri bilan bog'lash qanchalik bir yoqlama bo'lsa, etnosning paydo bo'lishini uning siyosiy hokimiyatni qo'lga kiritish davri bilan bog'lash ham shunchalik bir tomonlamadir. Chunki, ijtimoiy-madaniy jarayonlar siyosiy jarayonlardan oldinda yurib, siyosiy shart-sharoitlarni ta'minlab boradi.

Og'zaki nutqning yozma nutq sifatida namoyon bo'lishi etnik jarayonlardagi konsolidatsiyalashuv hodisasini jadallashtirib, bitik timsolidagi adabiy til atrofida birlashishni ta'minlab boradi. "Yozma va og'zaki nutqning funksional aloqasi shundan iboratki, yozma nutq jamiyatning madaniy va lingvistik faoliyatida alohida yo'nalish bo'lib, og'zaki nutq bilan, shuningdek tilning ovoqli tomoni bilan uzviy bog'liqdir"⁴⁰. Va bunday bog'liqlik til jihatidan o'zaro yaqin qabilalararo o'xshash tovushlarni ifodalovchi omil sifatida bitikning birlashtiruvchilik salohiyatini namoyon etadi.

To'rt ming yil muqaddam noma'lum Misr ziyolisi, bitikning ahamiyatini ifodalagan holda, papirus qog'ozida shunday yozgan ekan: "Inson yo'q bo'lib, uning jismi tuproqqa aylanadi, uning yaqinlari ham yo'qlikka mahkum, ammo bitiklar o'tganlarni eslashga majbur qiladi. Bitik qurilgan uydan, hashamatli saroydan qimmatliroq, ma'baddagi muqaddas ramzdan ham buyukroqdir"⁴¹. Etnomadaniy jarayonlarning yuqori ko'rinishi bo'lgan bitik muayyan davrda o'zaro muloqot vositasi sifatidagi roli bilan bir qatorda insoniyat taraqqiyotida tarixiy voqea va hodisalarni ifodalovchi manba sifatida ham ahamiyati yuksak. "Bitikning odatiy ijtimoiy xususiyati bu mexanizatsiyadir, buning

³⁹ Шер Я.А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. – М.: Наука, 1980. – С. 288-289.

⁴⁰ Аврутина А.С. Древнетюркские рунические памятники: система письма и фонологическая реконструкция. – Москва: Издательство УРСС, 2011. – С. 50.

⁴¹ Возникновение письменности. <http://biofile.ru/his/4690.html>

natijasida yozma nutqning barqarorligi saqlanib qoladi va shu bilan birga og'zaki nutqga ta'sir qiladi, bu nutqning madaniy evolyutsiyasining asosiy omili hisoblanadi. Shuning uchun, bitikga ega bo'lmagan xalqlar orasida nutq osonlikcha va tez o'zgaradi: yoki dialektlarga bo'linadi yoki yozma tillar oqimidan yuvilib ketadi"⁴². Shu bois, bitik tili har bir davrda yetakchi etnik guruh tili sifatida o'zaro yaqin dialekt vakillarini birlashtiruvchi xususiyati bilan ham muhim. YA'ni, "Bitik ilohiy in'om sifatida buyuk imperiyalarning asoschilari va quruvchilari tomonidan foydalangan sement bo'lib xizmat qildi"⁴³. YA'ni, bu yerda muallif bitikning birlashtiruvchilik xususiyatiga urg'u bermoqda. Albatta, elni birlashtiruvchi asosiy omil – bu maslakdoshlik, ya'ni yagona g'oya atrofida birlashishdir. Muayyan maqsad yo'lidagi umumiy faoliyat o'zaro hamjihatlikni ta'minlaydi. Bunda umumiy tilning birlashtiruvchilik mohiyati yaqqol namoyon bo'ladi. Bitik esa tilning belgilardagi ifodasi sifatida o'zaro yaqin lahjalarini birlashtirishga qodir bo'lgan ijtimoiy-madaniy, shu bilan birgalikda tarixiy fenomendir. "Bitik - bu tabiiy, sog'lom tilga nisbatan kechroq, sun'iy hodisa"⁴⁴, - bo'lsada, tilning tarixiylik mohiyatini o'zida mujassamlashtirganligi bilan ham tarixiy hodisa sifatidagi ahamiyati ustun. Insoniyat tarixida bitik va yozuvlar bilan bir qatorda, ular vujudga kelgunga qadar inson fikrini boshqalarga yetkazishning quyidagi usullari mavjud bo'lgan:

- predmetli (buyumli) usul. Bunda muayyan fikr, g'oya predmetlar vositasida ikkinchi shaxs yoki jamoaga yetkazishga harakat qilingan. Chunonchi, qadimgi davrlarda toshlardan, shox-shabbalardan, yoki yunon tarixchisi Gerodotning guvohlik berishicha fors hukmdori Doroning qadimgi turklar ajdodlari bo'lgan skiflarga tahdidi sharoitida skif hukmdorining unga elchilar orqali qorangni ko'rsatma, degan

⁴² Щербак А.М. Тюркский консонантизм //Вопросы языкознания. 1964. №5. – С. 16.

⁴³ Добльхофер Э. Знаки и чудеса. Пер. с немец. – Москва, 1963. – С. 21-22.

⁴⁴ Амирова Т.А. Функциональная взаимосвязь письменного и звукового языка. – Москва: Наука, 1985. – С. 24.

ma'noda qush, sichqon, qurbaqa va nayza jo'natganligi, Doro bunga parvo qilmasdan hujum uyushtirib yengilganligi;

- piktografiya – rasmlı (belgılı) usul. Ma'lumotni rasmlar yordamida yetkazish usuli. Buni qoyatoshlarda ov hayvonlari, jayronlar tasviri misolida ko'rish mumkin. Piktografiya ibtidoiy jamoa tuzumining yuksak cho'qqisi bo'lgan yuqori paleolit davrida vujudga kelgan. Piktografik usulda ko'pchilik tushunadigan, hech bo'lmaganda jamoa ahli ilg'aydigan usullar qo'llanilgan. Shu tariqa fonetikaning boshlang'ich ko'rinishlari piktografiyada namoyon bo'la boshlagan. Ushbu jarayon minglab yillarni o'z ichiga olib, piktografiya sifatida shakllangan usulning ushbu shakli ideografiya darajasiga ko'tarilib, muayyan tushuncha va g'oyalarni ifodalash uchun xizmat qilgan. Miloddan oldingi IV-III ming yilliklarda Mesopotamiyada keng qo'llanilib, miloddan oldingi ikkinchi va uchinchi ming yilliklar orasida bo'g'in va so'zlarni ifodalovchi mixxat sifatida rivojlanib borgan. Bu murakkab tizimli bitik shakli sifatida yuzlab maxsus belgilardan tashkil topib, o'rganishda qiyinchiliklar tug'dirgan. Shumer mixxatlari va Misr iyerogliflari bunga misol bo'la oladi;

- fonetik yozuv usuli bo'lib, uning shakllanishi miloddan oldingi ikkinchi ming yillikka borib taqaladi. Ushbu bitik usulida harf sifatidagi bitiklar birikmasi tovush va so'zni ifodalashga xizmat qilgan. Dastlabki alfavit yozuv – finikiya yozuvi bo'lib, bu yozuv asosida qadimgi yunon yozuvi paydo bo'lgan. Oromiy yozuvi ham fonetik yozuv sifatida hind, turk, fors va arab yozuvlarining shakllanishini ta'minlagan.

Tilning tarixiy mohiyati shundan iboratki, "Turklarning genealogik afsonalari, turklarning umumiy shajarasi bilan bir qatorda, yana uchta qondosh turkiyzabon etnik guruhlar - qirg'izlar, qipchoqlar va o'g'uzlar bilan bog'liq qabilaviy urf-odatlarining kelib chiqishini aniqlashga imkon beradi"⁴⁵. Ushbu afsonalarning aksariyati yozma manbalarda o'zining ifodasini topganligi bilan ahamiyatli bo'lib, hikmatlar bitigi

⁴⁵ Климентов С.Г. Кипчаки в рунических памятниках //Turcologica. 1986. К пятидесятилетию академика А.Н.Кононова. – Ленинград, 1986. – С. 153-164.

sifatida avloddan-avlodga o'tib, vorisiylik an'alarining davomiy-
ligini ta'minlab kelayotganligi har bir xalqning qadriyati sifatida
e'tiborni tortadi. Shuningdek, til etnoijtimoiy mohiyatga ham ega
bo'lib, til orqali ifodalangan so'zlarni eshitib, tasavvurimizda muayyan
xalqqa, millatga, etnik qatlamga xos bo'lgan ijtimoiy-madaniy qiyofa
shakllanadi. Jumladan, qadimgi turklarga xos madaniy xususiyatlarni
biz tarixiy manbalar leksikonidan o'rganamiz, ularni tadqiq etib,
yanada qarashlarni takomillashtirishga intilamiz. Muayyan xalqqa xos
bo'lgan ijtimoiy-madaniy qiyofani boshqa tillarda bitilgan yozuvlardan
ham anglash mumkin. Qadimgi turklarning bahodirligi hamda
yengilmasligi to'g'risida Vizantiya ma'muriy doiralarida shunday
fikrlar aytilgan ekan: "Turklarga quyoshning dastlabki shu'lalari
boshlangan hududdan boshlab, g'arbning sarhadlari tugagan joygacha
bo'lgan hudud, ya'ni butun yer yuzi ta'zim qilmoqda"⁴⁶. Ushbu jihat
qadimgi davr, ilk o'rta asr hamda o'rta asrlarda jahon harbiy-siyosiy
doiralarda turkiy omilning ustuvor mavqe kasb etganligidan dalolatki,
turkiylarning ijtimoiy va etnomadaniy qiyofasini ko'z o'ngimizda
gavdalanirishda muhim.

Muayyan etnik qatlamda madaniyat elementlarining shakllanishida
quyidagi omillarning ustunligi to'g'risida ilmiy farazlar mavjud:

- madaniy o'zlashtirish gipotezasi. YA'ni, ma'lum elementning
muayyan xalq madaniyatidan olinganligi haqidagi qarashlar. Masalan,
kirill yoki lotin bitiklarining ko'plab xalqlar tomonidan o'zlashti-
rilganligi haqidagi fikrlar;

- etnomadaniy elementning avtohtonlik gipotezasi. Ma'lum
madaniyat elementining to'raligicha bitta xalqqa mansubligi. Masalan,
milliy kiyimlar (to'n, do'ppi, belbog', mahsi, atlas, adras) va taomlar
(osh, beshbarmoq, borsh, shaurma)dagi farqiyat, ovqatlardagi va
ichimlik (aroq, pivo, qimiz, ayron)lardagi o'ziga xoslik;

- sivilizatsion yondashuv gipotezasi. Madaniyat elementlari
insoniyat sivilizatsiyasining mahsuli ekan, bir xalq tomonidan ixtiro

⁴⁶ Гумилев Л. Н. Древние тюрки. — Москва, 1967. — С. 31.

qilingan madaniyat elementi o'zga xalqlar tomonidan o'zlashtirilib,
to'ldirilib boriladi. Hamda muayyan xalqning ijtimoiy-madaniy
hayotiga tadbiiq etilishida o'zga xalqqa xos madaniyat umuminsoniy
qadriyat sifatida foydalanilsada, lekin milliy xususiyatlar uning
tarkibiga singdirila boriladi. Shu nuqtai nazardan, garchi islom dini
arablar tomonidan shakllantirilgan bo'lsa ham o'n to'rt asr davomida
uning tarkibiga ma'naviyat, axloq-odob borasida xususiyatlarimizning
singdirilganligi bois ham milliy qadriyatlarimizning tarkibiy qismi
sifatida e'zozlidir.

Ushbu gipotetik qarashlarni qadimgi turk bitigiga nisbatan
qo'llaydigan bo'lsak, har qanday ilg'or madaniyatning umuminsoniy
qadriyat sifatida o'sib, o'zga xalqlar madaniyatiga aylanish ehtimoli-
ning ustunligi konsepsiyasiga muvofiq, miloddan avvalgi IX-VII
asrlarda shakllangan oromiy bitigi qadimgi turk jamiyati voqeligiga
ham kirib kelib, qadimgi turk alfavitini shakllantirishda muhim o'rin
tutganligining guvohi bo'lamiz. Qadimgi turklar oromiy bitigiga
asoslansada, lekin etnik tamg'alardan foydalagan holda o'z bitik
tizimini yaratib, ushbu madaniy elementning avtohtonlik xususiyatini
boyitgan. Demak, bu yerda sivilizatsion yondashuv asosida milliy
xususiyatlardan keng foydalangan holda qadimgi turk alfavitining
avtohtonlik mohiyati ta'minlangan.

Tarixiy voqealar tahlili shundan dalolat beradiki, o'tmishdagi har
qanday madaniyat elementlari o'zining tadrijiy bosqichini bosib o'tishi
ming yilliklarni talab etib, so'ngra ijtimoiy-madaniy mohiyat kasb
etadi. Turk runologiyasi ham garchi miloddan oldingi birinchi ming
yillikning o'rtalarida shakllangan bo'lsada, elning tarixiy yo'liga
hamohang o'n asrlik murakkab yo'lni bosib o'tdi. Uning qadimiyligini
isbotlovchi Issiq bitigi mavjud bo'lib, mutaxassislar uning miloddan
oldingi IV-III asrlarga mansubligini isbotlashgan⁴⁷. O'n asrdan ko'proq
davrni bosib o'tgan turk bitigining mukammal mohiyati, ya'ni takomil
bosqichi Turk hoqonligi sharoitiga to'g'ri keladiki, ushbu jihat qadimgi

⁴⁷ Аманжолов А. Генезис тюркского рунического алфавита. — Алматы, Мектеп, 2003.

turklarning yozuv timsolida shakllanib kelayotgan ijtimoiy-madaniy qiyofasining barqaror mohiyatini ta'minladi.

Akademik K.Shoniyo'zov "O'zbek xalqining shakllanish jarayoni" deb atalgan monografik asarida Turk hoqonligi sharoitida (552-744 yy.) Toxariston hududida 27 ta viloyat mavjud bo'lib, ular turklar tomonidan idora qilinganligini ta'kidlaydi. Albatta, bu yerda ham turklar deganda turkiy tilda so'zlashuvchi qabilalar vakillari, ya'ni Turk hoqonligini tashkil etgan qabilalar sifatida tushunish lozim. Davlatchilik asoslarining bunday barqarorligi bevosita elda ijtimoiy-madaniy imkoniyatlarining teranligi bilan izohlanadi. YA'ni, bitik ko'rinishidagi teran madaniyatga ega bo'lmagan xalq o'zaro birlashib yirik davlatchilik asoslarini qurishi gumon edi. Turk runologiyasining tarixiy ildizlariga baho berishda ushbu omilni ham e'tibordan qochirmasligimiz lozim.

"Qadimgi turkiy yozma yodgorliklariga turkiy run (O'rxun-Yenisey), uyg'ur va qisman moniy (yoki monaviy), birahmon, sug'd va suryoniy bitiklarida yozilgan obidalar kiradi. Run va uyg'ur bitiklari turkiy xalqlarga xos bitiklardir"⁴⁸. Bu yerda uyg'ur yozuvini to'laligicha turk yozuvi deyish bahsli. Zero, unda so'g'diy yozuv elementlarining ham mavjudligini S.G.Klyashtorniy, M.Ishoqov va A.Ataxo'jayevlar ta'kidlab o'tganlar⁴⁹. Chunonchi: "Bosma uyg'ur yozuvi so'g'diy yozuvining davomi"⁵⁰. Bu yerda qo'shni xalqlar madaniyatining o'zaro tasirini ko'rishimiz mumkin.

-Ma'lumki, "O'rta asrning ilk davrlarida Janubiy Sibir va O'rta Osiyoning yozma yodgorliklarini yaratishda uchta mustaqil run alifbosi: taniqli O'rxun va Yenisey, shuningdek yangi va hali rasshifrovka etilmagan janubiy Yenisey bitigi ishlatilgan. Ularning

⁴⁸ Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. — Тошкент: Ўзбекистон, 1982. — Б. 3.

⁴⁹ Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. — Санкт-Петербург, 2003. — С. 30; Исхоков М. Унутилган подшоликдан хатлар. — Тошкент: Фан, 1992; Отахўжаев А. Илк ўрта асрларда Марказий Осиё цивилизациясида турк-сугд муносабатлари. — Тошкент: ART-FLEX, 2010.

⁵⁰ Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. — Санкт-Петербург, 2003. — С. 30.

barchasi mustaqil epigrafik guruhlar sifatida o'rganilishi lozim"⁵¹. Demak, bu sohada hali o'rganilishi lozim bo'lgan ishlar talaygina bo'lib, tadqiqotlar davom etishi tabiiy. Tadqiqotlarning davomiyligi bu borada yangidan-yangi qirralarning ochilishini ta'minlaydi. "1975-1999 yillarda dala tadqiqotlarini tashkillashtirgan Mo'g'uliston Fanlar akademiyasining Tarix instituti va Turkiy tadqiqotlar markazi O'rxun yodgorliklarini o'rganishda katta hissa qo'shdi. Ekspeditsiya a'zolari, shuningdek, Kul tegin, Bilga hoqon, To'nyuquq, Terxin va Tesin bitiktoshlari va boshqa yodgorliklarning matnlaridan nusxa ko'chirishdi. Ushbu faoliyat tufayli qadimgi turkiy tilda ro'yxatdan o'tgan matnlar soni oltmish beshtani tashkil etdi. Ba'zi asl nusxalar qayta tekshirildi, muammolar yechimida ilgari tan olingan noaniqliklarni bartaraf etish uchun puxta ekspertiza o'tkazilgan"⁵². Qadimgi turklarning etnomadaniy hayotiga xos bo'lgan O'rxun-Yenisey yozma yodgorliklarining tarixiy ildizlari miloddan oldingi birinchi ming yilliklarga borib taqalishi insoniyat sivilizatsiyasidagi ijtimoiy-madaniy jarayonlar parallel ravishda o'zaro aloqadorlikda rivojlanib kelganligini tasdiqlaydi. Insoniyatga xos bo'lgan hech bir tarixiy hodisa ijtimoiy asoslarga ega bo'lmagan yuzaga kelmaydi. Shu bois, biror-bir tarixiy voqea-hodisaga baho berishda ushbu hodisani harakatga keltiruvchi kuchning, ya'ni etnik omilning harbiy-siyosiy sahnadagi o'rniga ham e'tibor qaratish lozim.

-Umuman olganda, yuqorida ilgari surilgan fikrlardan shunday xulosaga kelish mumkinki:

- birinchidan, miloddan oldingi birinchi ming yillikda skif-saklarning yaxlit harbiy-siyosiy birlik sifatida Markaziy Osiyodagi faoliyati ularning ma'naviy imkoniyatlarini ham ta'minlab, ushbu jihat qadimgi turklar ijtimoiy-madaniy qiyofasining rivojiga xizmat qildi;

⁵¹ Кызыласов И.Л. Новости тюркской рунологии. — Москва, 2003. — С. 4.

⁵² Жолдасбеков М., Сарткожаулы К. Атлас Орхонских памятников. — Астана: Культегин, 2006. — С. 9.

- ikkinchidan, insoniyat taraqqiyotidagi har-qanday ijtimoiy-madaniy yangilik davrning yetakchi birliklari orasida parallel rivojlanish imkoniyatiga ega. YA'ni, miloddan avvalgi birinchi ming yillikning boshida shakllangan oromiy bitigi so'g'd, xorazmiy va buxtariy bitiklari uchun boshlang'ich asos bo'lishi bilan bir qatorda turk bitigining ham shakllanishida muhim o'rin tutdi;

- uchinchidan, VI-VIII asrlar (Turk hoqonligi) sharoitiga xos deyilgan qadimgi turk bitigining tarixiy ildizlari Issiq bitigi misolida bevosita miloddan oldingi IV-III asrlarga borib taqaladi. Issiq bitigi qadimgi turk bitigining ijtimoiy-madaniy hayotida keng qo'llanilganligidan dalolat. Demak, ungacha turk bitigining boshlang'ich kurtaklari shakllangan.

1.3. Turk toshbitiklari paydo bo'lib rivojlanishidagi tarixiy shart-sharoitlar tahlili

Turk alifbosi, demakki, ajdodlarimiz yozma yodgorliklarining vujudga kelishi ijtimoiy-siyosiy va madaniy-ma'naviy omillar bilan chambarchas bog'liq. Bunday vaziyatning vujudga kelishi uchun shart-sharoitlar yetilgan bo'lishi lozim. Zero, ijtimoiy mavqe ma'naviy rivojlanishni ta'minlaydi. Ijtimoiy mavqening ta'minlanishida siyosiy va harbiy omillarning o'rni ham ustuvor.

Turk bitigining vujudga kelishi faqatgina Turk hoqonligi davri bilan bog'liq bo'lmasdan, uning tarixiy ildizlari miloddan oldingi davrlarga borib taqalishi tabiiy. Miloddan oldingi IV-III asrlarga mansub bo'lgan Issiq (Olma-Otadan 50 chaqirim masofada) qo'rg'onidan topilgan oltin odam yonidagi kumush kosa sirtida O'rxun-Yenisey bitiklariga o'xshash 26 belgidan iborat bo'lgan bitik aniqlangan. Ayrim tadqiqotchilar ushbu bitikni O'rxun-Yenisey bitiklarining qadimiyroq ko'rinishi sifatida baholashganlar. "... ko'rinib turibdiki, kumush kosadagi bitik miloddan avvalgi birinchi ming yillikning

o'rtalarida O'rta Yer dengizi alifbo bitiklari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan turkiy runikaning juda erta turiga tegishli. Ushbu bitik qadimgi turkiy tilda yozilgan bo'lib, u ko'rinishiga qaraganda, ushbu tilda ko'chmanchilar dastlabki oqimining yetakchi guruhlariga so'zlashgan"⁵³. Issiq qo'rg'onida kumush kosaning topilib, uning o'qilganligi (tadqiqotchilar tomonidan tekstning turli variantlari ilgari surilgan) ushbu bitikni prototurk bitigi sifatida O'rxun-Yenisey bitiklari Issiq bitigining nisbatan mukammallashgan varianti ekanligini tasdiqlaydi.

Biroq, milodning boshlarida Yevroosiyo kengliklarida turkiy ta'sirning yanada kuchayib, madaniy omillar yetakchi o'ringa chiqqan boshlagach turk bitigi ham mukammal xarakterga ega bo'lib, qadimgi turklarning periferiya hududlariga ham kirib bora boshlagan. Buni Sibirning eng olis hududlaridan ham turk bitigi namunalari topilganligi tasdiqlaydi. Shuni ham esda tutishimiz lozimki, madaniy omillar rivojiga ijtimoiy-siyosiy jarayonlar ta'siri kuchli bo'ladi. Ma'lumki, "Milodning IV asrida O'rta Osiyoda eftalitlar davlati hukm surayotgan bir davrda Oltoyda ko'chmanchilarning davlati vujudga keladi. Bu davlat tarixda Turk hoqonligi nomi bilan mashhurdir. Turk hoqonligiga Bulg'oriya, Hazar, Xorazm, Kidan va boshqa davlatlar qaragan"⁵⁴. Demak, Turk hoqonligi ilk o'rta asr davlatlari konfederatsiyasi sifatida turkiy omilning yetakchilik mohiyatini ta'minlab kelgan. Va bu jihat turk qabilalari ichida o'z avtohton alfavitiga tayangan holda epigrafik va epitafik xarakterdagi monument va toshlarni tiklay boshlaganlar.

Tarixiy manbalardan ma'lumki, Oltoy tog'larida yashagan turklar, dastlab juanlarga qaram bo'lib, juanlar uchun temir qazishgan. Yettisuvning shimoliy-sharqiy qismida, Irtish daryosi havzasi va Jung'ariya hududlarida istiqomat qiluvchi tele – turkiy qabilalar ittifoqi juanlarga qarshi qo'zg'olon ko'tarib, 482 yilda o'z davlatlarini tuzadilar. Lekin, 516 yilda tele – turk qabilalari ittifoqi juanlarga qayta

⁵³ Авинов А. Протопорская руноподобная надпись на серебряной чашечке. https://www.rizvanhuseynov.com/2012/09/blog-post_13.html

⁵⁴ Гуминев И. И. Древние тюрки. – Москва, 1967. – С. 27.

qaram bo'lib qoladi. "Demak, ashina qabilasi juan-juanlar qo'l ostida bo'lgan paytda ularga temir va undan yasalgan buyumlarni o'lpon sifatida to'lab turishgan. To'lanadigan buyumlar orasida hujum va mudofaa qurollari hamda ot anjomlari alohida o'rin egallagan"⁵⁵. Metall barcha davrlarda ham strategik ahamiyatga ega bo'lgan xom ashyo bo'lib, insonning deyarlik barcha ehtiyojlari metallni ishlata bilish san'ati va mahorati bilan bog'liq bo'lgan. Jumladan ovda o'ljani qo'lga kiritish, jangovar amaliyotlarda dushmani yengish, metalldan uy-ruzg'or asbobi sifatida foydalanish, dehqonchilikda yerga ishlov berish va keyingi texnika-texnologiyalar inqilobi davrida ham sanoat korxonalaridagi uskuna va jihozlar metallan yasalgan. Inson og'irini yengil, olis yo'lini yaqin qiluvchi texnikalar ishlab chiqarishda ham metall yetakchi o'rinni egallaydi. Robot, avtomatika va informatsion qurilmalar, harbiy qurollar, hatto oyga uchadigan raketalar yasashda ham metallning o'rni o'ziga xos. Demak, metall insoniyat sivilizatsiyasining barcha bosqichida ishtirok etib, undan unumli foydalana olgan xalq-davlatlar jahonning gegemon davlatlariga aylanib borayotganligi sir emas. Milodning boshida qadimgi turklar metall qazib, unga ishlov berib, metallan samarali foydalana olish mahorati tufayli tarix sahnasiga mangu el sifatida qad rostlaganliklarini ta'kidlash lozim.

Oltoyda Ashina qabilalar ittifoqi doirasida turk nomini olgan mahalliy qabilalar ittifoqi yana birlashishga muvaffaq bo'ladilar. Hozirgi Mo'g'ulistondagi Oltoy tog'lari hududida mavjud bo'lgan davrda tukyuy- turklar jujanlarga qaram bo'lib, VI asrning o'rtalariga qadar vassal edilar.

545 yilda tele qabilalari yana jujanlarga qarshi isyon ko'tarishadi va turklar hukmdori – Ashina avlodidan bo'lgan Bumin zafarli yurishlarni boshqarib, Turk Budun yetakchisi sifatida taniladi. 551

yilda Bumin Xitoyning G'arbiy Vey sulolasi bilan ittifoq tuzadi va jujanlarni mag'lubiyatga uchratib, "elxon" unvonini oladi.

552 yilda Bumin vafotidan so'ng uning o'g'li taxtga o'tiradi va u Qora Issiq hoqon nomi bilan jujanlarni mag'lubiyatga uchratadi. G'alabadan so'ng, hoqon sirli tarzda vafot etadi va hoqonlikni uning ukasi Mug'an hoqon boshqaradi. 553 yilda jujanlarni qayta-qayta mag'lubiyatga uchratib, turklar Oltoyning sharqiy kengliklarining mutlaq egalriga aylanishadi. Keyingi yil Buminning ukasi Istami hoqon boshchiligida turklarning G'arbg'a yurishi boshlanadi. Jujanlarning bosqinlari natijasida zaiflashgan usunlar Istami qo'shinlariga qarshilik ko'rsata olmaydilar va 555 yilda Istami qo'shinlari Orol dengizi sohillariga yetib borishadi. Biroq, Orol dengizidan shimolda yashagan uar va abdal (eftalit) qabilalari qattiq qarshilik ko'rsatadilar va faqat 558 yilga borib bu hududlar Istami qo'shinlari tomonidan egallanib, turklar qo'shini Volga daryosiga qadar yetib keladi. "Turkutlar Uraloldi cho'llarini zabt etish bilan qanoat hosil qilib, Volga daryosini kechib o'tmadilar. Istaming g'arbg'a tomon yurishi shu bilan chegaralandi. To'rt yil davomida erishilgan zafarlar hoqonlik oldiga qator siyosiy yangi masalalarni qo'ydi"⁵⁶. Demak, turklar qisqa vaqt ichida Volgadan Xingan tog'larigacha bo'lgan hududda turk imperiyasiga asos soladilar. "Osiyo dashtlarini egallab olgan yangi saltanatning paydo bo'lishi Xitoy, Vizantiya va Eron diplomatiyasi uchun e'tibor berishni talab etar edi"⁵⁷.

561-563 yillarda turklar eftalitlarga qarshi Eron bilan ittifoq tuzadilar. Eftalitlar ham xunlarning avlodlari sifatida turk qabilalaridan bo'lgan. K.Shoniyozevning ta'kidlashicha "...bizda mavjud tarixiy manbalar asosida ishonch bilan aytish mumkinki, xioniylar va eftaliylar turk tilli xalqlar edilar"⁵⁸. 564 yilda Shoh Xusrav Anushirvonning qo'shinlari strategik muhim hudud – Toharistonni egallaydi. 565 yilda

⁵⁵ Бобоёров Ф. Ғарбий турк хоқонлигининг давлат тузуми. – Тошкент: Yangi nashr, 2018. – Б. 35.

⁵⁶ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – Москва: Айрис Пресс, 2005. – С. 41

⁵⁷ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – Москва: Айрис Пресс, 2005. – С. 41

⁵⁸ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 426.

turklar Naxshabdagi jangda g'alaba qozonib, So'g'dni turklar o'z hoqonligi tarkibiga kiritadilar. Eftalitlarning asosiy kuchlari Buxoro atrofida 567 yilda turklar tomonidan mag'lubiyatga uchratiladi. Shu tariqa Osiyoning markaziy qismi zabt etilgandan so'ng, turk hoqonligi Buyuk Ipak yo'lining muhim qismini nazorat qilish imkoniyatini qo'lga kiritadilar. "...arman mualliflarining "Skifiya", "Turkiston" va "Turklar mamlakati" atamallari ostida Turk hoqonligi ifodalanganligi va ushbu davlat tarkibidan ko'plab xalqlar, shu jumladan, so'g'diylar, toharistonliklar, eftalitlar va boshqa bir qator etnoslar vassal holatda yashaganliklariga urg'u berishganini anglash mumkin"⁵⁹.

Turklar va so'g'diylar Vizantiya bilan bevosita savdo aloqalaridan manfaatdor bo'lib, bu Eronning iqtisodiy manfaatlariga zid edi. Shu bois, 568 yilda Istami hoqon Konstantinopolga elchi yuborib, Vizantiya imperatori bilan muzokaralar olib borib, savdo shartnomasi bilan bir qatorda Eronga qarshi harbiy shartnoma ham tuzishga muvaffaq bo'ladi. Bu shartnomaga muvofiq Eron har yili 40 ming oltin dinor miqdorida hoqonlikka soliq to'lash va Vizantiya bilan savdo-sotiqqa xalaqit bermaslik kafolatini olishga majbur bo'ladi.

Shu bilan bir qatorda Eron o'sha davrning yirik davlatlaridan biri bo'lgan Vizantiya bilan yaqinlashish rejalarini amalga oshira boshlaydi. Natijada 575 yilda Eron va Vizantiya turklarga qarshi birlashadilar. Bunga javoban 576 yilda Turk hoqonligi qo'shinlari Vizantiyaning vassali bo'lgan Bosfor dengizi havzasi, Qrim va G'arbiy Kavkazda zafarli yurishlarini boshlab muvaffaqiyat qozonadi. "Ma'lumki, VI asr o'rtalarida Oltoyda, janubiy Sibirda, Yettisuvda, Sharqiy Turkistonda joylashgan bir necha qabilalar birlashishi natijasida Turk hoqonligi tashkil topadi. Qisqa vaqt ichida Turk hoqonligi kuchayib Markaziy Osiyoning katta qismini, jumladan Movarounnahrni egallaydilar. VI asrning 80-yillarida Eron Sosoniylari ustidan g'alaba qozonib turk

⁵⁹ Бобоёров Ф. Г'арбий турк хоқонлигининг давлат тузumi. — Тошкент: Yangi nashr, 2018. — Б. 242.

hoqonlari Xuroson viloyatlarining bir qancha hududlarini zabt etadilar"⁶⁰.

Biroq, tez orada Turk hoqonligining qudrati zaiflashib, 581 yilda Toboxon vafotidan so'ng, Turk davlatchiligi asoslariga putur yeta boshlaydi. Buning asosiy sababi o'zaro urushlarning kuchayishi, ijtimoiy ziddiyatlarning rivojlanib ketishi, Xitoyning hoqonlikka qarshi doimiy yashirin va ochiq tarzdagi kurashlari hamda qo'shni mamlakatlar bilan siyosiy-harbiy ixtiloflar bois edi. Tashqi ta'sirlar hamda ichki ziddiyatlar tufayli 603 yilda Turk hoqonligi G'arbiy Turk (603-642 yy.) va Sharqiy Turk (603-744 yy.) hoqonliklari sifatida atash hollari ko'zga tashlanadi. "Deyarli hozirgi Markaziy Osiyo va XXRning Sinzyan Uyg'ur muxtor hududlari G'arbiy Turk hoqonligi tarkibiga kirib ketadi"⁶¹. Hamda ushbu hududlarda ma'muriy boshqaruv tizimi qat'iy tartibda joriy etiladi. G'.Boboyorovning tadqiqotida: "G'arbiy Turk hoqonligi Buyuk turk hoqonligining tarkibiy bir qismi edi. Turk hoqonligi Sharqiy va G'arbiy o'laroq ikki asosiy qismga taqsimlanib boshqarilib, an'anaga ko'ra, Sharqiy qism bosh qanot (markaziy hokimiyat) mavqeida, G'arbiy qism esa uning tarkibiy qanoti (bo'ysunuvchi hokimiyat) maqomida edi. Aftidan, hoqonlikka asos solingan dastlabki paytlarida hokimiyat bir butun bo'lib, keyinchalik mazkur qanotlar tashkil etilgan edi"⁶². Va ushbu qanotlarda qadimgi turklarga xos bo'lgan qadriyatlar, jumladan yozma qadriyatlar ham o'zaro muomalada bo'lib, takomillashib boraveradi. "G'arbiy Turk hoqonligi davrida boshqaruv mexanizmlarining davomiyligi ta'minlanib, hoqonlik boshqaruv nazorat tizimini joriy etadi: joylarda o'z vakillarini — tudunlar, teginlar tayinlanib, turklar tomonidan nazoratni kuchaytirishga erishiladi; mahalliy dinastiya vakillarini eltabar, shad, bek titullari bilan vazifalantirib o'z

⁶⁰ Нонинев К. Узбек халқининг шаклланиш жараёни. — Тошкент: Шарк, 2001. — Б. 427.

⁶¹ Исследования по истории науки и культуры народов Средней Азии. — Ташкент, 1993. — С. 168.

⁶² Бобоёров Ф. Г'арбий турк хоқонлигининг давлат тузumi. — Тошкент: Yangi nashr, 2018. — Б. 41.

bo'ysunuviga oladi"⁶³. Demak, mintaqaning mahalliy xalqi sifatida turklar harbiy-siyosiy jarayonlarda yetakchilik qila boshlaydilar.

Turk hoqonligida davlat tuzilishi iyerarxik xarakterda bo'lib, hoqon – siyosiy-harbiy rahbar sifatida mutlaq hukmdor shaxs, hoqondan keyingi hokimiyat ishlarini bajaruvchi shaxs “yabg'u” deb atalib, “tegin” – taxt vorisi sifatida hoqonning farzandi yoki yaqin qarindoshiga mansub daraja bo'lgan. Shad va eltabar maqomlari beklar sifatida hoqonlikning ma'muriy-hududiy qismlariga rahbarlikni amalga oshirganlar. Buyruqchi va tarxonlar esa sud-huquq tizimi boshliqlari sifatida faoliyat olib borganlar. Qadimgi turklarda “... “to'ru” so'zining mavjud bo'lganligi... boshqaruvda “yarg'an”, “yarg'uchi” (tergovchi) kabi unvonlar”⁶⁴ mavjud bo'lgan.

Turkiy sivilizatsiyaning tamal toshini bahodir turk yigiti bilan uning uchqur otlari qo'yishgan, desak tarixiy jarayonlarga to'g'ri baho bergan bo'lamiz. Hasan Ato Abushiy “Turkiy qavmlar tarixi” asarida: “Turklar otg'a otlanmoqqa va ot ustinda har turli muomalada juda ustodirlar. O'q, yoy va qilich iste'molini juda go'zal biladilar... Askarlik xizmatig'a yororliq yigitlar turklarda eng hurmatlidirlar. Odamning qiymat zotiyasi ushbu, xususan, askariylikka iste'dodli va onda mahorati ila taqdir etilinur. Turklar so'g'ishla jon fido etmak ila iftixor etarlar”⁶⁵, - deydi. Turkiy sivilizatsiya haqida gap ketganda yuqorida ta'kidlab o'tgan ushbu ikki omilni e'tibordan chetda qoldirmasligimiz lozim.

Turk hoqonligi, so'ngra Sharqiy va G'arbiy Turk hoqonliklari sharoitida ham har qanday davrda mavjud bo'lganidek, qo'shni davlatlar tomonidan Turk davlatining harbiy-siyosiy asoslariga goh oshkora, gohi yashirin tarzda zarba berish holatlari bo'lib turgan. Turklarning harbiy jabhadagi muvaffaqiyati Xitoyning hiyla-nayrang

⁶³ Аскарлов А. История происхождения Узбекского народа. - - Ташкент: Узбекистан, 2018. - С. 354.

⁶⁴ Бобоёров Г. Г'арбий турк хоқонлигининг давлат тузуми. - Тошкент: Yangi nashr, 2018. - Б. 328.

⁶⁵ Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. - Тошкент: Чўлпон, 1995. - Б. 210.

yo'liga o'tishga majbur etgan. Turklar hukmronligi tarixi bilan shug'ullangan Rustan Raxmanaliyev o'z asarida ta'kidlashgicha: “Shimoliy-G'arbiy Xitoyning oltita boy viloyati turklar tomonidan qo'lga kiritilgach (583-584 yy), Xitoy armiyasining jabhadagi harbiy mag'lubiyatlari diplomatik yo'llar orqali xaspo'shlanib, Xitoy imperatori turk hoqonligiga bo'ri boshi shaklidagi oltin sovg'a yubordi”⁶⁶. Hoqonlikning sharqiy qismining hukmdori Qorachurin Tardushxon Xitoydan siyosiy qo'llab-quvvatlangach, hoqonga bo'ysunmasligini e'lon qiladi, Xitoy bilan sulh tuzib qo'shinlarini olib chiqadi. Ishbara Hoqon bundan g'azablendi. Zukko va hiyla-nayrangli imperator Yang Tszyan o'z armiyasini faqat hoqonlikdagi nizolar tufayli qutqarib, sharqiy turklarning Ishbara hoqoniga sovg'alar bilan elchilarni yubora boshladi. Va elchi g'arbiy hoqonlikka qarshi Ishbara hoqonni qayrab, Xitoy buning uchun yordamga qo'shin yuborishini ma'lum qiladi. “584 yilda Ishbara hoqon Qorachuringa qarshi Xitoy qo'shinlari yordamida g'arb tomon yurish boshladi. Birlashtirilgan kuchlar To'raman qo'shinini mag'lubiyatga uchratdi va uning xotini va bolalarini asirga oldi. To'raman g'arbga qarab Poykent (Buxoro) tomon chekindi”⁶⁷.

605 yilda Sharqiy Tyan-Shanda yurgan sir qabilalari (Xitoy manbalarida Seyanto,- syuye-yanto, sir (syuye) va tardush (yanto)⁶⁸ G'arbiy Turk xoqonligiga qarshi qo'zg'olon ko'taradi, hoqonlik tarkibidan ajralib chiqib, ushbu hududni tark etishadi va hoqonning ukasi shad boshchiligidagi o'z davlatlarini tashkil etishga muvaffaq bo'lishadi. Yuqorida sirlar (seyanto) haqida to'xtaldik, bu etnonim turklar bilan bir qatorda O'rxun bitiktoshlarida ham uchraydi. “Qipchoqlarning qadimgi turkcha nomi “sir” edi, ular VI-VIII asrlarga oid run bitiklarida ham qayd etilgan. IV-VIII asrlarga oid Xitoy

⁶⁶ Ракманалиев Р. Империя тюрок. История великой цивилизации. - Москва: Рипол-Классик, 2018. - С. 58.

⁶⁷ Ракманалиев Р. Империя тюрок. История великой цивилизации. - Москва: Рипол-Классик, 2018. - С. 58.

⁶⁸ Ходжаев А. Сведения древнекитайских источников по этнической истории Центральной Азии. - Ташкент: Навруз, - 2017. - С. 241.

manbalarida “se” etnonimi ostida uchraydi, keyinchalik “seyanto” (V asrda, sirlar yamtar yoki yanto qabilalarini yengib, ularni ham o‘z tarkibiga singdirishgan). Sirlar (seyanto) keyinchalik qipchoqlar sifatida tanildilar⁶⁹.

Xullas, sir qabilasi shad boshchiligida Xangayga ko‘chib o‘tib, O‘tukanda 619 yili o‘z qarorgohlarini tiklaydilar. 628 yilda tele qabilalarining sirlar va uyg‘urlar boshchiligida Sharqiy Turkklarning Elhoqoniga qarshi kurashi avjiga chiqadi. Hoqon O‘tukanni hujumchi qabilalarga tashlab, o‘zi hoqonlikning janubiy qismiga qochib ketadi. O‘g‘uzlarning, ya‘ni turkiy qabilalarning bunday parokandaligidan foydalangan Tan imperatori Taytszun Elhoqon qo‘shiniga zarba berib, 630 yilda Sharqiy Turk hoqonligiga barham berishga muvaffaq bo‘ladi. Yaxlit hoqonlikning barham topganidan so‘ng Xangayda sirlar va uyg‘urlar orasida nizo chiqib, sirlarning g‘alabasi bilan tugaydi. Shunday qilib Mo‘g‘uliston shimolida Eltarish hoqon boshchiligida sirlar hoqimiyati tarix sahnasiga chiqadi. Hoqonlik Oltoydan Xinganga qadar hududni egallab, Yeniseyning yuqori havzasidan Gobigacha bo‘lgan hududlarni qamrab oldi. To‘la daryosining shimoliy sohiligacha hoqonlikka bo‘ysunar edi. Ma‘muriy jihatdan yangi hoqonlik ham eski Turk hoqonligi kabi g‘arbiy va sharqiy qanotlarga bo‘lingan edi. 641 yilda sir Jiyanchu Bilga hoqon hamda vafot etgan turk hoqoni – Xitoy tomonidan qo‘yilgan Elhoqon qo‘shinlari orasida shiddatli janglar bo‘lib o‘tadi. 646 yilda sirlarga qarshi uyg‘urlar boshchiligiga to‘qqiz-o‘g‘uz qabilalari urush boshlaydi. Va ular Xitoydan yordam so‘rab, birgalikda sirlarni yengishadi. 630-646 yillari tarix sahnasida faoliyat olib borgan Sir hoqonligiga barham beriladi. Sirlarning o‘z hokimiyatini tiklashga bo‘lgan urinishlari 668 yili Xitoy tomonidan bostiriladi. Shunday qilib, sirlar o‘zlarining o‘n yilliklar davomida qarama-qarshi tarzda urushib kelgan o‘z qondosh-qabiladoshlari bilan birga Xitoyga qaram bo‘lib qoladi. Hamda 679 yili

⁶⁹ Евстигнеев Ю.А. Кыпчаки / половцы / куманы и их потомки: к проблеме этнической преемственности. Москва: Астерион, 2011. – С. 5.

sirlar va turklarning boshqa qaram qabilalari Xitoy hukmronligiga qarshi bosh ko‘tarishadi. Ikki yil davom etgan qurolli kurash natijasida 682 yilda Ikkinchi Turk hoqonligiga asos solinadi⁷⁰. Ushbu hoqonlik ham uyg‘urlar boshchiligida to‘qqiz-o‘g‘uz qabilalari ittifoqi tomonidan 687-691 yillar, 714-715 yillar va 723-724 yillardagi hujumlar natijasida susayib, 744 yili Ikkinchi Turk hoqonligiga ham barham beriladi. Mag‘lub sirlar To‘la va O‘rxun havzalaridan shimoliy Oltoy va Sharqiy Tyan-Shan tomonlarga qochib ketishadi. Shunday qilib “Sirlar oxirgi marta manbalarda 735 yilda uchrab, etnonim sifatida tarix sahnasidan barham topib, boshqa nom bilan – qipchoq sifatida namoyon bo‘la boshlaydi. Va shu bilan sirlarning (seyanto) tarixi tugaydi”⁷¹. Yana bir manbada “Turk yodgorliklari “turklar va sirlar” deb atagan hukmron qabila guruhlarini Shine Usudan uyg‘ur (o‘g‘iz) yodgorliklari “turklar va qipchoqlar” deb ataydi”⁷². Nazariy manbalardan ma‘lumki, demak ijtimoiy-tarixiy jarayonlarda bir etnonimning ijtimoiy leksikondan tushishi, ushbu etnik qatlamning tamoman barham bo‘lishini bildirmasdan, balki tarix sahnasida boshqa etnonim bilan paydo bo‘lishiga imkon yaratadi. Zero, yuqorida ta‘kidlaganimizdek, etnik transformatsiyalashuv jarayonlari qadimgi davrlarda, ilk o‘rta asrlarda va o‘rta asrlarda insoniyat tarixiy taraqqiyotida yaqqol kuzatiladi.

“Sirlar (seyanto) haqida shuni qo‘shimcha qilish mumkinki, xitoy yilnomalari, xususan “Tan shu” guvohligiga ko‘ra, seyanto, ya‘ni sirlar tele qabilalari ichida kuchli bo‘lib, ular o‘z jang usullari bo‘yicha qadimgi turklarga o‘xshash bo‘lgan. Srostkin arxeologik madaniyatida sirlarning dafn etilish marosimlari qipchoqlarnikiga xos deb hisoblangan. Xususan jasadlarning o‘z oti bilan ko‘milishi qadimgi

⁷⁰ Ushbu xarбий-сиэсий вохсалар баэни 726 йилда битилган Тўнюкүк битигида турклар ва сирларни етаси қабилалар, тўккиз-ўғузларни эса бўйсунувчи қабилалар сифатида ўзининг ифодаэни топган.

⁷¹ Кляшторный С.Г., Султанов Т.П., Государства и народы Евразийских степей. ... Петербургское Востоковедение, 2004: 2-е изд., исправл. и доп. 2004, - С. 121–129.

⁷² Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 305.

turklarda, so'ngra esa seyanto, ya'ni sirlarda, so'ngra esa IX-XII asrlarda qipchoqlarning dafn marosimlarida uchraydi"⁷³. Demak, Turk hoqonligi sharoitidagi sirlar o'rta asrlarda Yevroosiyo kengliklarida boshqa turk qabilalari bilan bir qatorda qipchoqlar sifatida muayyan ijtimoiy-harbiy mavqega ega bo'lgan.

Eniseyning yuqori va o'rta oqimlari havzasida, shu jumladan, Oltoy, Baykal mintaqasi va hozirgi Tuvaning janubiy qismida, milodning birinchi ming yilligida bir qancha xalqlar va ularning tillari taqdirida muhim rol o'ynagan tarixiy voqealar o'zaro aloqadorlikda amalga oshgan. Ushbu hududda skiflar davriga oid arxeologik yolg'orliklar, xunlar davriga oid (mil. av. III asr – mil. av. I asr), syanbi (dinlin va prototurk elementlaridan shakllangan), turkiy (VI asr) arxeologik yodgorliklari mavjudligi ahamiyatlidir. "Yozma manbalar va arxeologik (paleoetnografik) materiallarning butun to'plamini tahlil qilish bizga turkiy etnogenezning birinchi (IV-V asrlar) afsonaviy ajdodlar davri sifatida belgilanishi mumkin bo'lgan bosqichini ajratib ko'rsatish imkonini beradi"⁷⁴. Lekin turk qabilalari orasidagi o'zaro kelishmovchilik va raqobat tufayli, yagona Turk hoqonligi Sharqiy va G'arbiy hoqonligiga bo'linib ketadi. Bu turk olamida yagona qudratli saltanatning ilk parchalanishi edi. Keyinchalik bu parchalanishlar yirik ko'rinishlarda davom eta boshladi.

Milodning boshlarida va VI asrga qadar turk qabilalarining faollashuvi ko'zga tashlanadi. Lingvistik jihatdan o'zaro aloqador jarayonlar uzoq vaqt davom etib, madaniy va ma'naviy jarayonlar rivojini ta'minlab kelgan. "Agar Markaziy Osiyo tarixida turkiy davrning boshlanishi VI asrga taalluqli bo'lsa, bu, albatta, qadimgi turk qabilalarining faqat o'sha davrda shakllanganligini anglatmaydi"⁷⁵. Zero, muayyan qabila, elat yoki el o'z mustaqil davlatchiligini

⁷³ Евстигнеев Ю.А. Кыпчаки / половцы / куманы и их потомки: к проблеме этнической преемственности. Москва: Астерион, 2011. – С. 5.

⁷⁴ Кляшторный С.Г. Памятники древнепелорской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – Санкт-Петербург: Наука, 2006. – С. 15.

⁷⁵ Батманов И.А., Арагачи З.Б., Бабушкин Г.Ф. Современная и древняя Енисейка. – Фрунзе: Изд-во АН Киргизской ССР, 1962. – С. 5.

shakllantirishi uchun uzoq tarixiy bosqichni o'tab, birlik, jipslik, hamjihatlik va uyushqoqlikni o'z mohiyatiga singdira bilishi lozim. Ushbu omillar tufayli samarali safarbarliklar amalga oshib, qo'shinning jangovar mahorati yuksala boradi. Har qanday imperiyaning asosida ushbu omil yotadi. Turk hoqonligida ham qabilalararo yaxlitlikka erishish, umumiy maqsad sari safarbarlikni uyushtirish mahorati g'alabani ta'minlab, vorisiylik an'analari asosida davlatchilik asoslari mustahkamlana boshlandi.

Bu yerda shuni ham ta'kidlash lozimki, "VI-IX asrlarda turk etnik atamasi umumiy politonimga aylanib, Birinchi Turk hoqonligiga (552-603 yy.) asos solgan hokimiyatga bo'ysungan barcha dasht aholisini ifodalovchi tushuncha sifatida qaror topadi. Ushbu davr an'analari o'zlarining yozma manbalarida ifodalagan xalqlar (forslar, arablar, vizantiyaliklar) tasavvurlarida, shuningdek, o'sha davr xorijiy informatorlari tomonidan turk tushunchasi tili, urf-odatlar va davlatga mansubligi jihatidan ham farqiyatga ega bo'lmagan Markaziy Osiyoning dasht xalqlarini ifodalagan"⁷⁶. Va bu umumiylik xunlar, sak, skif, massagetlar yig'ma atamalar bilan ifodalanib kelgan, umumiy ajdoddan shakllanib, rivojlangan qabilalarga mansub bo'lgan xalqlar edi. Albatta, Markaziy Osiyo dasht xalqlari konglomeratsiyasi faqat turk tilli qabilalardan iborat bo'lmasdan, Osiyo mintaqasida istiqomat qiluvchi bir necha boshqa tilli qabilalarni ham birlashtirar edi.

Turk hoqonligi nisbatan tarqoq bo'lgan qabilalarni birlashtirdi. Yozma manbalarning guvohlik berishiga ko'ra Bumin va Istami hoqonlar turk elining yaxlit, mustahkam davlatchiligini shakllantirib, muayyan ijtimoiy-tarixiy sharoitda uning rivojini ta'minlashda muhim o'rin egallaydi. Bumin hoqon milodning oltinchi asri o'rtalarida Turk hoqonligining asoschisi va uning birinchi hukmdori sifatida turk elining birlashishi uchun harbiy-siyosiy asos yaratgan tarixiy siymo sifatida tarixning samarali harakatini ta'minlashda muhim o'rin tutdi. U juan

⁷⁶ Мандельштам А.М. Характеристика тюрков IX века в «Послании Фатху б.Хакану» Ал-Джахи. //ИИАЭ АН КазССР. – Алма-Ата, 1956. – Том 1. – С. 230-231.

hukmdorligiga tobe bo'lgan ashina urug'ini jujanlarga qarshi bosh ko'tarishga chorlab, g'alaba qozonadi. "Bumin "elxon" unvoni bilan ilk Turk hoqonligi taxtiga o'tiradi"⁷⁷. Garchi, Bumin hoqon ajal bois hoqonlik taxtida ko'p o'tirmagan bo'lsada, lekin ilk Turk davlatining asoschisi sifatida turkiy tafakkurda o'rin olganligi bilan e'tiborlidir.

Ma'lumki, Istami hoqon Bumin hoqonning ukasi sifatida Bumin hoqon vafotidan so'ng turklarning g'arbga qarab harbiy yurishlariga qo'mondonlik qilgan. "Istami hoqon qo'shinining soni yuz ming bo'lgan"⁷⁸. Albatta, yuz ming qo'shin yirik miqdor. Lekin bu miqdordagi qo'shinni birlashtirib, ular faoliyatini yagona maqsad sari yo'naltirish ham muayyan tashkiliy qobiliyat va rahbarlik mahoratini talab etadiki, Istami hoqonda ana shunday xususiyatlarning mavjudligi uning hoqonlik faoliyatida muvaffaqiyatlarni ta'minlab keldi desak, to'g'ri bo'ladi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, 582 yildan boshlab sharqiy turklar, O'rxun vohasi turklari va g'arbiy turk qabilalari o'rtasida bo'linish yuz berdi. Dastlab ikki hoqonlik Sharqiy va G'arbiy Turk hoqonligi o'rtasidagi raqobat kurashi (ijtimoiy-harbiy tarqoqlik, boshqaruvdagi farqlar, Xitoyning har ikki tomonga yumshoq ta'siri) kuchayib, Xitoy bu imkoniyatdan samarali foydalanish yo'liga o'tdi. Dastlab, yaxlit Turk hoqonligining Sharqiy va G'arbiy qarama-qarshi qanotlarga bo'linishi sulolalararo taxt va mavqe talashish xarakterida bo'lsada, keyinchalik ijtimoiy-siyosiy fojialarga aylana boshlandi. "Qisqasi, tarixshunoslikda "Sharqiy Turk hoqonligi" va "G'arbiy Turk hoqonligi" deb yuritiladigan mazkur davlatlar aslida, bitta davlat – Buyuk Turk hoqonligining ikki qismi bo'lib, ulardan birinchisi markaziy hokimiyat mavqega ega edi va oliy hukmdor – hoqon tomonidan boshqarilardi, ikkinchisi uning g'arbdagi tarkibiy qismi o'laroq yabg'u yoki yabg'u-hoqon unvonli boshqaruvchilar tomonidan

⁷⁷ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Том. 1. – Москва-Ленинград, 1950. – С. 102-103.

⁷⁸ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Том 4. – Тошкент: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси», 2002. – Б. 271.

hoqon nomidan hokimiyat yurgizardilar"⁷⁹. Albatta, G'arbiy Turk hukmdorlarining dastlab yabg'u, so'ngra yabg'u-hoqon va hoqon deb atalishi bir tomondan o'rta asr turklarining egallagan bepoyon hududi bo'ylab davlat boshqaruvining samarali usulini joriy etish bo'lsa, ikkinchi tomondan dastlab, Sharqiy va G'arbiy hoqonliklar yaxlit boshqaruvning ikki qanoti sifatida ko'zga tashlansada, keyinchalik, ayniqsa VII asrning ikkinchi choragidan boshlab, hoqonlik tugatilganiga qadar (744 y.) mustaqil boshqarish yo'lini tutganligini ham nazardan qochirmasligimiz lozim.

Lekin shunisi haqiqatki, Turk hoqonligi va undan oldingi davrlarda yashagan qadimgi turklar Yevroosiyo kengliklarida hukmronlik qilishgan. "Qadimgi turklarning makoniy tasavvurlari atrof-muhit to'g'risida empirik, eksperimental bilim asosida dunyoning miqyosini sodda tushunish tashkil etib, o'z hududlarini tashqi dushmanlardan himoya istehkomi sifatida e'zozlashgan. Tarixiy bitiklarning tasdiqlashicha qadimgi turklar bepoyon Yevroosiyo qit'asida joylashgan bo'lib, chegaralari sharqda Xingandan tortib sharqqa qarab Volga daryosigacha, g'arbga tomon Ural tog'lariga qadar cho'zilgan bo'lib, janubda Buyuk Xitoy devori, shimolda Lena daryosigacha bo'lgan hududni qamrab olgan"⁸⁰. Shu bois, turk toshbitiklari keng tarqalishi sharoitidagi tarixiy shart-sharoitlar tahlilida o'sha davr harbiy-siyosiy jarayonlarining u yoki bu ko'rinishdagi rivoji hoqonlikning siyosiy asoslariga ta'sir qildi. Jumladan, "VII asrda Tan sulolasi Turk hoqonligi ustidan mo'g'ul yaylovlarida g'alaba qozongandan so'ng ilgari turkiylarning xizmatini qilgan sug'diy ayonlar sadoqatini o'zgartirib, Chin yurtiga ko'chib o'tdi. Biroq sug'd immigrantrlarining hammasini ham o'sha yerda badavlat yoki ayon oilalarga mansub deb bo'lmas edi. Ular orasida dehqonlar, san'atkorlar, raqqoslar va xizmatkorlar ham

⁷⁹ Бобоёров Ф. Г'арбий турк хоқонлигининг давлат тузуми. – Тошкент: Yangi nashr, 2018. – Б. 89.

⁸⁰ Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. - Oxford: Oxford University press, 1972. – P. 56.

bisyor edi”⁸¹. Bu yerda turklar va so’g’dlar manfaatlari doirasida o’zaro hamkorlik qilgan bo’lishi mumkin. Chunki, tarixning ayovsiz tahdidlari ta’sirida turkiy qabilalarning o’zlari ham o’zaro harbiy kurashlar tufayli yengilgan qatlam Tan sulolasi qanotiga kirib, ulardan panoh so’rab, Xitoy tabaaligini qabul qilishganlari ham tarixiy ma’lumotlardan ma’lum. Albatta, yuqorida keltirilgan iqtibosda mo’g’ul yaylovlari deyilganda, bugungi hududiy mansublikka e’tibor qaratilgan bo’lib, ushbu hudud ilk o’rta asrlarda Turk hoqonligi hududi bo’lganligini ham e’tibordan chetda qoldirmasligimiz lozim.

Turk runologiyasi namunalarini o’zida mujassam etuvchi O’rxun va Yenisey yozma yodgorliklari tadqiqi jamiyat a’zolarida tarixiy tafakkurning yuksalishini ta’minlashga xizmat qiladi. O’tmish voqealarini ifodalovchi manba sifatida ushbu toshbitiklar faqatgina turkiy xalqlarga xos bo’lgan qadriyatgina emas, balki tarixning muayyan bosqichida insoniyat vakillarining ma’naviy darajasini, madaniy imkoniyatlari va ijtimoiy salohiyatini ko’rsatuvchi muhim omil sifatida e’tiborlidir. Shu nuqtai-nazardan o’tmish voqealarini idrok etishda tarixning, demakki, el ildizi bilan bog’liq bo’lgan muayyan davrdagi ijtimoiy-madaniy jarayonlarni o’rganish muhim. Xususan, ushbu bob talabidan kelib chiqqan holda turk toshbitiklarni yozish an’ana sifatida rivojlanib, Sibir, Yevroosiyo, jumladan Oltoy va Mo’g’uliston hududlari bo’ylab tarqalishi sharoitida mavjud turk qabilalari, ularning joylashish areallari, hoqonlik sharoitida egallagan mavqe kabi masalalarning hamda ushbu jarayonlar bilan bog’liq tarixiy shart-sharoitlar tadqiqi ushbu bobning xarakterli belgilarini ifodalaydi. Turk hoqonligi jahonda yirik imperiyalar qatori insoniyat sivilizatsiyasi rivojida muhim o’rin tutdi. Ayniqsa, Birinchi Turk hoqonligi (552-603 yy.) hududi tarixiy ma’lumotlarga asoslanadigan bo’lsak, sharqdan Koreys ko’rfazidan g’arbga qarab Qora dengiz sohillarigacha, janubdan Gobi sahrosidan shimolga qarab Baykalgacha bo’lgan hududni egallagan. Ikkinchi Turk hoqonligi (682-744 yy.) –

janubiy chegaralari Shimoliy Xitoygacha, g’arbiy chegaralari esa – Tuva va Oltoyni qamragan holda bugungi sharqiy Qozog’istongacha, sharqiy qismi esa – Katta Xingangacha bo’lgan hududlarni egallanligi ilk o’rta asrlarda jahon geosiyosiy tizimida turkiy omilning yetakchilik mavqeini bildiradi. Demak:

birinchidan, turk toshbitiklari tadriji va uning takomil bosqichlari tarixiy voqelikdagi turkiy omilning yetakchilik xarakteri bilan bog’liq;

ikkinchidan, harbiy-siyosiy mavqeda ustuvor bo’lmagan xalq o’z madaniy-ma’naviy imkoniyatlarini ro’yobga chiqara olmaydi. Shu bois, turk runik bitiklarining shakllanish bosqichlari, garchi Turk hoqonligidan ancha oldingi davrlarga borib taqalsada, miloddan oldingi, ilk milodiy asrlarda ham Sibir va Yevroosiyo voqeligida qadimgi turklarning mavqeini tasdiqlashga xizmat qiladi;

uchinchidan, Turk hoqonligi va uning tadrijiy yuksalish genezisi davlatchilik an’analaridagi vorisiyliklar asosida shakllanib rivojlanib kelgan. Va bu an’ana o’zlaridan keyingi (Ikkinchi Turk hoqonligi, Uyg’ur hoqonligi, sirlar, qarluqlar hoqonligi va h.k.) siyosiy birliklar mohiyatiga singdirib yuborilganligi bilan e’tiborni tortadi.

Umuman olganda, o’tmish voqealarini aks ettirishda tarixning o’rni muhim bo’lib, turk runologiyasidagi xronologik voqealar talqinini ifoda etish tarix fanining zimmasidagi asosiy vazifadir. Shuningdek, turk runologiyasining tarixiy ildizlari miloddan oldingi birinchi ming yilliklarga borib taqalishi va uning tadrijiy bosqichi o’n asrlik davrni egallab, bu bitikning Turk hoqonligi sharoitida nisbatan mukammal mohiyat kasb etganligi qadimgi turklarning tarixiy jarayonlarda ijtimoiy-madaniy rivojlanib kelganligidan dalolat. Ushbu jihatlar o’rganilayotgan muammo mohiyatiga an’anaviy qarashlarni rivojlantirish bilan bir qatorda yangicha yondashishni ham talab etadi.

⁸¹ Хитой Сўгд санъатини тикламоқда. Август 12, 2019. <https://uzanalytics.com/tarix/5195/>

II BOB. TURK RUNOLOGIYASI TADQIQI, TARIXIY VA ETNOMADANIY QADRIYATLAR BILAN UYG'UNLIGI MASALALARI

2.1. Runologiya va turk toshbitiklari etnik tarixni o'rganishda manba sifatida

Turk runologiyasining shakllanishi bevosita qadimda turk qabilalarining ijtimoiy-madaniy rivojlanish jarayonlari bilan bog'liq. Agar muayyan qabila yoki el hayotida bunday yuksalish bo'lmas edi, qadimgi turklar madaniy hayotida bitik kashfiyoti singari tub burilish yasalmas edi. Shu bois, ushbu bobda run va runologiya tushunchalari, ularning mazmun-mohiyati, turk toshbitiklarining tarixiy qadriyat sifatidagi ahamiyati, bunday epigrafik va epitafik bitiklarning Yenisey havzasidagi ilk tadqiqotlar tadriji, turk yozma yodgorliklarining O'rxun havzasi bo'ylab tadqiqi va o'qilishining takomil bosqichlari tadqiq etilib, mavzuning tarixiy mohiyatidan kelib chiqqan holda taklif va tavsiyalar ilgari suriladi. Ma'lumki, turk runologiyasining shakllanib rivojlanishi miloddan oldingi yuz yilliklarni o'z ichiga olgan tadrijiy jarayon bo'lib, o'n asrlar davomida ya'ni, miloddan oldingi VI-III asrlardan boshlab, milodiy VI asrlargacha bo'lgan davrni qamrab oladi. VI asrning ikkinchi yarmidan boshlab, Turk hoqonligi sharoitida ushbu bitik o'zining takomil bosqichiga o'tib, Janubiy Sibir hamda Yevroosiyo, jumladan Oltoy va bugungi Mo'g'uliston hududi bo'ylab turk qabilalari ichida keng tarqala boshlandi. Va bu jarayon Markaziy Osiyo ijtimoiy hayotiga islom madaniyati kirib kelguniga qadar davom etib, Oltoy va O'rxun havzasida istiqomat qiluvchi turk qabilalari orasida o'n ikkinchi asrgacha ushbu an'ana davom etib kelaverdi. O'rta asrlarda mintaqada arab madaniyati mavqeining o'sishi hamda mo'g'ullar omili bilan bog'liq harbiy-siyosiy jarayonlar madaniy va

ma'naviy taraqqiyotga ham ta'sir etib, qadimgi turk alfaviti yozuv sifatida muomaladan chiqib boshladi. Ushbu bobdagi paragraflar yuqorida ta'kidlangan jihatlar tadqiqiga bag'ishlanganligi bilan e'tiborni tortib, izlanishlar va ular natijalarining nazariy tahlili – o'zlikni anglash g'oyaviy omillar ichida yetakchi o'rinni egallayotgan bugungi kunda o'zining dolzarbligini tasdiqlaydi.

Insoniyat sivilizatsiyasida bitik yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Insonni boshqa jonzotlardan ajratib turuvchi til va tafakkur bo'lsa, bitik esa tafakkur va til mahsulini o'zgalarga, keyingi avlodlarga yetkazish vositasidir. Tafakkur, til va bitik – bir-birini to'ldirib keluvchi uchlikdir. Tafakkur hosilasi tilda ifodalansa, har ikkisining mahsuli bitik orqali abadiyatga aylanib boradi. Shu nuqtai nazardan bitik – avlodlarni bog'lovchi oltin ko'prikdir. "Tarixdan ma'lumki, bitik kishilik jamiyati hayotida 5 ming yillik tarixga ega. Bitik dastlab suratli bitik sifatida Misrda paydo bo'ldi, ya'ni grammatik va semantik aniqlagich belgilari (determinativlar) dan iborat iyerogliflar yaratildi. So'ng, qadimgi Shumerda so'z va bo'g'in ifoda etuvchi mixxat bitik tizimi shakllandi"⁸². Insoniyatning ushbu buyuk ixtirosi ma'naviy xazina sifatida asrlardan-asrlarga o'tish jarayonida mukammallashib, lotin, kirill, arab, xitoy bitiklari sifatida insoniyat ma'naviy taraqqiyotiga hissa qo'shib kelayotganligi e'tiborlidir.

Ma'lumki, inson til va tafakkur sohibi sifatida o'zaro muloqotga kirib, fikr va mulohazalarini ifodalab, axborot almashishga ehtiyoji yuksak. Mana shunday fikr, dunyoqarash, axborot va bilim hosilalari dastlab og'zaki tarzda avloddan-avlodga yetkazib kelingan bo'lsa, bitik ixtiro qilingach, bunday ma'naviy boyliklarning ayrimlari yozma yodgorlik sifatida insoniyat mulkiga aylana boshlandi. "Birinchi axborot inqilobi – bitikning kashf etilishi. Bitik ixtiro qilingunga qadar avlodlar tomonidan o'zlashtirilgan va orttirilgan bilimlarning tashuvchisi bevosita insonning o'zi bo'lgan. Bitik kashf qilingach, bilimlarni keyingi avlodlarga qoldirish va uzoq masofalarga yetkazish

⁸² Аюков А. Узбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: O'zbekiston, 2015. – Б. 127.

imkoni tug'ildi. Uzatilayotgan axborotning ishonchliligi sezilarli darajada oshdi va axborotni og'zaki uzatishga xos bo'lgan kamchiliklarga ma'lum darajada barham berildi"⁸³. Albatta, axborotning og'zaki uzatishga xos bo'lgan kamchilik – tarixiy voqea va hodisalarning avloddan-avlodga uzatish jarayonidagi ayrim faktlarning unutilishi yoki bo'rttirilib, afsonaviy shakl kasb etishidir.

O'tmish ma'lumotlarini ifodalovchi toshbitiklar tarixiy manba sifatida mutaxassislar yoki aholi tomonidan topilgan buyum bo'lib, ilmiy leksikonda artefakt sifatida izohlanadi. "Artefakt (lot. artefactum – arte – sun'iy + factus – yasalgan) – arxeologiyada – o'tmishda yo'naltirilgan mexanik ta'sirga duchor bo'lgan obyekt bo'lib, maqsadli arxeologik qazishmalar yoki ba'zan tasodifiy hodisa natijasida topilgan buyumdur"⁸⁴. Artefaktlar o'zining buyumlik mohiyatidan o'sib qadriyatga aylangach, arxeologik material sifatida e'tiborni torta boshlaydi. Artefaktlar tarixiy mohiyatni o'zida mujassam etishi bilan ham qimmatlidir. Shu bois, u buyumdan tarixiy ashyo sifatidagi qiymati oshaveradi. Atrofda o'nlab asrlar davomida mavjud bo'lgan predmetlar talaygina, biroq ularning barchasi ham artefakt bo'la olmaydi. Artefakt bo'lish uchun insoniyat, hayvonot, nabotot va umuman koinotning biror bir tarixiy davriga xos bo'lgan belgini o'zida ifodalovchi jism sifatida mutaxassislar e'tiborini jalb etib, ularning farazlarini tasdiqlashga xizmat qilishi lozim.

Bugungi kunda buyuk artefakt sifatida qadimgi bitik namunalari tafakkur ahlini tadqiqotlarga undab, har bir izlanish uning yangi qirralarini ochishga imkon yaratayotganligi Turkologiyaning fan sifatidagi rivojini ta'minlab kelmoqda. Shu nuqtai-nazardan, bitikning kashf etilishi insoniyat tarixida buyuk hodisa bo'lib, insoniyat intellektual salohiyati shakllanishining tamal toshini qo'ydi. Intellektual salohiyatning shakllanishi bois insoniyatning ijtimoiylashuvi

⁸³ Каримова Г.А. Ўзбекистонда ахборотлашган жамият шаклланишининг миллий ахлокий жиҳатлари. Фалсафа доктори (PhD) илмий даражаси учун дисс., Тошкент – 2020. – Б. 27.

⁸⁴ Актуальные проблемы теории и истории искусства: сб. науч. статей. Вып. 7. / Под ред. С. В. Мальцевой, Е. Ю. Станкович-Денисовой, А. В. Захаровой. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 2017. — С. 82-83.

faollashdi. Insoniyatning faol ijtimoiy harakati kishilik jamiyati mazmun-mohiyatini boyitishga xizmat qildi. Shu tariqa insonlararo muloqot doirasi kengaya borib, ijtimoiy, shuningdek, iqtisodiy aloqalar rivojlandi. "Miloddan avvalgi II ming yillik o'rtalarida O'rta Yer dengizining sharqiy sohillarida tarkib topgan davlatlarda savdo rivojlanadi. Savdo-sotiq ishlarida bitikga bo'lgan talab oshadi. Ayniqsa, O'rta Yer dengizi Sharqida, Shom (Suriya) o'lkalarida miloddan avvalgi XIII-XII asrlargacha qo'llanib kelingan bo'g'inlab yozishga mo'ljallangan mixxat bitiklar tajribasidan foydalanib, finikiyaliklar jahon ahamiyatiga molik bitikni ixtiro qildilar"⁸⁵. Va taxminan o'ttiz asr ilgari finikiya bitigidan oromiy bitik ajralib chiqadi. Qadimgi turk bitigi finikiya va oromiy bitiklarining keyingi avlodi sifatida o'sha bitik an'analari o'zida mujassamlashtirdi. YA'ni, finikiya va oromiy bitiklari ixtiroi tajribasidan foydalangan holda bo'g'inlab o'qishga mo'ljallangan bitik tizimi ixtiro qilindi.

Ma'lumki, insoniyat tarixiy taraqqiyoti bevosita mavhum, noma'lum va sirli deb hisoblangan voqea-hodisalar, jarayonlar hamda artefaktlarning ixtiro va kashf etilishi bilan chambarchas bog'liq. Zero, tafakkur sohibi bo'lgan inson ixtiro etishga hamda o'zidan oldin o'tgan ajdodlaridan qolgan moddiy va ma'naviy meros namunalari mohiyatini anglashga moyilligi bilan boshqa jonzotlardan ajralib turadi. Har qanday artefakt mazmun va mohiyati anglanguncha sirli xarakter kasb etib boradi. Bunday sirli, mohiyati noma'lum belgilar fanda run, runik tushunchalari bilan ifodalanadigan bo'ldi⁸⁶. YA'ni, "Runo – yashirin, sirli, sehrli demakdir".

Runologiya tushunchasi esa runlar va ularning xususiyatlarini o'rganishga asoslangan qadimiy fan, ya'ni sirli belgilarning ma'no ifodalovchi jihatlarini o'rganuvchi ta'limot. Runologiyani fan sifatida vujudga keltirgan asosiy omil – miloddan o'nlab asr ilgari paydo

⁸⁵ Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. — Тошкент: Ўзбекистон, 2015. — Б. 127.

⁸⁶ Рун (run) — қадимги скандинавия тилида сир, сирли маъноларини англатсада, фанда рун, руник тушунчалари сирли битик ва белгиларга нисбатан ишлатилган.

imkoni tug'ildi. Uzatilayotgan axborotning ishonchliligi sezilarli darajada oshdi va axborotni og'zaki uzatishga xos bo'lgan kamchiliklarga ma'lum darajada barham berildi"⁸³. Albatta, axborotning og'zaki uzatishga xos bo'lgan kamchilik – tarixiy voqea va hodisalarning avloddan-avlodga uzatish jarayonidagi ayrim faktlarning unutilishi yoki bo'rttirilib, afsonaviy shakl kasb etishidir.

O'tmish ma'lumotlarini ifodalovchi toshbitiklar tarixiy manba sifatida mutaxassislar yoki aholi tomonidan topilgan buyum bo'lib, ilmiy leksikonda artefakt sifatida izohlanadi. "Artefakt (lot. artefactum – arte – sun'iy + factus – yasalgan) – arxeologiyada – o'tmishda yo'naltirilgan mexanik ta'sirga duchor bo'lgan obyekt bo'lib, maqsadli arxeologik qazishmalar yoki ba'zan tasodifiy hodisa natijasida topilgan buyumdur"⁸⁴. Artefaktlar o'zining buyumlik mohiyatidan o'sib qadriyatga aylangach, arxeologik material sifatida e'tiborni torta boshlaydi. Artefaktlar tarixiy mohiyatni o'zida mujassam etishi bilan ham qimmatlidir. Shu bois, u buyumdan tarixiy ashyo sifatidagi qiymati oshaveradi. Atrofdagi o'nlab asrlar davomida mavjud bo'lgan predmetlar talaygina, biroq ularning barchasi ham artefakt bo'la olmaydi. Artefakt bo'lish uchun insoniyat, hayvonot, nabotot va umuman koinotning biror bir tarixiy davriga xos bo'lgan belgini o'zida ifodalovchi jism sifatida mutaxassislar e'tiborini jalb etib, ularning farazlarini tasdiqlashga xizmat qilishi lozim.

Bugungi kunda buyuk artefakt sifatida qadimgi bitik namunalari tafakkur ahlini tadqiqotlarga undab, har bir izlanish uning yangi qirralarini ochishga imkon yaratayotganligi Turkologiyaning fan sifatidagi rivojini ta'minlab kelmoqda. Shu nuqtai-nazardan, bitikning kashf etilishi insoniyat tarixida buyuk hodisa bo'lib, insoniyat intellektual salohiyati shakllanishining tamal toshini qo'ydi. Intellektual salohiyatning shakllanishi bois insoniyatning ijtimoiylashuvi

⁸³ Каримова Г.А. Ўзбекистонда ахборотлашган жамият шаклланишининг миллий ахлоқий жиҳатлари. Фалсафа доктори (PhD) илмий даражаси учун дисс., Тошкент – 2020. – Б. 27.

⁸⁴ Актуальные проблемы теории и истории искусства: сб. науч. статей. Вып. 7. / Под ред. С. В. Мальцевой, Е. Ю. Станюкович-Денисовой, А. В. Захаровой. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 2017. — С. 82-83.

faollashdi. Insoniyatning faol ijtimoiy harakati kishilik jamiyati mazmun-mohiyatini boyitishga xizmat qildi. Shu tariqa insonlararo muloqot doirasi kengaya borib, ijtimoiy, shuningdek, iqtisodiy aloqalar rivojlandi. "Miloddan avvalgi II ming yillik o'rtalarida O'rta Yer dengizining sharqiy sohillarida tarkib topgan davlatlarda savdo rivojlanadi. Savdo-sotiq ishlarida bitikga bo'lgan talab oshadi. Ayniqsa, O'rta Yer dengizi Sharqida, Shom (Suriya) o'lkalarida miloddan avvalgi XIII-XII asrlargacha qo'llanib kelingan bo'g'inlab yozishga mo'ljallangan mixxat bitiklar tajribasidan foydalanib, finikiyaliklar jahon ahamiyatiga molik bitikni ixtiro qildilar"⁸⁵. Va taxminan o'ttiz asr ilgari finikiya bitigidan oromiy bitik ajralib chiqadi. Qadimgi turk bitigi finikiya va oromiy bitiklarining keyingi avlodi sifatida o'sha bitik an'analari o'zida mujassamlashtirdi. YA'ni, finikiya va oromiy bitiklari ixtiroi tajribasidan foydalangan holda bo'g'inlab o'qishga mo'ljallangan bitik tizimi ixtiro qilindi.

Ma'lumki, insoniyat tarixiy taraqqiyoti bevosita mavhum, noma'lum va sirli deb hisoblangan voqea-hodisalar, jarayonlar hamda artefaktlarning ixtiro va kashf etilishi bilan chambarchas bog'liq. Zero, tafakkur sohibi bo'lgan inson ixtiro etishga hamda o'zidan oldin o'tgan ajdodlaridan qolgan moddiy va ma'naviy meros namunalarini mohiyatini anglashga moyilligi bilan boshqa jonzotlardan ajralib turadi. Har qanday artefakt mazmun va mohiyati anglanguncha sirli xarakter kasb etib boradi. Bunday sirli, mohiyati noma'lum belgilar fanda run, runik tushunchalari bilan ifodalanadigan bo'ldi"⁸⁶. YA'ni, "Runo – yashirin, sirli, sehrli demakdir".

Runologiya tushunchasi esa runlar va ularning xususiyatlarini o'rganishga asoslangan qadimiy fan, ya'ni sirli belgilarning ma'no ifodalovchi jihatlarini o'rganuvchi ta'limot. Runologiyani fan sifatida vujudga keltirgan asosiy omil – miloddan o'nlab asr ilgari paydo

⁸⁵ Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. — Тошкент: Ўзбекистон, 2015. — Б. 127.

⁸⁶ Рун (run) — қадимги скандинавия тилида сир, сирли маъноларини англатсада, фанда рун, руник тushunchalari сирли битик ва белгиларга нисбатан ишлатилган.

bo'lgan qadimiy german alifbosi bo'lib, ushbu belgilar sirini, uning tarkibida yashirin mohiyatni tadqiq etishga bo'lgan yuzlab yillik urinishlar ushbu sohani ta'limot darajasiga ko'tarishga xizmat qildi. Bu ta'limotda ilgari surilgan konseptual fikrlarga qaraganda, dastlab runlar "sehrli belgilar" sifatida insoniyatning ishonch va e'tiqodini ta'minlashga xizmat qilib, keyinchalik bo'g'inlar va so'zlarni ifodalash maqsadida alifbo sifatida ishlatila boshlangan. Muayyan davrlar o'tishi bilan ilgari runologik belgilardan foydalanib kelgan shimoliy xalqlar runik alifbodan foydalanishni to'xtatdilar, uning o'rnini yanada qulay deb hisoblangan lotin alifbosi egalladi. Insoniyat madaniy hayotida qulay harflarning paydo bo'lishi runik belgilardan tobora kamroq odamlarning foydalanishiga olib keldi va XVII asrga kelib, u o'z o'rnini yangi alifbolarga (lotin, kirill) bo'shatib berdi. Shunga qaramay, runlarning sehrli kuchi haqidagi runologik bilimlar asrlar davomidagi madaniy an'analar asosida hamda insoniyat ziyolilarining tafakkur imkoniyatlari, ya'ni kashfiyotlari (V.Tomsen, V.Radlov) orqali bizgacha yetib keldi.

Demak, dastlab, "Runlar, runik bitiklar II-XIII asrlar mobaynida qadimgi skandinav va german xalqlari tomonidan yog'ochlar va toshlarga o'yib bitilgan belgilarga nisbatan qo'llanilgan"⁸⁷. Lekin dastlab etimologik va qo'llanish tarixi yuqorida ta'kidlangan omil bilan bog'liq bo'lsada, XVIII asrdan boshlab, qadimgi turk yozma yodgorliklariga nisbatan faol qo'llanila boshlandi. Manbalarda ta'kidlanishicha: "Runik yozuvlar oromiy yozuvlari asosida bitilgan qadimgi turk bitiklaridir"⁸⁸. Bu yerda turkiy bitiklarni to'laligicha oromiy yozuvlar bilan bog'lash ancha bahsli masala. Turkiy bitiklarning shakllanishida dastlab oromiy yozuvi elementlari ishtirok etgan bo'lsada, milodning dastlabki asrlaridan boshlab turkiy tamg'a (en)lar ishtirokida belgilarning avtohton mohiyati yuksala bordi.

⁸⁷ Словарь иностранных слов и выражений. Автор-составитель Е.С. Зенович. – Москва: Олимп: ООО Фирма Издательство АСТ, 2000. – С. 545.

⁸⁸ Словарь иностранных слов и выражений. Автор-составитель Е.С. Зенович. – Москва: Олимп: ООО Фирма Издательство АСТ, 2000. – С. 545.

Albatta, insoniyat madaniy taraqqiyoti vorisiylik xarakteriga ega. Qadimgi turk bitiklari ham tarixiy davrga xos madaniyatning transformatsiyalashgan shakli in'ikosi sifatida vujudga kelib, turklarga xos harbiy-siyosiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarni ifodalash uchun xizmat qildi. "Qadimda sug'diy, bixtariy va xorazmiy bitiklari qatorida oromiy alifbosi asosida turk bitigi ham kashf etilgan. Hozirgi vaqtda Osiyo va Ovro'paning turli mintaqalarida bu bitikga doir topilgan yozma yodgorliklarning soni 300 ga yaqinlashib qoldi"⁸⁹. Oromiy alifbosi asosida shakllangan turk bitigi etnomadaniy jarayonlar hosilasi sifatida asrlar o'tishi bilan etnik madaniyatning o'ziga xos qirralarini singdirib, nisbatan mukammallashib boravergan. Buni arxeologik ma'lumotlar ham tasdiqlaydi.

Tarixiy ma'lumotlar arxeologik yodgorliklarda, artefaktlarda, o'tmish voqea va hodisalari ifodalangan qo'lyozmalarda, toshlarda bitilgan bitiklarda muhrlangan bo'lib, bu manbalar mutaxassislar tomonidan tilga kiritiladi. YA'ni soha olimlari va tadqiqotchilari tomonidan izlanib, sharhlanadi. Toshbitik va qo'lyozmalar o'z davrining bilimli shaxslari tomonidan ilgari surilgan tafakkur mahsuli va g'oyalar asosida bitiladi. Bunday tafakkur mahsulotlari jamiyatdagi harbiy, siyosiy, ijtimoiy, madaniy va ma'naviy jarayonlarga munosabat tarzida yaratilib, jamiyat a'zolari dunyoqarashi, ma'naviy va axloqiy qiyofasining yuksalishini ta'minlab boradi.

Qadimgi turk bitigining shakllanish bosqichlari ikki ming besh yuz yillik davrni qamrab oladi. "Turk alifbosidagi eng qadimgi bitik, yassi kumush kosaga yozilgan Issiq bitigi"⁹⁰ hisoblanadi. Filolog olim A.Amanjolov o'zining bu fikrini Almati yaqinida topilgan kumush kosa tadqiqi asosida XIX asrning oxiridan beri ilmda qat'iy o'rin egallagan qarashlarga qarshi ilgari suradi va buni isbotlaydi. YA'ni, turk runologiyasining shakllanishi faqatgina milodiy VI asrga xos

⁸⁹ Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – Б. 133.

⁹⁰ Аманжолов А. Прототюркская руноподобная надпись на серебряной чашечке. http://www.tizvanhuseynov.com/2012/09/blog-post_13.html

bo'lasdan, miloddan oldingi IV-III asrlarda ham bu bitik turklarning ajdodlari bitigi sifatida mavjud bo'lgan, deydi. Va bunga Almati yaqinidagi hukmdor qabridan topilgan kumush kosadagi bitikni misol sifatida keltiradi. Ushbu fikr dastlab, uning maqolalarida ilgari surilgan bo'lsa, 2003 yilga kelib, Almatida nashr etilgan Turk runik alfaviti genezisi (Genezis tyurkskogo runicheskogo alfavita) asarida o'zining to'liq ifodasini topgan. A.Amanjolvning bu fikrlari rus va Yevropa olimlarining qadimgi turk alfaviti milodning oltinchi asriga mansub degan qarashlarini yana o'n asr orqaga surdi. Va turk alfavitining qadimiy ekanligini tarixiy, arxeologik va tekstologik isbotlar asosida dalilladi. Bunga Turkologiyada, umuman ilmda Turk alifbosining nisbatan yangiligi fikri hukmron edi. Jumladan, "Hozirgacha ma'lum bo'lgan eng qadimiy turkcha matnlar Markaziy Osiyoda VI asrning oxirida qabr toshlariga o'yilgan bitiklardir. Ko'chmanchi aholi va jangchilarni birlashtirgan turkiy qabilalar ittifoqi o'ziga xos madaniy an'analarga ega bo'lgan kuchli davlatlar barpo etib, o'ziga xos madaniyatning rivojlanishi uchun imkoniyat yaratdilar"⁹¹. Albatta, ilmfan doimiy tadqiqotni talab qiladi. A.Amanjolvning fikrlarini qo'llab-quvvatlagan holda qadimgi turk bitigi, uning shakllanishi va rivojlanishini uch bosqichga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq:

- birinchi bosqich, Turk runologiyasining shakllanishi, bu bosqich miloddan oldingi IV-I asrlarni o'z ichiga olib, bu davrda yuqorida ta'kidlaganimizdek xunlarning avlodlari bo'lgan sak, skiflar vakillari ziyoli qatlam tomonidan finik va oromiy bitiklari an'analari asosida turk alfavitining ilk namunalari shakllantiriladi;

- ikkinchi bosqich, turk runologiyasining rivojlanishi, bu bosqich milodning I-V asrlarini qamrab olib, bu davrda sak, skif qabilalar avlodlari bo'lgan turk qabilalari vorisiylik an'analari asosida avloddan-avlodga o'tib kelayotgan Turk madaniy an'analari namunalari bo'lgan

⁹¹ Базен Л. Человек и понятие истории у тюрков Центральной Азии в VIII в. (перевод с фр. Д.д. И.е.а. Васильевых). Зарубежная тюркология. Вып. 1. Древние тюркские языки и литературы. М., 1986. - С. 345.

bitikning jamiyat xotirasidan o'chmasligini ta'minlab, epitafik xarakterdagi bitiklarda foydalanildi. Arxeologik va poleantologik tadqiqotlar janubiy Sibir va Oltoyda topilgan qabr toshlaridagi bitiklar bevosita ushbu davrga tegishli ekanligini isbotlashi mumkin. Faqat bu sohada tadqiqotlarni chuqurlashtirish lozim;

- uchinchi bosqich, turk runologiyasining takomil bosqichi. Bu davr milodning VI-VIII asrlarini o'z ichiga olib, Turk hoqonligi sharoiti bilan aloqador. Bu davrga xos epigrafik bitiklar asosan, O'rxun havzasidagi (To'nyuquq, Kul tegin, Bilga hoqon, Ongin) bitiklar misol bo'lib, ularda bitik tajribasining nisbatan mukamalligi ko'zga tashlanadi. "Kul tegin va Bilga hoqon sharafiga qo'yilgan yodgorliklardagi bitiklarda ularga xos bo'lgan mukammallik darajasiga erishish uchun runlar uzoq evolyutsiyadan o'tishlari kerak edi"⁹². Va bu evolyutsion bosqichlar biz yuqorida ta'kidlagan birinchi va ikkinchi bosqichni o'z ichiga oladi.

Tarixdan ma'lumki, turkiy xalqlar ajdodlari Oltoy va janubiy Sibir hududlarida o'z madaniy rivojlanishini ta'minlaganliklari arxeologik va poleantologik tadqiqotlardan ma'lum. YA'ni turkiy madaniyat namunalari ushbu bepoyon hudud bilan bog'liq bo'lib, Oltoy kengligi Mo'g'uliston hududini ham qamrab oladi. Shu bois, "Turk bitigi Markaziy Sibirning janubida, Mo'g'ulistonning shimoli-g'arbiy qismida va Turkistonning shimoliy-sharqida VII-VIII asrlarga oid ko'plab bitiklar topilgan. Miloddan avvalgi, shuningdek, O'rxun bitigi deb nomlangan bitikda bitilgan bir necha qo'lyozma parchalar (birinchi bitiklar Baykal ko'lining janubida, O'rxun daryosi yaqinida topilgan joyga asoslanib shunday nom bilan atalgan); shuningdek, uni Sibir, qadimgi turk, ko'k-turk yoki islomdan oldingi turk bitigi deb ham atashadi"⁹³. Turk qabilalarining ijtimoiy-madaniy rivojida Yevroosiyo kengliklari, jumladan, Qipchoq dalasi va O'rta Osiyo hududi ham muhim rol o'ynagan. Lekin nima sababdan qadimgi turk bitigiga oid

⁹² Altheim F. Hunnische Runen //Hallische Monographien. 1. Halle, 1948. - P.6.

⁹³ Тюркские руны // <https://infoprivot.ru/vse-o-gadaniyax/tyurkskie-runy.html>

namunalar ko'proq Yenisey va O'rxun havzalaridan topilgan? Bizning fikrimizcha, bunga Qipchoq dalasi va O'rta Osiyo hududida Yenisey va O'rxun havzalariga nisbatan toju taxt uchun milodda olingi davr, milodning ilk davrlari, ilk o'rta asrlar va o'rta asrlardagi qonli urushlar sabab bo'lgan. Bunda bir madaniyat vakili ikkinchi madaniyatga mansub boyliklarni yo'q qilish payida bo'lgan. Va bu narsa ommaviy tarzda amalga oshirilgan desak ham mubolag'a bo'lmaydi. Zero, bunday varvarlik munosabati g'alaba nashidasidan sarxush jangchilarga xos xususiyat. Buni yaqin o'tmishda, ya'ni XX asrning oxiri va XXI asrning boshlarida Afg'onistondagi ayrim harbiy kuchlar tomonidan Bomiyonda Budda haykali va buddaviylik madaniyatiga xos namunalariga, bugungi kunda ISHID jangarilari tomonidan Palmiradagi madaniy muzey eksponatlariga vahshiylarcha munosabati misol bo'la oladi. Albatta, harbiy-siyosiy tahdidlar sharoitida ham madaniyat elementlari to'raligicha yo'q bo'lib ketmaydi. Aksincha, kuchli madaniyat siyosiy raqiblarga ham o'z ta'sirini o'tkazishga qodir bo'ladi (Mo'g'ullarning O'rta Osiyoga bostirib kirishi, hukmron bo'lishlariga qaramasdan o'n yilliklar davomida mahalliy xalq madaniyati (dini, tili, urf-odati)ni qabul qilganliklari, Boburiylarning Hindistonda mahalliy xalq madaniyati (tili, urf-odati, kiyimi)ni qabul qilganliklari).

-Demak, miloddan avvalgi davrlarda ham turk qabilalari o'zlarining mustaqil bitik tizimiga ega bo'lib, bu bitik asta-sekin turkiy qabilalar yashovchi Yevroosiyo kengliklari sari tarqala boshlagan. "Odatda, ko'chmanchi qabila va elatlar hech qachon bir joyda muqim yashamaydi. Ular doim ko'chib yuradi. Chunki ularning xo'jalik asosi va turmush tarzi shuni taqozo etadi. Moddiy madaniyat va yozma manbalarga ko'ra, Dashti Qipchoq o'z tabiiy-geografik sharoitiga ko'ra, ko'chmanchilarning azaliy vatani bo'lsa-da, u yerlarda yashagan xunlar, usunlar, qarluq, chigil, arg'u va tuxsi, qangli, qirg'iz, uyg'ur, Oltoy turklari va ularning ajdodlari xu, di, rung hamda sak-skif qabilalari hech qachon bir joyda muqim yashamagan. Ular nafaqat bepoyon buyuk turk dashtida, balki O'rta Osiyoning qadimgi dehqon

jamoalari tomonidan o'zlashtirilmagan daryo havzalari va cho'llarida ham chorva mollarini boqib ko'chib yurgan"⁹⁴. A.Asqarovning yuqorida ta'kidlagan fikrlariga tayangan holda, quyidagi gipotetik fikrni ilgari suramiz:

- birinchidan, ma'lumki, o'troq madaniyat bilan ko'chmanchilik madaniyati bir-biridan farq qilib, ma'naviy sohada ko'chmanchilik madaniyatida har qanday ijod og'zaki ijod tarzida rivojlanadi. Chunki ko'chmanchi qabilalarga bir joyda muqimlik, ya'ni turg'unlik xarakteri xos emas. Bitik esa – asosan o'troq, ya'ni turg'un aholiga xos bo'lgan madaniyat namunasidir. Ko'chmanchilik, doimiy safarlar va jamoaviy harakat voqea va hodisalar, ularga munosabatni yodda saqlashni xush ko'rib, avloddan-avlodga yetkazishda og'zaki nutq imkoniyatlaridan kengroq foydalanish mas'uliyatini yuklaydi. Ushbu omil ham Qipchoq dalasi hamda O'rta Osiyoda Yenisey va O'rxun havzalariga nisbatan qadimgi turk bitigi namunalarining nisbatan kam ekanligini dalillashga xizmat qiladi;

ikkinchidan, turk qabilalarining jangovarligi to'g'risida ko'plab tarixiy manbalarda yozilgan. "Xunlar davridan boshlab, ya'ni onasining himoyasidan chiqib o'zi oyoqqa tura oladigan bo'lgandan e'tiboran, turklar umrlarini ot ustida kechirganlar. Zero, ular ot ustida ovqatlanishar, qimiz ichishar, mashvarat o'tkazishar, nihoyat jangu jadal qilishardi"⁹⁵. Turklarga xos bu xususiyat: bir tomondan Turk hoqonligini tashkil etib, jahon siyosiy sahnida o'zligini namoyon etishlarini ta'minlagan bo'lsa, ikkinchi tomondan turkiy qabilalararo toju taxt va mavqe uchun qonli kurashlar hokimiyat yemirishlariga ham olib keldi. Albatta, ushbu omilni ham nazardan qochirmasligimiz lozimki, qabilalar o'rtasida toju taxtdan ko'ra hudud uchun kurashish ishtiyoqi kuchli bo'lgan. Ko'chmanchi aholi uchun keng yaylovlarni

⁹⁴ Asqarov A. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи (ўқув қўлланма). – Тошкент: Университет, 2007. – Б. 62-63.

⁹⁵ Турон Усмон. Туркий халқлар мафқураси. – Тошкент: Чўлпон, 1995. – Б. 90 – 91.

egallab, hududni kengaytirib, chorva-mollarining ehtiyojini qondirish muhim bo'lgan.

Turk qabilalarining ko'chmanchilik xarakteri ularda passionarlik qobiliyatini rivojlantirdi. Osiyoda Hindistongacha, Bolqon yarim oroli bo'yi, ya'ni Yevropagacha bo'lgan hududlarda tarqalishiga sabab bo'ldi. Biroq, aholining ko'chmanchi qatlami ham o'ziga to'q, chorvador qatlam edi. "Ko'chmanchilarning avom kambag'al qismining bir bo'lagi har safar bu zaminda qolib ketgan va ular sekin-asta o'troq hayotga, ya'ni dehqonchilik va hunarmandchilik xo'jaligi bilan shug'ullanishga o'ta boshlaydilar. Bu jarayonning bir necha asrlar davomida muntazam davom etishi va uning uzluksiz takrorlanishi natijasida O'rta Osiyoning Amudaryogacha bo'lgan hududlarida bronza davridan boshlab turkiyguy qabilalar Turonzaminning tubjoy aholisiga aylanib ketishiga olib kelgan"⁹⁶. Demak, qadimgi turklarda chorvachilik bilan bir qatorda, mintaqaning o'troq xalqlari (so'g'diy, chochlik) bilan hamjihatlik va hamkorligining natijasi sifatida o'troqlik xususiyati parallel ravishda rivojlanib bordi. Turklar chorvachilikda qanchalik muvaffaqiyatga erishgan bo'lsalar (Farg'ona otlari, qorabayir oti, axaltekin oti, laqay oti, hisori qo'ylar va h.k.), o'troq madaniyatda ham so'g'dlar bilan hamjihatlikda shaharsozlik (Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, O'tror, Shosh, Termiz va h.k), dehqonchilik (qovun navlari – amiri, bo'ri kalla, to'rlama, laqayi, ko'kcha, uzumchilikda – kelin barmoq, chillaki, husayni, qora janjal, sultoni, qora kishmish, oq kishmish va h.k.) va o'troq madaniyatning boshqa sohalarida ham qo'lga kiritilgan muvaffaqiyatlar yuqoridagi fikrlarni tasdiqlaydi.

Turkiy xalqlar ma'naviy merosining ilk bosqichlarini o'rganishda O'rxun-Yenisey yozma yodgorliklarining o'rni ahamiyatli. Bu belgilar yuz yilliklar davomida yechimini topmasdan, o'qilmay kelganligi bois, sirli mohiyat kasb etib, runik degan atamani oldi. Qadimgi turk bitigining runik deb atalishi, tekstlarning dastlab hech kim o'qiy

⁹⁶ Аскарлов А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи (ўқув қўлланма). – Тошкент: Университет, 2007. – Б. 62-63.

olmaydigan darajadagi sirli mohiyati bo'lsa, ikkinchi tomondan dastlab run (o'qilishi ilojisiz) deb atalgan qadimgi german harflariga shakl jihatdan o'xshashligi bo'lgan. "Uning run deb atalishiga sabab got (qadimgi olmon) bitigiga tashqi jihatdan o'xshashligidir"⁹⁷. Va bu sehrli belgilar faqatgina o'n to'qqizinchi asrning oxirgi o'n yilligiga kelib o'z siri va sehrini insoniyatga ocha boshladi. "Bizning eramizdagi birinchi ming yillikning ikkinchi yarmidan boshlab Yenisey va O'rxunning yuqori oqimlaridagi havzalarda joylashgan turk qabilalari o'zlarining bitik tizimidan foydalanganlar. Ushbu qadimgi turkiy bitiklarni ayrim tadqiqotchilar noto'g'ri talqin etishgan"⁹⁸. Bitik tizimidan foydalanish faqat shu davrda shakllandi, degani emas. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, qadimgi turk bitigining shakllanib, rivojlanishi va takomili o'n besh asrlik davrni o'z ichiga oladi.

Qadimgi turkiy bitik (O'rxun-Yenisey bitigi) – Markaziy Osiyoda miloddan avval va milodiy IX-X asrlargacha turkiy tillardagi so'zlarni ifodalash uchun qo'llangan bitik shakli. Qadimgi turkiy bitik siyosiy-harbiy jarayonlarda yetakchi qabila dialekti sifatida o'sha davrdagi davlat tili, ya'ni adabiy til maqomida bo'lganligi va Turkologiya faniga O'rxun-Yenisey bitiklari tili deb tanilganligi bilan ahamiyatlidir. Qadimgi turkiy bitik yodgorliklari asosan epigrafiya sifatida, toshbitiklar holatida Markaziy va O'rta Osiyo, jumladan, Sharqiy Turkiston, Sibir, Oltoy va hozirgi Mo'g'uliston hududida yaratilgan bo'lib, ushbu bitiklardan dastlabki o'rta asrlarda Sharqiy va G'arbiy turklar, turgeshlar, qarluqlar va uyg'urlar tomonidan foydalanilgan.

Qadimgi turk bitiklaridan xonlar, sardorlar, qabila boshliqlari, qahramonlar va turli mansabdorlar qabrlari ustiga tiklangan bitikli ustunlarda, balballarda, toshlarda, metall idishlarda, kulolchilikda va boshqa mayda buyumlarda va nihoyat, keyingi davr qo'lyozmalarida ushbu bitiklardan namunalar saqlanib qolganligi ahamiyatlidir.

⁹⁷ Радмон Н. Турк хоконлиги. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 27.

⁹⁸ Батманов И.А., Арагани З.Б., Бабушкин Г.Ф. Современная и древняя Енисейка. – Фрунзе: Изд-во АН Киргизской ССР, 1962. – С. 14.

O'rxun havzasidagi Kul tegin bitiktoshidagi Ulug' Bitik shunday jumlar bilan boshlanadi: "Yuqorida ko'k osmon, pastda qo'ng'ir yer yaratilganda ikkisining o'rtasida inson bolasi yaratilgan. Inson bolalari ustidan ota-bobom Bumin hoqon, Istami hoqon taxtga o'rnanishganlar. Ular taxtga o'rnanib, turk xalqining davlatini, rasm-rusumini tutib turganlar, rioya qilib turganlar"⁹⁹. Bunday qarashlar tarixiy ma'lumot bo'lishi bilan bir qatorda, qadimgi turklar dunyoqarashini hamda mafkurasini ifodalashda muhim.

Qadimgi turklar tarixi va madaniyati ayrim xorijiy manbalar bilan bir qatorda turk tilida yozilgan bitiktoshlarda o'zining ifodasini topgan. Turkiy madaniyatning ilk namunalari O'rxun-Yenisey yozma yodgorliklarining tarixiy mohiyatiga e'tibor qaratgudek bo'lsak, unda: "Otamni xon sifatida, onamni esa xotun sifatida e'zozlab ko'kka ko'targan osmon: "Turk xalqining ismi va shon-sharafi so'nmasin!", Qabilalarini bergan osmon (xonning hukmronligi ostiga) (bu safar ham): "Turk xalqining nomi va shon-shuhrati so'nmasin" dedi: "Bu ism yo'q bo'lib ketmasligi uchun ham osmon meni ko'tardi (va xon qildi)"¹⁰⁰, - degan hikmatlar mavjud. Ushbu bitiklar turk elining abadiyatga daxldor ekanligini, ajdodlar ruhi turk yetakchilarini doimo qo'llab-quvvatlab kelishi faxr bilan qayd etiladiki, ushbu satrlar bugungi kunda ham yoshlarimiz orasida tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lib, ularda tarixiy tafakkurni yuksaltirish orqali iftixor tuyg'usini, g'ururni, vatan va el taqdiri uchun mas'ullik hissini, umumiy taqdir uchun birlashish mas'uliyatini yuksaltiradi. Zero, muayyan elning muvaffaqiyati, o'zaro birlashishga moyillik xususiyati shaxsiy omil bilan, ya'ni yetakchining mahorati bilan bog'liq: "Falakday Tangri yaratgan Turk Bilga"¹⁰¹ hoqon so'zim: otam turk dono hoqoni taxtga o'tirganda to'qqiz o'g'uz qahramonlari, uning mashhur beklari va

⁹⁹ Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б. 101.

¹⁰⁰ Радлов В.В., Мелиоранский П.М. Древне-тюркские памятники Кошо-Цайдам. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1897. – С. 23.

¹⁰¹ Билга – хаким, хикматшунос, олим, билагон, оқил, ақли сифатида. Билга бек – илмли бек, ақли, донишманд бек сифатида талқин этилган. Махмуд Кошғарий. Девону луготит турк. Уч томлик. Том 1. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1960. – Б. 403.

uning xalqi hurmat ko'rsatdilar.O'n yetti yoshimda Tangut tarafga lashkar tortdim... O'n sakkiz yoshimda Olti chub sug'daq tomonga qo'shin tortdim, xalqini tor-mor qildim... Yigirma ikki yoshimda Tabg'ach tomonga lashkar tortdim.... Tangri yorlaqagani uchun, men muvaffaqiyatga erishganim uchun, Turk xalqi g'alaba qozondi. Men tomondan davlat bunday boshqarilmasa, Turk xalqi o'lajak edi, yo'q bo'lajak edi"¹⁰². Albatta, muayyan xalqning g'alabasida hamda zafar qechishida siyosiy-harbiy yetakchining o'rni muhim. Ushbu jihatlar:

- birinchidan, ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda muayyan xalq, millat, el va elat muvaffaqiyatini ta'minlash bevosita siyosiy-harbiy yetakchining rahbarlik mahorati va qobiliyati bilan chambarchas bog'liq ekanligini;

- ikkinchidan, el buyuk bo'lishi uchun – uning yo'lboshchisi dovyurak, shijoatli bo'lib, harbiy-siyosiy irodani o'zida to'liq mujassamlashtirishi lozim. Zero, muayyan xalq va elning muvaffaqiyati bevosita siyosiy rahbarning tashkilotchilik qobiliyati bilan aloqador bo'lib, boshliqdagi xislat va xususiyatlarning aksariyati elning kundalik faoliyatida mujassamlashishini;

- uchinchidan, mard bahodir boshqargan qo'shin g'alabani qo'lga kiritishi muqarrarlighi, qat'i'yatsiz yetakchi boshqargan qo'shin parokandalikka yuz tutib, mag'lubiyatga yo'liqish ehtimoli kuchliligini bildiradi.

Zero: "Turk hoqonligining tashkil topishida birdaniga shu kabi to'rt omil rol o'ynagani ayon bo'ladi: 1) mustaqillik uchun kurash natijasida o'zaro uyushuv; 2) iqtisodiy mustaqillik (temir eritish va uning savdosini yo'lga qo'yish, mustahkam qurollarga ega bo'lish); 3) xalqaro munosabatlarni yo'lga qo'yish (Xitoy bilan diplomatik aloqalar o'rnatish, tele qabilalar ittifoqining qo'llab-quvvatlashiga erishish); 4) iqtidorli shaxs (yetakchi)larning yetishib chiqishi (Bumin, Istami)". Ayniqsa, Istami hoqon davrida turk bitigiga asosiy e'tibor qaratilgan: "Istami hoqon davrida turk bitigi asosiy aloqa vositasi bo'lgan. Istami

¹⁰² Отаули. Билга хоқон достони. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – Б. 136-137.

kotibiga shunday buyruq berdi: hoqonning topshiriq, buyruqlarini joriy qilish va hammaga yetkazish uchun beklar, amaldorlar bu bitikni o'rgansinlar"¹⁰³.

Toshbitiklarning tarixiy qadriyat sifatidagi mohiyati yana shu bilan belgilanadiki, unda ifodalangan ma'lumotlarga asoslanadigan bo'lsak: "An'ananing vorisiyligi ta'minlanib, qadimgi turklar tabiat bilan hamnafas yashagan, ajdodlarini ulug'lashgan, o'z xalqining urfodatlarini e'zozlashgan. Ushbu jamoada an'anaga aylangan xotira betartiblik va boshboshdoqlikka qarshi turishga imkon bergan. O'z xotiralaridan avlodlarini xabardor qilish uchun voqealarni toshlarga yozganlar. Ularning nasabnomasida bahodir ajdodlari, shuningdek, harbiy janglar to'g'risida so'zlar o'rin olgan. Bahodir jangchi ham oddiy inson bo'lib, jang - bu harakat, joy esa harakat obyekti bo'lgan". Albatta, bahodir jangchi va uning uchqur oti harakat, jang maydoni esa harakat obyekti bo'lgan. Harakat obyektini o'zlashtirish asosida jarayonni boshqaruvchi obyektning mutlaq egasiga aylanish ishtiyoqi turk bahodirining g'alabasini ta'minlab kelgan.

O'rxun-Yenisey bitigi asta-sekinlik bilan turkiy xalqlar istiqomat qiluvchi yirik hududga tarqalib, har bir qabilaning saralangan ziyoli vakillari tomonidan juda oz miqdorda bo'lsa-da egallana boshlandi. Qadimgi turklardan xonlar, sardorlar, qabila boshliqlari, qahramonlar va har xil mansabdorlar sharafiga qurilgan yoki o'rnatilgan yodgorlik toshlarida, metall buyumlarda, kulolchilik buyumlarida o'z in'ikosini topib boraverdi. Va bu jihatlarning turk qabilalari istiqomat qiluvchi keng hudud bo'ylab yoyilganligi ular orasidagi o'zaro aloqadorlikdan nishonadir. A.SHerbakning fikriga qaraganda: "Ayni paytda, biz bir vaqtning o'zida mustaqil va bir-biridan to'liq izolyatsiya holatida bir necha joyda turk runik harflarining paydo bo'lganligini inkor

¹⁰³ Раҳмон Н. Турк хоконлиги. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 34.

etamiz"¹⁰⁴. YA'ni, ushbu fikr ham madaniy almashinuv jarayonlari o'zaro aloqadorlikda amalga oshganligini tasdiqlaydi.

Qadimgi turk bitiklarining qadriyat sifatidagi yana bir ahamiyati shundan iboratki, unda sof turk leksikoniga xos bo'lgan so'zlar o'z ifodasini topgan. Va bu jihat tarixiy leksika sifatida tadqiqotni talab etadi. "Insoniyat tarixi So'zlarga muhrlangandir. So'zlarda insoniyatning butun bilimi, tafakkuri, hayoti mujassam. So'z insoniyat bosib o'tgan barcha yo'llarni xuddi mayoq singari yoritib turadi. Bir tomchi suv butun dengiz haqida ma'lumot bera olgani singari, bitta so'z butun bir xalq haqida ma'lumot berish qudratiga ega. So'z, u qozoqchami, o'zbekchami, shumerlardan, sanskrit tillaridan qolgan So'zmi, paleolit, neolit davridan qolgan So'zmi, ibtidoiy jamoa tuzumidan qolgan ming asrlik So'zmi, ular barchasi bugungi kungacha yashab kelmoqda va har bitta So'zning zamirida butun butun xalqlarning tarixi, madaniyati, ma'naviyati yashab kelmoqda"¹⁰⁵. So'zlarda mujassamlashgan ushbu ma'naviyatni targ'ib etish tarixiy tafakkur rivojiga urg'u berilayotgan bugungi davrda muhim.

Toshbitiklar, umuman qadimgi turklar hayoti, turmush tarixi va madaniyatidagi ijobiy jihatlarning qadriyat sifatidagi mohiyati shundan iboratki, unda birlik, totuvlik, hamjihatlik hamda ajdodlar ruhi oldidagi mas'uliyat hissi yuksak darajada namoyondir. Turklar turk etnonimi bilan "Mangu el" sifatida ilk bor VII-VIII asrlardagi qadimgi O'rxun bitigi yodgorliklarida uchraydi. Ushbu bitikning tarixiy-falsafiy ahamiyati shundan iboratki, unda el – Turk budun atalib, siyosiy mohiyat kasb etuvchi harbiy birlik sifatida qaraladi.

Bu borada manbalarga asoslanadigan bo'lsak, Oltoyda yashab faoliyat ko'rsatgan ajdodlarimiz, tevarak atrofdagi g'orlarni "urug' g'ori", "ajdodlar g'ori" sifatida e'zozlab, hoqonlar va e'tiborli shaxslar

¹⁰⁴ Шербак А.М. Тюркская руника: происхождение древнейшей письменности тюрков. – Санкт-Петербург: Наука, 2001. – С. 83.

¹⁰⁵ Хар бир сўзнинг ўз тарихи бор. Буюк шоир Ўлжас Сулаймонов билан Муҳаммад Исмоил суҳбати. Интернет материал, 2020, декабрь. <http://www.dunyouzbeklari.com/?p=186634>

bu g'orlarga tashrif buyurishib, qurbonlik amallarini bajarishgan"¹⁰⁶. Turk runologiyasining tarixiy qadriyat sifatidagi yana bir ahamiyati shundan iboratki, unda bugungi kunda ham turkiy xalqlarda umr yo'ldoshiga nisbatan juda faol ishlatilib kelayotgan "xotin" so'zining etimologiyasi, bunday darajadagi ayolning jamiyatdagi ijtimoiy mavqei ochib berilganligi bilan e'tiborni tortadi. Hozirgi leksikonda xotin – umr yo'ldoshi, jufti halol, yostiqdosh kabi ma'nolarni anglatga-da, qadimgi turk davlatchiligining tadrijiy jarayonlarida hoqonning eng yaqin maslahatchisi, saltanat asoslarini mustahkamlashga mas'ul bo'lgan ikkinchi shaxs sifatidagi daraja egasini anglatgan. Hoqonning davlat ishlarini boshqarishdagi muvaffaqiyati bevosita ikkinchi shaxs, ya'ni xotunning aqliy va tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq bo'lib, xotun – hukmdor faoliyatini to'g'ri va odilona yo'nalishga yo'naltira oladigan intellektual salohiyat egasi sifatidagi maqomga ega bo'lgan. Bu borada quyidagi fikr ham diqqatni tortadi: "Ma'lumki, 552 yilning boshida Bumin jangda juan-juanlarning harbiy kuchlariga zarba beradi, ularning hukmdori Anaguay jangda yengilgani uchun o'z joniga qasd qiladi. ... shu yili Bumin hoqon unvoniga ega bo'lgach, uning ayoli xotun martabasiga ko'tariladi"¹⁰⁷. Demak, xotun yuqori mansab, martaba sifatida saltanat ishlarida, ya'ni hokimiyatni boshqaruvda ikkinchi shaxs sifatida faoliyat ko'rsatgan.

G'.Boboyorov Turk hoqonligi davri tangalaridagi tasvirlarni tadqiq etib: "Tangalarda hukmdor (yabg'u/hoqon) bilan yonma-yon malika (xotun) tasvirlarining eks etishi turkiy davlatchilik tizimida ayollar tutgan mavqei bilan bog'liqdir"¹⁰⁸, - degan fikrni ilgari suradi. Va bu jihat ham hoqonlikda xotun davlatchilik va hokimiyatni boshqaruvning aql va idroki sifatida qaratilganligini tasdiqlaydi.

¹⁰⁶ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Том. 1. – Москва-Ленинград, 1950. – С. 230-231.

¹⁰⁷ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Том. 1. – Москва-Ленинград, 1950. – С. 228.

¹⁰⁸ Бобоёров Г. Ғарбий турк хоқонлигининг давлат тузуми. – Тошкент: Yangi nashr, 2018. – Б. 60.

Turk hoqonligi sharoitida xotun omilining ustunlik maqomi ko'plab tadqiqotlarda ham ham o'zining ifodasini topgan. Jumladan, tadqiqotchi K.Torlanbayeva o'zining maqolasida: "Qadimgi turklar davlatchilik an'analarida muhim o'rin egallagan omil, bu hokimiyat boshqaruvida xotun mansub bo'lgan urug'ning maqomidir. Turk hoqonligida xotun mansub bo'lgan turk qabilasidan bo'lgan ashida qabilasi vakillari hoqonlikni tashkil etgan ashina qabilasi bilan birgalikda hoqonlikni boshqarganlar", - deydi¹⁰⁹. Ma'lumki, turk hoqonligi boshqaruvida hoqonning o'zi mansub bo'lgan ashina qabilasi hamda uning ittifoqdoshi bo'lgan ashida qabilasiga mansub shaxslar yetakchilik qilishgan. Hoqonning umr yo'ldoshi ashida qabilasi vakili bo'lishi lozimligi ham hoqonlikda an'anaga aylangan tartibni bildiradi.

Albatta, tarixiy jarayonlarni tadqiq etishda numizmatika o'ziga xos o'rinni egallaydi. Undagi bitik va tasvirlar ham har bir tarixiy davrning mohiyatini ifodalaydi. "G'arbiy Turk hoqonligi tangalari masalasining hal etilishi bir qator munozarali fikrlarning o'z yechimini topishiga imkoniyat yaratdi. Xususan, Choch, Farg'ona, Sug'd, Buxoro, Toxariston, Kobul, Zobuliston, Gandxara vohalarida hoqonlikka tobe hukmdorliklar tomonidan zarb qilingan hoqon, xotun, yabg'u, tegin, eltabar, tudun, tarxon, tutuq singari sug'diy, baqtriy, pahlaviy va brahmiy bitikli tangalarda ko'plab turkiy unvonlar uchrashi ularni hoqonlikka bevosita yoki bilvosita aloqador deb hisoblash imkonini beradi"¹¹⁰. Bu yerda ham xotunning yabg'u va teginlardan oldin ifodalanishi uning hokimiyatdagi mavqegini bildirib, xotunning maslahatchilik maqomi uning davlatni boshqaruv ishlarida ta'sir darajasidan dalolatdir. Shuningdek, xotun hoqonlikdagi ta'sirli qabila – ashida qabilasining vakili sifatida ham hokimiyat ishlarida faoliyat ko'rsatganligini ko'plab tadqiqotlar tasdiqlaydi. "Ma'lumki, Turk

¹⁰⁹ Ashida qabilasi – Turk hoqonligi sharoitida hoqonlikdagi dual boshqaruvni (ashina, ashida) ta'minlagan ikki qabiladan biri bo'lib, turk sulolalarining etakchi harbiy-siyosiy kuch sifatida e'tiborli bo'lgan.

¹¹⁰ Бобоёров Г. Ғарбий турк хоқонлигининг давлат тузуми. – Тошкент: Yangi nashr, 2018. – Б. 64.

hoqonligi boshqaruvida xotun faol ishtirok etgan. Hoqonning hokimiyati uning ayoli – xotun mansub bo‘lgan nufuzli Ashida qabilasi qo‘llab-quvvatlashisiz to‘liq bo‘la olmasdi. Ba‘zi tadqiqotchilar fikricha, ular (ya‘ni hoqon – xotun) birgalikda davlat hokimiyatining ikkilik (dual) bo‘linishini ta‘minlar edi”¹¹¹. Ashida qabilasining hokimiyatdagi o‘rnini ta‘minlash uchun ushbu an‘ana bir qancha vaqt davom etgan ko‘rinadi. Va hokimiyatning bunday dualligi Turk hoqonligidan bugungi voqelik sharoitida oilaviy hokimiyatning boshqaruv usullarida kuzatilishi – turkiy mental xususiyat sifatida vorisiylikning davomiyligi sifatida izohlash mumkin.

Demak, xotunning hokimiyatdagi mavqei masalalarining tarixiy ildizlari Turk hoqonligiga borib taqaladi. “Xotunning maqomi (huquqiy holati) hoqon bilan yonma-yon tasvirlangan G‘arbiy Turk hoqonligi tangalarida ham o‘z ifodasini topgan. Xotun nomiga zebi-ziynat buyumlar sirtiga ezgu tilaklar yozilgan, saroy etiket (saroy ahllariga xos mulozamat va muomalalar)ida xotunga ham hoqonga bo‘lganidek teng hurmat ko‘rsatilgan”¹¹². Ushbu jihatlar ham xotunga bo‘lgan hurmat turkiy xalqlar tarixiy tafakkuridagi mental xususiyat sifatida e‘tibor qaratishga loyiq.

Bu an‘ana Turk hoqonligidan keyingi davrlarda ham turkiy hukmdorlar orasida kuzatiladi. “Bunday holat Markaziy Osiyoning ilk turk musulmon va g‘ayrimusulmon davlatlari uchun ham istisno emas. Bunga misol tariqasida boshqaruvda xotunning hissasi katta bo‘lgan Saljuqiylar, Xorazmshoh-Anushteginiylar va Qoraxitoylar davlatini keltirish mumkin”¹¹³. Albatta, mulohazakorlik, “yetti o‘lchab bir kesish” xislati birinchi navbatda ayollarga xos bo‘lgan xususiyat. Shu bois, hokimiyatda, u oliy hokimiyat bo‘ladimi, jamoa hokimiyati

¹¹¹ Жумаганбетов Т.С. Власть кагана в древнетюркской государственной организации... - С. 16.; Торланбаева К.У. Дуальная организация и система наследования у Восточных тюрков //Научный журнал “SHYGYS”. – Алматы, 2004. -№1. – С. 31.

¹¹² Бобоёров Ф. Г‘arbiy turk hoqonligining davlat tuzumi. – Toshkent: Yangi nashr, 2018. – B. 134 – 135.

¹¹³ Бобоёров Ф. Г‘arbiy turk hoqonligining davlat tuzumi. – Toshkent: Yangi nashr, 2018. – B. 135.

bo‘ladimi, oilaviy hokimiyat bo‘ladimi – xotun fenomenining buyukligini ta‘minlash va bunga e‘tibor qaratish ma‘naviy-axloqiy mukammallik, demakki, yuksalish va rivojlanishni ta‘minlaydi. “Qadimgi turk lug‘ati”da xotun so‘zini izohlab, “muhtarama, olijanob xonim, zodagon ayol, hukmdorning rafiqasi” sifatida ta‘rif berilgan”¹¹⁴. Bugungi kunda tarixiy xotun atamasi va unvoni xotin sifatida talaffuz etilib, rafiq, zavja, erkakning umr yo‘ldoshi kabi tushunchalarning qisqacha ifodasi sifatida etnik leksikonda mustahkam o‘rin olgan. Bu xotun fenomenining keyingi davrlarda transformatsiyalashgan mazmuni. Xotun so‘zining turkiy leksikonda dastlabki mazmuni – hoqonning “yordamchisi, yo‘ldoshi, maslahatchisi” sifatidagi mazmunni ifodalaganki, bu qadimgi turklarning tarixiy-madaniy o‘zligini tasavvur etishda muhim.

Turk hoqonligi sharoitidagi yana bir tarixiy qadriyat to‘qqiz raqamining muqaddaslashtirilishi va ushbu raqam bugungi kunda ham turkiy xalqlar ijtimoiy-madaniy hayotida qat‘iy o‘rin olganligidir. “Turkiylarda hoqonni taxtga o‘tqazish marosimi ancha murakkab bo‘lgan: amaldorlar uni kigizga o‘tqazib to‘qqiz marotaba quyosh harakati bo‘ylab aylantirganlar, atrofda to‘planganlar baland ovoz bilan uni muborakbod etib turishgan”¹¹⁵. To‘qqiz raqamining turkiylarda muqaddaslashtirilishi ham xunlar, sak, skif va qadimgi turklardagi an‘ana va e‘tiqodlar bilan bog‘liq. Ushbu vorisiylikni bugungi ijtimoiy-madaniy voqelikda ham kuzatish mumkin. O‘zbek millati tarkibidagi “laqaylarda qizni turmushga berishda belgilanadigan qalinlar miqdorida kelinga va kelin tomonidan tikiladigan ko‘rpa-tushaklar uchun kuyov tomonidan beriladigan matolarning bir butunni tashkil etuvchi to‘liq yig‘imi – to‘qqizlik deb atalib, bunday to‘qqizliklardan to‘qqizta belgilanishi”¹¹⁶ ham yuqorida ta‘kidlangan vorisiylik

¹¹⁴ Древнетюркский словарь. Астана: «Гылым» баспасы, 2016. – С. 463.

¹¹⁵ Хасанов Ф. Турон халқлари харбий санъати. – Тошкет: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2018. – Б. 160.

¹¹⁶ Назаров Н.А. Лакайлар: этнография, лингвистика ва фольклор. – Тошкет: Tamaddun, 2010. – Б. 18.

an'analari bilan aloqador tarixiy qiyofaning ijtimoiy-madaniy an'ana sifatida amal qilayotganligidan dalolat.

Ma'lumki, madaniy qadriyat har bir etnoiijtimoiy birlik, jamiyatning tarixiy, ijtimoiy-madaniy taraqqiyotini ta'minlovchi omil sifatida muhim. Insoniyat tarixiy taraqqiyotining sivilizatsiyalashgan davri biron-bir jamiyatda madaniy qadriyatlarga ehtiromona munosabatsiz rivojlana olmasligini tasdiqlab kelmoqda. Ajdodlarimiz ham turkiy an'analari bilan bir qatorda, mental xususiyatlarni ham asrab-avaylab kelganlar. Turkiylar o'z tarixiy taraqqiyot bosqichlarida o'zaro birlik, hamjihatlik, yurt va el taqdiri uchun mas'ullik kabi madaniy qadriyatlar ehtiromi asosida rivojlanib kelgan. Ushbu jihatlarni tarixiy tafakkurda o'z izini qoldirgan ma'naviy meros namunalari sanalgan O'rxun-Yenisey yozma yodgorliklari ham tasdiqlaydi. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklari bo'lgan ushbu bitiktoshlarda qadriyatlarni e'zozlashga bo'lgan faoliyat ifodalanib, To'nyuquq, Kul tegin va Bilga hoqon yodgorliklari misolida ularni uchratishimiz mumkin. Bugungi, milliy o'zlikni anglab, tarixiy tafakkur rivojlanayotgan bir sharoitda o'tmishga mehr va muhabbat hissini tarbiyalash muhim. Buning uchun tarixiy ongni yuksaltirish, qadriyat sifatida tarixga xolisona munosabatni shakllantirish e'tiborlidir. "Albatta, hech bir xalq, hech bir mamlakat o'z o'tmishini anglamasdan va hurmat qilmasdan yashay olmaydi"¹¹⁷. Demak, tarix va tarixiy tafakkur jamiyat a'zolarida o'zlikni anglab, tarixdan saboq chiqarish hamda faxr-iftixor hissini ham rivojlantiradiki, ushbu jihatlar jamiyat a'zolarining tarixiy tafakkurida mujassamligi bois e'tiborli. Va bu jihatlar tafakkurda vatanparvarlik va elparvarlik tuyg'usining rivojini ta'minlashda ham muhim. Toshbitiklardagi qadimiy yozma yodgorliklardagi hikmatlar targ'ibi tarixiy ongni yuksaltirib, jamiyat a'zolari tafakkurida tarixiy qadriyatlarga ehtirom hissini rivojlantirib, tarixning kelajak taraqqiyotini ta'minlashdagi o'rni va ahamiyatini

¹¹⁷ Народ в потоке истории. Научная серия /Составители Т.Шанбай, А.Ибраева. – Астана: Фоллиант, 2014. – С. 63-64.

ko'rsatadi. "Bitik – xalqlarning ma'naviy mulki. O'tmish faqat bitik orqali muhrlanib qoladi. Ajdodlarimiz xotiralari bilan oshno qiladi. Zamonlar va avlodlar o'rtasidagi aloqalar mustahkamlanadi. Qadimgi turkiylar ham bitiktoshlarni yaratish bilan o'zlariga abadiy haykal o'rnatib ketdilar"¹¹⁸.

Demak, turk runologiyasi namunalari tarixiy qadriyat sifatida undagi qadimgi turklarning ijtimoiy-madaniy hayotini ifodalovchi mazmunlar bugungi kun uchun ham ahamiyatli bo'lib, bir tomondan tarixiy tadqiqotlar tarkibini boyitishga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan bunday qadriyatlar talqini va targ'ibi jamiyatda tarixiy tafakkurning rivojiga xizmat qiladi. Chunki, tarixiy tafakkur bevosita ajdodlarning o'tmish voqeligini idrok etib, tegishli xulosalar chiqara olish mahorati orqali rivojlanib boradi.

2.2. Turk runologiyasi va toshbitiklarining Yenisey havzasidagi ilk tadqiqotlar tadriji

Turk bitiklari o'zining runik mohiyatini dastlab Yenisey havzasida namoyon etganligi tarixiy ma'lumotlardan ma'lum. Albatta, olamda mohiyati yashirin sirli belgilar talaygina. Lekin, muayyan xalq tarixini, o'tmish voqea va hodisalari jarayonida elga xos bo'lgan ijtimoiy-madaniy xususiyatlarni o'zida mujassam etuvchi belgilar ko'p emas. Bu belgilarning muhimligi – ularning tarixni tilga kiritish olish salohiyatidir.

Yenisey havzasidagi hududlardan topilib, qadimgi turklar madaniyatiga mansub bitiklar I-X asrlarga mansub bo'lib, Turkologiyada Yenisey bitiklari sifatida e'tirof etiladi. Bunday bitiklar Rossiya Federatsiyasining Tuva, Xakasiya, Tog'li Oltoy, Krasnoyarsk kabi ma'muriy birliklari va Lena daryosi bo'ylab joylashgan hududlarda, Abakanda va Yenisey havzasidagi boshqa hududlardan, qo'rg'on va

¹¹⁸ Рахмонов Н. Турк хоқонлиги. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 36.

qa'lalardan topilgan bo'lib, Yenisey bitiklarining umumiy miqdori 160 ga yaqin. Bu bitiklar toshlar, qoyatoshlar, uy-ruzg'or buyumlari hamda tangalarda o'zining ifodasini topgan.

Turk runologiyasining tarixiy jihatlariga, Yenisey havzasida tadqiqot ishlarining boshlanishiga e'tiborni qaratadigan bo'lsak, ushbu jarayon XVII asrning oxirgi yillari bilan bog'liq. "1692 yilda Amsterdam burgomisteri Nikolay Vidzen jarlikdagi Verxoteriyadan uncha uzoq bo'lmagan jarlikda bir nechta noma'lum xatlarning bitiklari topilganligini xabar qildi ... Shu sababli, Vidzen run matnlarini nazarda tutadimi-yo'qligini aytish qiyin. Ammo, rasmlar va bitiklarning taqqoslanishiga qarab, bu nafaqat Sibirdagi, ayniqsa Minusinsk o'lkasida keng tarqalgan xatlarga, balki Sibirni o'rgangan boshqa sayohatchilar va olimlarni qiziqtirgan run bitiklari to'g'risida edi"¹¹⁹. Toshlariga chizilgan bu chizgilar faqatgina sodda belgilar bo'lmagan, ular muayyan axborotni mujassam etuvchi sirli belgilar ekanligini o'sha davr ziyolilari anglab yetadi. Va bu sirli belgilarga e'tibor qarata boshlaydilar. Shunday qilib, turk runik bitiklari o'sha davr ziyolilarining diqqat-e'tiborini jalb eta boshlaydi. Tevarak-atrofdagi jamoat-hilik ushbu mavzuga qiziqib, muayyan doiralarda muhokamalar jonlanib ketadi. Ziyolilar orasidagi bahs-munozaralarda ulkan toshlardagi bunday belgilar nafaqat Yenisey havzasida, balki Mo'g'u-listondagi O'rxun vohasidagi hamda Markaziy Osiyoning boshqa hududlaridagi toshlarda va ro'zg'or buyumlarida o'yilgan belgilar bilan bir xilligi ta'kidlanib, sirli belgilar mohiyati o'sha davr ziyolilarini qiziqtira boshlaydi. Natijada, alohida shaxslar orasida bitikli toshlarda aks ettirilgan sirli belgilar bilan qiziqish jarayoni boshlanib ketadi. "1696 yilda Tobolskiylik boyar o'g'li Semyon Remezov xarita tuzib, 1697 yilda xaritalarda "O'rxun toshi"ni belgiladi. YA'ni, xaritada alohida O'rxun daryosi va Talas daryosi bo'yida O'rxun toshlar

¹¹⁹ Бернштам А. Социально-экономический строй Орхон-енисейских тюрок VI-VIII веков: Восточно-тюркский каганат и кыргызы. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1946. – С. 11

mavjud", deb yozilgan"¹²⁰. Demak, XVII asr ziyolilari doirasida O'rxun havzasidagi toshlarda bitilgan belgilar to'g'risida ma'lumotlar bo'lgan. Zero, XVII-XIX asrlar tadqiqotchilariga xos xarakterli xususiyat – geografik xarakterdagi ilmiy tadqiqiy sayohatlarga moyillik edi. Va bunday maqsadli sayohatlar davomida tabiiy boyliklar mavjudligini aniqlash bilan bir qatorda tarixiy, etnografik hamda demografik xarakterdagi materiallar yig'ildiki, rus tadqiqotchilari tomonidan O'rxun havzasi bo'ylab runik belgilarga oid ma'lumotlar mana shunday sayohatlar tufayli to'plangan edi.

Yuqorida ta'kidlangandek, Yenisey havzasida tadqiqotchilar e'tiborini jalb etgan belgilar to'g'risida bahs-munozaralar davomli mohiyat kasb etib boraveradi. Natijada ushbu sirli belgilar ziyolilarning kengroq doirasi e'tiborini torta boshlaydi. Ushbu jihatlar turk runik bitiklari haqida ilk tadqiqotlar doirasiga kirsada, lekin bunday yozma tadqiqiy jarayonlarning boshlanguniga qadar, tabiiyki asrlar davomida bu borada bahs va muhokamalar ijtimoiy tafakkurda, ya'ni jamiyatning peshqadam vakillari doirasida davom etganligi ham aniq.

Umuman olganda XVII asrning ikkinchi yarmidan boshlab XVIII asr va undan so'ng Yevropa va Rossiyada ilmiy-tadqiqiy ekspeditsiyalar faoliyati jonlana boshlaydi. Rossiya imperatori Petr I (XVII asrning oxirgi choragi XVIII asrning birinchi choragi davomida hokimiyatni boshqargan – 1682-1725 yy.) iqtisodiy islohotlarni amalga oshirib, ilmiy nufuzga ham e'tibor bera boshlaydi. Natijada nemis tibbiyotshunos olimi D.G. Missershmidt (1685-1735 yy.) Rossiyaga taklif etib, Sibirning tabiiy boyliklari, nabotot dunyosi haqida tadqiqot ishlarini olib borishga vazifalantiradi. Natijada olim ekspeditsiya rahbari sifatida ushbu dala ekspeditsiyasi jarayonida yo'lda uchrab, o'zini qiziqtirgan barcha narsalarni kundaliklarida ifodalay boshlaydi: "Run bitiklarining yozma dalillari D.G. Missershmidtning kundaligida

¹²⁰ Бернштам А. Социально-экономический строй Орхон-енисейских тюрок VI-VIII веков: Восточно-тюркский каганат и кыргызы. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1946. – С. 11-12

ham mavjud”¹²¹. Natijada, run bitiklari akademik doiralarni ham qiziqтира boshlaydi.

Turk-runik bitiklari ilk kashfiyoti haqida gap ketganda D.G.Missershmidt ilmiy doiralarda ushbu runik bitiklar haqida ilk tasavvurlarni hosil etgan tadqiqotchi sifatida e’tiborga loyiq. Aynan o’sha qadimgi Sibir bitigi yodgorliklarini kashf etgan shaxs Daniil Gotlib Missershmidt bo’lib, bu bitik dastlab runik deb ataldi. U rahbarlik qiluvchi ekspeditsiya ulkan toshda chizilgan belgilarga duch kelib, ularni qog’ozga ko’chirib oladi. Lekin, noma’lum belgilarni o’qishning imkoni yo’q edi. “Bu ekspeditsiya Sankt-Peterburgdan Moskvaga, so’ngra Tobolsk va Tomsk yo’nalishlari bo’ylab belgilangan bo’lib, 1721 yil 5 iyulda ekspeditsiya Tom daryosining yuqori havzasi tomon harakatlanib, Kuznetska yetib boradi va so’ngra Baliqsu daryosining labi bo’ylab harakatlanadi”¹²². Kuznetsk Olatovi tizmalari hamda Terensu daryosi havzasi orqali Uybat daryosi yuqori qismidan serhosil xakas kengliklariga tushadi. Va ilk tarixiy kashfiyot shu yerda qilinib, insoniyat sivilizatsiyasida Yevroosiyo madaniy taraqqiyotining, jumladan turklarning ijtimoiy-tarixiy o’rnini belgilashda muhim o’rin tutdi. “1721 yil avgust oyining quyoshli kunida Uybatning shimoliy qirg’og’ida “Bey daryosi quyilishidan bir necha verst yuqorida”, D.G.Missershmidt “venger qilichi shaklida” egilgan yon tomonlari noma’lum bitik bilan qoplangan baland toshni topdi. Tadqiqotchi “o’zi bilan birga olib borgan shved bolasini toshning eskizini chizish uchun buyurdi”. Karl Shulman tomonidan bu ish ehtiyotkorlik bilan amalga oshirildi... Shunday qilib, deyarli 300 yil oldin, Xakass kengliklaridagi Uybat daryosi havzasi vodiysida uzoq ajdodlar tomonidan avlodlariga yetkazishga intilgan hikmatlarni ifodalovchi yangi fan dunyoga keldi”¹²³. Bu fan albatta Turkologiya

¹²¹ Бернштам А. Социально-экономический строй Орхон-енисейских тюрок VI-VIII веков. Восточно-тюркский каганат и кыргызы. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1946. – С. 12.

¹²² Кызласов И.Л. Енисейская письменность древнехакасского государства. Рассказы археолога Издание 2-е, переработанное и дополненное. Москва-Абакан, 2017. – С. 9 – 10.

¹²³ Кызласов И.Л. Енисейская письменность древнехакасского государства. Рассказы археолога Издание 2-е, переработанное и дополненное. Москва-Абакан, 2017. – С. 10.

bo’lib, D.G.Missershmidt asoschi sifatida ushbu fanning dunyoga kelishida ilk e’tiborni qaratib, uni ilm dunyosi sari yetakladi. Demak, Turkologiya – turkiy tarix va etnomadaniyatni tadqiq etuvchi ta’limot sifatida XVIII asrning birinchi choragida dunyoga keldi.

Ma’lumki, akademik fan Yevropadan Rossiyaga lotin alifbosi va tili hamda nemis nutqi bilan birga kelgan. Shu bois, tarix, falsafa va meditsinadagi lotincha atamalar, ijtimoiy leksikonda saqlanib qolgan ayrim nemischa so’zlar (allo, konkret) bundan dalolatdir. “Dastlabki runik bitiklar ilk o’rta asrlarda shimoliy Yevropada bo’lib, qadimgi germanlar tomonidan qoldirilgan edi. D.G.Missershmidt yashagan davrda har bir yevropalik ziyoli qadimgi german bitiklari to’g’risida ma’lumotga ega bo’lib, aristokratlar qadimgi belgilarga ega narsalar bilan maqtanishni yaxshi ko’rishardi. Ularga mijozlarning nafis kundalik hayotini bezatgan ustalar taqlid qilishib, bitikchi va shoirlar ham runik belgilarga murojaat qilishdi”¹²⁴. Umuman, klassik allomalarning ensiklopedik mohiyati ham shundan iborat. YA’ni, ular ilm ziyosi sari qadam qo’yar ekanlar, fan deb atalgan buloqlarning barchasidan bahramand bo’lishga harakat qilganlar. Xorazmiy, Forobiy, Ibn Sino, Farg’oniy va yana ko’plab klassik allomalarning ensiklopedik olim sifatida e’tirof etilishi ushbu omil bilan bog’liq. Ushbu an’ana vorisiylik asosida sharq bilan bir qatorda g’arb intellektual doiralarida ham mavjudligi – olim ilmning barcha sohasidan xabardor bo’lishi lozimligini taqozo etgan.

O’rta asrlarda, ayniqsa XVI asrdan boshlab g’arb, sharqda shakllanib, X-XI asrlarda rivojlangan, Temuriylar davrida (Ulug’bek, Ali Qushchi) yuksak cho’qqiga chiqqan ilmiy an’analar davom ettiriladi. YA’ni, miloddan oldingi VI-I asrlarda Yunonistonda (Gerodot, Pifagor, Suqrot, Aristotel, Anaksimen, Anaksimandr) shakllangan ilmiy passionarlik, X-XV asrlarda Movarounnahrda (Forobiy, Ibn Sino, Xorazmiy, Farg’oniy va h.k. tomonidan)

¹²⁴ Кызласов И.Л. Енисейская письменность древнехакасского государства. Рассказы археолога Издание 2-е, переработанное и дополненное. Москва-Абакан, 2017. – С. 12.

rivojlantirib, XVI asrdan so'ng ilmiy passionarlik Yevropaga o'tib, yuksala boshladi (fizika, mexanika, turli ta'limotlarning paydo bo'lishi, informatika, avtomatika va h.k.). Shu tariqa Yevropada amaliy fanlar (etnografiya, demografiya, tabiiy boyliklarni izlash va h.k.) ham rivojlanib, bu sohada izlanishlar amalga oshirila boshlandi. "XVII asrning ikkinchi yarmida sayohatchi-olimlar shunchalik muhim yozma va og'zaki ma'lumotlarga ega bo'ldilarki, ular Sibir va Uzoq Sharqning ayrim hududlarining batafsil tavsifini tuzishga muvaffaq bo'lishdi"¹²⁵. Bu tavsifda tabiiy ravishda qadimgi turk madaniyatiga mansub bo'lgan bitiklar to'g'risida ham ma'lumotlar bo'lib, ularning turkiy mohiyati hozircha noma'lum edi.

Natijada o'sha davr (XVIII asrning ikkinchi yarmi) ilmiy doiralari bilan bir qatorda, ilmiy va ommaviy nashrlarda ham ushbu noma'lum belgilar haqida ma'lumotlar yozila boshlaydi. "Ular haqidagi dastlabki mulohazalar faqat XVII asrning oxirlarida (Nikolay Vidzen, Semyon Remezov) shakllanib, XVIII-XIX asrlarga borib, ilmiy nashrlarda matnning tekstologik tasvirlari paydo bo'la boshlaydi (Strelenberg, Pallas, Spasskiy, Aspelin)"¹²⁶. Albatta, belgilar mohiyati haqida hali fan o'sha paytlarda biror narsa deyishga ojizlik qilar edi. Qadimgi xalqlardan kimlarga mansubligi to'g'risida ham bir-birini inkor qiluvchi qarama-qarshi fikrlar mavjud edi.

Sibirdagi runik belgilarining kelib chiqishini izohlashga bo'lgan birinchi urinishlar XVIII asrlarning oxiriga to'g'ri kelib, G.I.Spasskiy (1783-1864 yy.) o'z munosabatini bildirib, u o'zining dastlabki munosabatlarida ushbu bitiklar turklarga tegishli ekanligini inkor etgan¹²⁷. Bunga quyidagi omillar ta'sir etgan:

¹²⁵ Андреев А.И. Очерки по источниковедению Сибири. Вып. 1. XVII век. Изд. 2-е. – Москва-Ленинград, 1960; Вып. 2. XVIII век (первая половина). – Москва-Ленинград, 1965. – С. 11.

¹²⁶ Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Фрунзе: Изд-во АН Киргизской ССР, 1959. – С. 11.

¹²⁷ Спасский Г. Восточная библиография. – С. 285-303; Бернштам А. Социально-экономический строй Орхон-енисейских тюрок VI-VIII веков: Восточно-тюркский каганат и кыргызы. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1946. – С. 13.

birinchidan, bu davrda Yevroosiyo turklari o'zlarining jangovar qobiliyatidan mahrum etilib, Oltoy, Janubiy Sibir, Volgabo'yi va Yenisey daryosi hududida istiqomat qiluvchi turkiylar hududlari Rossiya tomonidan bosib olingan edi;

ikkinchidan, O'rta Osiyodagi turkiy xonliklar (Qo'qon xonligi, Buxoro xonligi, Xiva xonligi) imperiya maqomida bo'lmasdan, o'zaro raqobatlar qonli to'qnashuvlarni ham keltirib chiqarib, o'zaro yaxlitlikni ta'minlovchi omillarga nisbatan, ajralish va farqiyatlarga ko'proq urg'u berilayotgan ziddiyatli davr edi;

uchinchidan, ijtimoiy tafakkurda har qanday madaniyat namunalari mavjud yirik imperiyalarga mansub bo'lib, uning vorislari ayni paytda faoliyat ko'rsatayotgan yirik davlatlardir, degan qarashlar hukmron edi. Jahon siyosiy sahnasida o'z mavqeini paydar-pay yo'qotayotgan turklar, bunday madaniyat vorislari ekanligi shubhalarli bo'lib tuyulardi.

Ana shunday dunyoqarashning uyg'un birikmasi G.I.Spasskiyning ushbu belgilar to'g'risida dastlab bir tomonlama xulosa yasashga olib keladi. Lekin, G.I.Spasskiy sirli belgilarning turkiylarga xos ekanligini dastlab inkor qilgan bo'lsa ham, keyinchalik bu belgilar Sibir tatarlariga mansub bo'lishi mumkinligi farazini ham ilgari suradi: "... ularning aksariyati tatar tilida yozilgan bo'lib, ehtimol qo'shni tatar lahjalarini biladigan ba'zi Buxoriy olim tomonidan sharhlanishi mumkin"¹²⁸, - deydi. Bu davrda Buxoro ilm va madaniyat markazi sifatida o'z ahamiyatini saqlab kelayotgan edi.

G.I.Spasskiyning turkiy xalqlar uchun qilgan xizmati shundan iborat ediki, u o'zi ta'sis etgan "Sibirskiy vestnik" ("Sibir axborot-nomasi") jurnalining 1818 yilgi bir-necha sonlarida bu belgilarning toshlarga o'yilganligi, joylashish areali, tadqiqotchilarni jalb etishi haqida yirik maqolalar chop etganligidir. Bu jurnal o'z davrida ziyolilar davrasida mashhur bo'lib, unda chop etilgan maqolalar keng doiralarda

¹²⁸ Спасский Г. Древности Сибири // Сибирский вестник, издаваемый Григорием Спасским. 1818. Часть первая. – Санкт-Петербург. В типографии Иоса Иолинесова, 1818. – С. 83.

muhokamalarga sabab bo'lgan. Shu tariqa ushbu sirli belgilar haqida pozitiv ijtimoiy tafakkur shakllanib, garchi hozircha mohiyati noma'lum bo'lsada bitiklarni asrab-avaylash, ma'naviy meros namunalari sifatida mas'uliyat bilan yondashish kabi xislatlar rivojini ta'minlashda "Sibirskiy vestnik" ("Sibir axborotnomasi") jurnalining o'zni muhim bo'lgan. Shu tariqa, aytish mumkinki, "VI-VIII asrlarga oid O'rxun-Yenisey bitigi deb atalgan qadimgi turk bitiklari dastlab XVII asrning oxirida Sibir tadqiqotchilari tomonidan topildi"¹²⁹. Aslida, bunday belgili toshlar asrlar davomida Mo'g'uliston hududidagi O'rxun hamda Sibirdagi Yenisey havzalari bo'ylab yastanib yotgan. Bu belgilarni tilga kirgizishning iloji bo'lganidan uning tarixiy-ma'naviy qiymati baholanmasdan, yirik toshlar sifatida qaralgan, xolos. Rus ilmiy jamiyati, rus tadqiqotchilarining xizmati shundan iborat bo'ldiki, ular o'z ommaviy muhokamalari orqali ushbu sirli belgili toshlarning ilmiy qiymatini jamoatchilik tafakkuriga singdirishga intildi. Va buni uddalay oldilar.

Aslida, ta'kidlanganidek, sirli harflar bilan topilmalar haqida dastlabki ma'lumotlar XVIII asrga borib taqalib, bular daryo havzasida topilgan yodgorliklardan iborat edi. XIX asr boshida toshbitiklar haqida ma'lumotlar, ularning tasvirlari nashr etilib, Rossiyada va umuman G'arb ilmiy jamoatchiligi doirasida bir qator taniqli olimlarning e'tiborini jalb etadi. "Tarixning kuzatuvchi nigohlaridan xalqlar g'oyib bo'ldi va ularning mavjudligi deyarli zamonning dahshatli ta'qibidan omon qolgan ushbu yodgorliklarda saqlanib qoldi. Ular Sibirning turli qismlarida uchraydi, ularning aksariyati yorug' qismida bo'lib, kontur va bitiklardan iborat; qo'rg'onlardan yoki qabrlardan; xarobalardan, turfa inshootlar va harbiy qal'alardan; tog' ishlari qoldiqlaridan, yoki qadimgi davr nayzalari qoldiqlaridan, ma'dan konlarini qazib olish asboblari va boshqa narsalarda o'z aksini topgandir. Ammo bu diqqatga sazovor joylarning barchasida, ba'zi daryolar qirg'oqlarini tashkil etuvchi tosh qoyalarda, qabr toshlarida va shunga o'xshash

¹²⁹ Айдаров Г. Язык Орхонского памятника Бильге-Кагана. – Алма-Ата, 1966. – С. 3.

joylarda bo'yash bilan tasvirlangan o'ymalar va bitiklar, boshqalarga ma'lum darajada oliy darajadagi ma'lumot va xalq amaliy san'ati namoyish etilib, men taqdim etgan eslatmalarda birinchi bo'lishga loyiqdir"¹³⁰. G.I.Spaskiy ta'kidlagan ushbu jihatlar:

birinchidan, tarixning kuzatuvchi nigohlaridan o'z davrida saltanat tuzgan xalqlar g'oyib bo'lgan bo'lsalar ham ularning avlodlari ajdodlarga mansub madaniyat vorislari sifatida o'sha tarixiy yo'ldan saboq chiqargan holda, ajdodlarning zafarli yurishlaridan faxr, iftixor hissini tuyib, ular boshlagan ezgu faoliyatni davom ettirishga undaydi;

ikkinchidan, G.I.Spaskiy ta'kidlaganidek, ular hududsiz Sibirning turli qismlari, asosan yorug' qismida uchrashi – qadimgi turklarning ushbu hududning janubida istiqomat qilib, mintaqaning tarixiy, ijtimoiy-madaniy hayotida chuqur iz qoldirib kelganligini tasdiqlaydi;

uchinchidan, qadimgi turklarga xos bo'lgan bu bitik Sibir janubidagi qo'rg'on va harbiy qal'alardan topilgan ashyo va buyumlarda iz qoldirganligi, qadimgi davr nayzalarida ham aks etirilganligi o'tmishda va ilk o'rta asrlarda turklarning jangovar faoliyatni o'zining turmush tarziga singdirib kelganligini dalillaydi;

to'rtinchidan, bunday madaniy hayot namunalari tog' ishlari qoldiqlaridan, ma'dan konlarini qazib olish asboblari ham mujassam ekanligi qadimgi turklar o'troq turmush sharoitida temir qazib chiqarib, ma'danlarga ishlov berish mahoratini ham puxta egallaganliklarini bildiradi;

beshinchidan, qoya toshlari va qabr toshlariga bo'yoqlar bilan tasvirlangan namunalar – qadimgi turklar amaliy san'atining bir bo'laki sifatida ularning madaniy va ma'naviy darajasini belgilovchi omillar sifatida muhim.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, XVIII- XIX asrlar Yevropada ilmiy taraqqiyotning ilk bosqichi sifatida amaliy-ekspeditsion faoliyat natijasida kashfiyotlar asri bo'ldi. Ayniqsa, XIX asr tabiat va insoniyat

¹³⁰ Спасский Г. Древности Сибири //Сибирский вестник, издаваемый Григорием Спасским. 1818. Часть первая. – Санкт-Петербург. В типографии Иос Иолинцова, 1818. – С. 69-70.

to'plagan yer osti boyliklari hamda ma'naviy boyliklarni insoniyat mulki sifatida ro'yobga chiqarishda yetakchi o'rin egallaydi. "Bu asrda ruslarning ulkan ishlari bilan bir qatorda Rossiya va Sibirning ulkan hududlarida tarqalgan yodgorliklarni asrab-avaylash xususiyati xuddi o'tgan asr tabiiy boyliklarni topish va noyob buyumlar to'plami bilan ajralib turganidek ulug'vor ma'rifat, g'alabalar va insoniyatga bo'lgan muhabbat bilan hamohang bo'ladi deb o'ylashga imkon beradi"¹³¹. YA'ni, insoniyat tomonidan asos solingan ulug'vor ma'rifiy xazinani ochib, uni omma orasida targ'ib etishda muhim qadam bo'ldi.

Yenisey havzasi, jumladan janubiy Sibirda sirli belgilar tasvirlangan toshlar va bunday sirli bitiklarni o'zida ifodalagan predmet va ashyolardagi bitiklar va ularda mujassamlashgan o'ziga xos xususiyatlarni idrok etgan holda G.I.Spaskiy ushbu madaniyat egalari bunday ta'riflaydi: "Yozda ular kenglik va uluslari uchun ochiq joylarni tanlashadi; qishda qattiq tog' shamollaridan va sovuqning izg'irinlaridan panoz izlashadi"¹³². Sibir obu havosiga xos bo'lgan bunday iqlim tadqiqotchini shunday fikrni ilgari surishga undaydi.

G.I.Spaskiy o'zining Sibir bo'ylab faoliyatini havaskor-tadqiqotchilikdan boshlab, Sibir voqeligiga xos bo'lgan har qanday voqea-hodisa va tarixiy jarayonlar in'ikosini o'zida mujassam etuvchi predmetlarga munosabat bildiradi. "G.I.Spaskiy Sibir osori-atiqalarini yig'ish bo'yicha o'zining tadqiqot faoliyatini havaskor kolleksionerlikdan boshlab, so'ngra "Sibirskiy vestnik" ("Sibir axborotnomasi") jurnalining muharriri sifatidagi yo'lni, ya'ni kolleksionerlikdan jurnal nashr etuvchi professional mutaxassisgacha bo'lgan evolyutsion yo'lni bosib o'tdi"¹³³. Bu evolyutsion yo'l turkiy xalqlar tarixiga oid materiallarni ham o'zida mujassamlashtiradiki, bugungi kunda turkiy

¹³¹ Спасский Г. Древности Сибири //Сибирский вестник, издаваемый Григорием Спасским. 1818. Часть первая. – Санкт-Петербург. В типографии Иоса Иолинессова, 1818. – С. 85.

¹³² Спасский Г. Древности Сибири //Сибирский вестник, издаваемый Григорием Спасским. 1818. Часть первая. – Санкт-Петербург. В типографии Иоса Иолинессова, 1818. – С. 88.

¹³³ Пономарёва С.А. «Журнал моего путешествия по Сибири...» – О «Сибирском (Азиатском) вестнике», издаваемом Г.И. Спасским в 1818–1827 гг. // Гуманитарные науки в Сибири, 2016 г., том 23, № 3. – С. 67.

etnomadaniy o'ziga xoslikning tadrijiy takomil bosqichlarini tadqiq etishda manba sifatida ahamiyatlidir.

Umuman, garchi bitiklar mohiyatini talqin eta olmagan bo'lsa ham uning ilmiy bahslarga sababchi bo'lishini ta'minlashda G.I.Spaskiyning mehnatlari qadrlanishga arzigulik. U shunday degan edi: "Sibirning yorug' qismida sayohatlarim davomida ko'p joylarda bunday yodgorliklarni ko'rdim va tarixiy izlanishlarga qiziqishlarim irodasiga qarab, ularni qayd etishga harakat qildim"¹³⁴. Albatta, o'zini ziyolilar safida ko'rishni istagan har bir ongli inson tarixni o'rganishga, o'tmish voqeligiga befarq bo'lmaslikka, tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan har bir buyumga e'tibor qaratib, unda tarixiy voqea-hodisalarning aks etilganligini idrok eta bilishi talab etiladi. Jamiyat taraqqiyoti – bu o'zlikni anglash hosilasi, o'zlikni anglash esa – ijtimoiy, madaniy va hatto siyosiy dunyoqarashning umumlashgan ko'rinishi sifatida tarixiy ongni rivojlantirishdan boshlanadi. Tarixiy ong o'z navbatida o'tmishga aloqador jarayonlarga befarq bo'lmaslikni taqozo etuvchi fenomendir.

Insonda ong mavjud ekan u tarixiy taraqqiyotning qaysi bosqichida yashashidan qat'iy nazar (zero, taraqqiyot bosqichlarini jamiyatning tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy holati belgilaydi) u o'zining kelajak avlodlariga moddiy hamda ma'naviy meros qoldirishga intiladi. Shu bois, olis tarixiy davrlarda yashab o'tgan ajdodlar tafakkuri ham biz o'ylaganchalik primitiv, sodda ko'rinishda bo'lmagan. Balki, insoniyatning bugungi tafakkuridan qolishmagan. G.I. Spaskiy o'z tadqiqotlarida ushbu masalaga to'xtalib shunday degan edi: "... qadimda bu cho'l joylarda aylanib yurib, shunchaki o'yin-kulgi uchun emas, balki ibtidoiy aholining sadoqati bilan, ular ushbu belgilar orqali, esda qolarli narsalar vositasida keyingi avlodlarga yetkazishlari uchun qoldirilgan"¹³⁵. Ushbu ma'naviy meros namunalari bugungi kunda ham

¹³⁴ Спасский Г. Древности Сибири //Сибирский вестник, издаваемый Григорием Спасским. 1818. Часть первая. – Санкт-Петербург. В типографии Иоса Иолинессова, 1818. – С. 76.

¹³⁵ Спасский Г. Древности Сибири //Сибирский вестник, издаваемый Григорием Спасским. 1818. Часть первая. – Санкт-Петербург. В типографии Иоса Иолинессова, 1818. – С. 72.

o'zining axloqiy-tarbiyaviy qiymatini yo'qotmasdan, aksincha asrlar o'tishi bilan undagi tarixiy o'gitlar dolzarb mohiyat kasb etib kelayotganligi bilan e'tiborni tortadi.

Albatta, XIX asr ziyolilari o'n yilliklar davomida ushbu sirli bitiklarning qaysi etnos hamda qaysi madaniyatga mansubligi to'g'risida turli taxminlarni ilgari surganlar. Ularning ichida haqiqatga yaqinlashganlari ham bo'lgan. Jumladan, atoqli venger sharqshunosi, poliglot olim German Vamberi (1832-1913 yy.) Yenisey qoyalari bitiklarining Sibir tatarlariga xos bo'lgan belgilariga o'xshashligini aytib o'tgan¹³⁶. Bu kabi taxmini N.A.Aristov (1847-1910 yy.) tomonidan ham ilgari surilib, insoniyat taraqqiyoti davomida ishlatib kelingan tamg'alar, keyinchalik O'rxun-Yenisey bitiktoshlarida harflar sifatida qo'llanilgan, degan fikrlar ilgari surilgan¹³⁷. N.G.Mallitskiy (1873-1947 yy.) ham yozma yodgorliklar harflari dastlab belgilar bo'lganligi fikrini tasdiqlagan. Ushbu fikr va mulohazalar qadimgi turklar madaniyatiga mansub bo'lgan sirli bitiklar atrofida ilmiy doiralarda davomiy bahs-munozaralar bo'lib turganligini dalillaydi. Bahs-munozaralar haqiqatni yuzaga chiqaruvchi omil sifatida ilmda muhim o'rin tutadi. Ilmiy kashfiyotlarning barchasi ana shunday davomli fikr-almashuvlar natijasidir.

Albatta, G.I.Spasskiy tadqiqot o'tkazguniga qadar ham janubiy Sibir aholisi orasida noma'lum belgilardan iborat bu toshlar bitik toshlari sifatida e'tirof etilgan. Lekin, ilmiy doiralar e'tiborini jalb etishda G.I.Spasskiyning roli o'ziga xos bo'lgan. "Tomsk shahrining tepasida joylashgan Tomya daryosi uzra yotgan "bitik toshlar" deb nomlangan bitiklar bu turdagi boshqa narsalar haqida mukammal va

¹³⁶ Vamberi. Turkologik. S. 34-36.

¹³⁷ Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой орды и каракиргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и о родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований / Н. А. Аристов. - Санкт-Петербург: Тип. С. Н. Худекова, 1895. - С. 28-29.

adolatli tushunchani berishga qodir eng yaxshi namunadir"¹³⁸. Va bu sirli toshlarning muayyan tushunchani berish imkoniyatini ochish uchun yana yetmish besh yil kerak bo'ldi va 1893 yili V.Tomsen tomonidan sirli belgilar tilga kiritildi.

Umuman olganda, G.I.Spasskiyning turkiy xalqlar oldidagi xizmatlari shundan iborat bo'ldiki, u: "1818 yilda G. Spasskiy "Sibir o'tmishi haqida bitiklar"ni nashr etdi"¹³⁹, qadimgi turklarga xos (hozircha noma'lum bo'lgan) sirli bitiklar ifodalangan bu bahsli maqola graf N.P.Rumyansev (1754-1826 yy.) topshirig'i asosida akademik F.I.Krug (1764-1844 yy.) tomonidan atlas bilan birgalikda lotin tiliga tarjima qilinib, qayta bosildi. Atrofda G.Spasskiyning ijodi taniqli tilshunos A.Gumboldtning (1769-1859 yy.) hamda o'sha davrda Sharq tillarini, shu jumladan turkiy tillar bilimdoni bo'lgan eng yirik tadqiqotchi Abel Remuzaning (1788-1832 yy.) e'tiborini tortdi. A.Remuza G.Spasskiyning asariga sharh yozib, unda ushbu bitiklarga bo'lgan ehtiromini ifodalab, "juda muhim tarixiy va falsafiy savollarga eng katta yorug'likni ochishi mumkinligini" ta'kidladi. A.Remuza bu bitiklarning, ehtimol, runlarga o'xshab turkiylarning qadimgi yashash joylarida shakllanganligi to'g'risida aniq bir fikr yuritdi. G.Spasskiy run harflarining turkiylarga tegishli ekanligiga dastlab e'tiroz bildirib, turkiy qabilalar yoki tatarlar Sibirning janubida qadimda yashab kelganligi haqida izlar yo'qligini ta'kidladi. Aksincha, hamma narsa, ular bu yerlarga so'nggi davrlarda kelganliklarini isbotlaydi, deb G.Spasskiy bitiklarning aksariyati mo'g'ul yoki qalmiqlarga mansubligi g'oyasini ilgari surdi"¹⁴⁰. Haqiqat bahslarda tug'iladi, deganlaridek, har qanday ilmiy haqiqat, olamshumul kashfiyot bahs-munozaralar asosida jiddiy kirishilgan zahmatli faoliyat hosilasidir. Shu bois, gipotetik fikrlarning mutlaq haqiqatga aylanishida bahs-

¹³⁸ Спасский Г. Древности Сибири // Сибирский вестник, издаваемый Григорием Спасским. 1818. Часть первая. - Санкт-Петербург: В типографии Иоса Иолинцова, 1818. - С. 72.

¹³⁹ Сибирский Вестник, 1818. Ч. I. С. 67-85. Ч. 2. С. 147-177. Ч. 7. - С. 1-28.

¹⁴⁰ Бернштам А. Социально-экономический строй Орхон-енисейских тюрок VI-VIII веков: Восточно-тюркский каганат и кыргызы. - Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1946. - С. 13.

munozaralarning o'zni muhim. "Shuni ta'kidlash kerakki, bu bitiklarni ilmiy o'rganishga bag'ishlangan birinchi munozara edi ..."141. Runik belgilar atrofida bo'lib o'tgan bunday jiddiy munozaralar Turkologiyani fan sifatida shakllanish bosqichini boshlab berdi.

Tarixiy taraqqiyot davomida turk qabilalari (xunlar, eftalitlar, Turk hoqonligi) hamda turkiy imperiyalar qo'shni davlatlarga (dastlab, Vizantiya, Eron, Xitoy, so'ngra Amir Temur siymosida Eron, Xitoyga, umuman Sharq davlatlariga, To'xtamishxon siymosida Rusga, Usmonli turklar siymosida Yevropaga) doimiy tahdid solib kelganligi manbalardan ma'lum. Shu bois, turklar bilan qo'shni bo'lgan xalqlarning ziyoli qatlami ham turkiylar tarixini bir tomonlama talqin etishda, ya'ni turkiy xalqlarning avtohton¹⁴² ekanligini inkor etib, ular keyingi davrlarda kelib qolgan degan bir tomonlama farazni ilgari surishdan manfaatdor. Bu holat bugungi kunda ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Lekin, arxeologik, poleontologik, tadqiqotlar turkiy xalqlarning avtohton ekanligini tasdiqlaydi.

Shu nuqtai-nazardan turk bitigining ham avtohton ekanligini inkor etgan olimlar ham bo'lgan. YA'ni, qadimgi turklar tomonidan bungacha mavjud (oromiy) alfavitini o'zlashtirgan, degan fikrlar ham mavjud bo'lgan. Albatta, har qanday taraqqiyotning asosida u siyosiy taraqqiyot bo'ladimi, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyot bo'ladimi uning muvaffaqiyatini ta'minlovchi asosiy omil muayyan el, yoki elga nisbat berilayotgan omillarning ildizi mustahkamligi, ya'ni muqimlik yoki avtohtonlik xarakteridir. Shu nuqtai-nazardan qadimgi turk alfavitining avtohton ekanligi, uning avtohton xalqqa mansublik g'oyasini ilgari suruvchi olimlar guruhi ham bo'lgan. "Turk runologiyasining avtohton ekanligi fikrini birinchi bo'lib A.Shifner

(1817-1879 yy.) ilgari suradi"¹⁴³. Shuningdek, avtohton ekanligini N.Aristov (1847-1910 yy.), P.Melioranskiy (1868-1906 yy.) va boshqa olimlar ham ilgari surishadi"¹⁴⁴.

Agar el avtohton, ya'ni o'nlab asrlar davomida muqim yashab kelmaganida edi, ijtimoiy-madaniy taraqqiyotning cho'qqisi bo'lgan bitikni ixtiro qilmagan bo'lardi. Shu bois, har qanday yangiliklar va kashfiyotlar taraqqiyot mahsulidir. Taraqqiyot uchun ming yilliklarni o'z ichiga olgan mustahkam tomir talab etiladi. Turkiylar ham asrlar davomida Markaziy Osiyo, jumladan Oltoy va janubiy Sibirning muqim aholisi sifatida insoniyatning tarixiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyotiga hissa qo'shib kelgan va kelayotgan etnoslardandir.

2.3. Turk yozma yodgorliklarining O'rxun havzasi bo'ylab tadqiqining rivojlanish bosqichlari

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab XX asrning birinchi yarmigacha bo'lgan davr shu bilan xarakterlanadiki, ushbu ijtimoiy-madaniy davrda insoniyat tafakkur taraqqiyoti davomida yaratilgan moddiy va ma'naviy xazinani insoniyat ahliga in'om etuvchi, shu davrgacha sirli bo'lgan arxeologik manbalar kaliti topilgan davr sifatida jahon ahli tarixiy xotirasida muhrlanib qoldi. Bunday ilgarilashning tarixiy ildizlari XVII asrning ikkinchi yarmi hamda XVIII asrdagi ilmiy kashfiyotlar, umuman taraqqiyotga intilish jarayonlari bilan bog'liq.

Bugungi Mo'g'uliston dashtlari o'tmishda turk-mo'g'ul qabilalarining toju taxt, mavqe va manfaat uchun kurash maydoni sifatida tarixiy jarayonlardan ma'lum. Unda goh bitta qabila, gohi ikkinchi qabilaning qo'li ustun kelib, o'z harbiy-siyosiy manfaatlari bilan bir

¹⁴¹ Бернштам А. Социально-экономический строй Орхон-енисейских тюрок VI-VIII веков. Восточно-тюркский каганат и кыргызы. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1946. – С. 13.

¹⁴² Автоhton – 1. Муайян мамлакатнинг дастлабки ҳамда муқим аҳолиси. 2) Ўзининг шаклланишидан бошлаб ушбу ҳудуд ва муҳитда фаолият кўрсатаётган организм. Қараңг: Словарь иностранных слов и выражений. – Москва: Аст-Олимп-Астрель, 2000. – С. 24.

¹⁴³ Schiefner A. Über verschiedenesibirische Eigentums-zeichen //mélanges russes. Tires du "Bulletin historique-philologique" et du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Peterbourg. T.: IV. – St.-Petersbourg, 1860. – P. 1-2.

¹⁴⁴ Батманов И.А., Арагачи З.Б., Бабушкин Г.Ф. Современная и древняя Енисейка. – Фрунзе: Изд-во АН Киргизской ССР, 1962. – С. 24.

qatorda ijtimoiy-madaniy manfaatlarini ham amalga oshirishga harakat qilishgan. Shu bois, Mo'g'uliston kengliklari bo'ylab, turkiy qabilalar tarixiga, uning o'tmish madaniyati va turmush tarziga aloqador manbalar bugungi o'zlikni anglash sharoitida muhim. Turkiy xalqlarga oid tarixiy manbalarga boyligi bilan arxeologik, paleontologik tadqiqotlar obyekti sifatida diqqatni tortadi. Zero, ushbu tarixiy-madaniy hudud turkiy xalqlar o'tmishini aks ettiruvchi manbalarga boyligi bilan ajralib turadi.

Ma'lumki, "Manbalar, tarixiy manbalar – o'tmishda odamzod qo'li bilan bunyod etilgan tarixiy jarayon izlarini o'zida aks ettiruvchi va kishilik jamiyati tarixini o'rganish imkonini beruvchi hozirgi kungacha saqlangan har qanday osori atiq, yozma manba, ma'naviy (til, e'tiqod, urf-odat) qadriyatlar"¹⁴⁵. Manbalar tarixiy jarayon izlarini, voqea-hodisalar mohiyatini anglashga xizmat qiluvchi xususiyatlarni o'zida mujassam etishi bilan qadrli bo'lib, tarixiy haqiqat targ'ibi bevosita manbalarni tadqiq etib, haqqoniy xulosalar chiqara olish qobiliyati bilan bog'liq. YA'ni, tarixiy manbalar – bu to'g'ridan-to'g'ri tarixiy jarayonni ifodalovchi faktlar va tarixiy jarayonda yuz bergan voqea-hodisalarni aks ettiruvchi predmetlar, shuningdek moddiy madaniyat namunalarining yig'indisidir. Bunday tarixiy manbalar tadqiqi asosida ma'lum tarixiy davrga xos bo'lgan xarakterli xususiyatlar qayta tiklanib, ayrim voqea-hodisalarni keltirib chiqargan sabablari aniqlanib, vujudga kelgan oqibatlari to'g'risida ilmiy mulohazalar ilgari suriladi. "Manbalar tarixiy tadqiqotlarning poydevori, asosi hisoblanadi. Ularni keng ko'lamda sinchiklab o'rganmasdan turib kishilik jamiyatining tadrijiy taraqqiyoti tarixini tahlil qilib bo'lmaydi"¹⁴⁶. Kishilik jamiyati taraqqiyoti bosqichlari tarixiy manbalar tahlili asosida amalga oshirilib, jamoatchilikka havola etiladi.

¹⁴⁵ Мухаммаджонов А. Манбалар //Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Том 5. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси нашриёти, 2003. – Б. 437.

¹⁴⁶ Мухаммаджонов А. Манбалар //Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Том 5. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси нашриёти, 2003. – Б. 437.

Turkiy xalqlar o'tmishini o'zida in'ikos ettirib, tarixiy manbalarning boyligi bilan ajralib turuvchi hozirgi Mo'g'ulistonning shimoliy qismi olim va tadqiqotchilarning doimiy e'tiborini jalb etib kelgan. XIX asrga kelib shimoliy Mo'g'ulistonda ekspeditsiya ishlari jadallashadi. Buning albatta ikki sababi bor edi:

birinchidan, bu davrda ixtirolar amalga oshayotgan davr edi. Tabiiy, yer osti boyliklarini o'zlashtirish bilan bir qatorda, insoniyat tarixiga aloqador moddiy va ma'naviy boyliklar o'zlashtirilayotgan edi;

ikkinchidan, Rossiya imperiyasida Yenisey havzasidan topilgan sirli belgilar bilan Shimoliy Mo'g'ulistondagi O'rxun havzasidagi sirli belgilarning o'zaro o'xshashligi – bunday umumiy madaniyatga ega bo'lgan xalqning tarixiy ildizini aniqlash bevosita ushbu bitiktoshlar tadqiqiga bog'liq ekanligini olimlar yaxshi idrok etgan holda ilmiy xarakterdagi ekspeditsiyalar uyushtirilayotgan edi.

Shu maqsadda XIX asrning oxirida shimoliy Mo'g'ulistonga V.V.Radlov rahbarligidagi Rossiya imperatorlik fanlar akademiyasi tomonidan 1892 yilda tashkil etilgan ekspeditsiya haqida, uning a'zosi N.P.Levin (1840-1896 yy.) o'zining hisobotlarida: "Ilgari Shimoliy Mo'g'ulistonning gullab-yashnagan burchagi bo'lgan O'rxun ilgarigi obod qiyofasidan mahrum bo'lishga mahkum etildi. Ilgari Osiyoning qudratli qabilalari kurashining muhim tarixiy maydoni bo'lgan O'rxun va Selenga vodiylari oxir-oqibat Mo'g'ulistonga diqqat-e'tiborni qaratish uchun muhim manbalarga ega"¹⁴⁷, deb yozadi. U Shimoliy Mo'g'ulistondagi O'rxun vodiysida ilgari qabilalaro kurashga to'xtaladi. Bunday tarixiy maydonda kurash olib borgan qabilalar qudrati:

¹⁴⁷ Приложение IV. Предварительный отчет члена Орхонской экспедиции Н.П.Левина //Сборник трудов орхонской экспедиции. I Предварительный отчет о результатах снаряженной с высочайшего соизволения императорскою Академию Наук экспедиции для археологического исследования бассейна реки Орхона В.В.Радлова. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1892. – С. 50.

- bir tomondan Turk hoqonligi siymosida yirik imperiya tuzib, kelajak avlodlarga o'z tarixi, bosib o'tgan shonli yo'lini o'tmish voqeligida mujassamlashtirganligi bo'lsa;

- ikkinchi tomondan tarixiy-ma'naviy qiymati jihatidan hech bir buyuk imperiyalardan qolishmaydigan toshbitiklar timsolida madaniyatining namunalarini qoldirganliklari bo'lsada, lekin bu tarixiy davrga oid yozuv sirlari hozircha noma'lum edi.

N.P.Levin hisobotda o'zining fikrlarini davom ettirib shunday deydi: "Tabiiy-tarixiy munosabatdagi eng boy hududning bunday katta maydoni uzoq vaqt samarasiz sirliligicha qolishi mumkin emas. Agar mo'g'ullarning o'zlari bo'lmasa, unda xitoylar, xitoylar bo'lmasa ruslar - kimdir mudrovchi bahodir kabi uxlab yotgan bu zaminni silkitishi kerak"¹⁴⁸. Bu ulkan maydondagi tarixiy sir-sinoatlar mohiyatini insoniyat o'tmishi namunalari sifatida xalqqa taqdim etishga jazm etiladi.

Albatta, Mo'g'uliston hududi turk va mo'g'ul ellari istiqomat qilib kelgan kengliklar bo'lib, bu o'lkadagi tarixiy jarayonlarni turk omilisiz tasavvur etish imkonsiz edi. "Qadimda, Chingizxon davlat qurguniga dovur bu yerlar turk hoqonliklari va ellariga qarashli edi"¹⁴⁹. Chingizxon qo'shinining ham asosiy tarkibi turklardan iborat bo'lganligi ilmiy doiralarda ma'lum. Sharqshunos olimlar bu jihatlarni yaxshi bilishardi. Lekin, hozircha sukut saqlayotgan sirli bitiklar olim va tadqiqotchilarning xulosa yasashlariga imkon bermas edi. Sirli toshlar mohiyatini anglash uchun ham davomli ekspeditsiyalarni amalga oshirish lozim edi.

Shu tariqa Rossiya imperatorlik Fanlar akademiyasi tomonidan V.V.Radlov (1837-1918 yy.) rahbarligida shimoliy Mo'g'ulistonga

¹⁴⁸ Приложение IV. Предварительный отчет члена Орхонской экспедиции Н.П.Левина //Сборник трудов орхонской экспедиции. I Предварительный отчет о результатах снаряженной с высочайшего соизволения императорскою Академию Наук экспедиции для археологического исследования бассейна реки Орхона В.В.Радлова. – Санкт-Петербург. Типография императорской Академии Наук, 1892. – С. 50.

¹⁴⁹ Содиков Қ. Тўнюк битиги. Тошкент – Улан-батор, 2010. О'zbek ulusi (Ўзбек давлатчилигининг тарихи) History of the Uzbek nation. Интернет материал.

ekspeditsiya tashkil etiladi. "O'rxun ekspeditsiyasi to'liq tarkibi bilan 1892 yilning iyun oyida Rossiyaning Kyaxta chegarasida yig'ildi ... 20 iyun kuni Urgu shahriga kelib, ekspeditsiya uchun zarur bo'lgan barcha narsalarni sotib olishib, yollangan otlar va tuyalar bilan harakatni davom ettirishadi"¹⁵⁰. Bu davrda Mo'g'uliston Xitoy tarkibida bo'lib, hali mustaqil emas edi. Ma'lumki, "1688 yilda Sharqiy Mo'g'uliston manjurlar asos solgan Sin sulolasi (1644-1911 yy.) hokimiyatini tan oldi. Shundan keyin Sharqiy Mo'g'uliston (hozirgi Mo'g'uliston hududi) Tashqi Mongoliya deb atala boshlandi. ... Mo'g'ulistonda XIX asrning oxirida boshlangan milliy ozodlik harakati XX asrning boshlarida yanada kuchaydi. ... 1911 yilning noyabrida Urga (hozirgi Ulan-Bator)da Sin sulolasi hokimiyati ag'darilib, mustaqil Mo'g'uliston davlati tuzilganligi e'lon qilindi"¹⁵¹. Demak, hali 1892 yilda Mo'g'uliston Xitoyning tarkibida bo'lib, ushbu hududda ekspeditsiya ishlarini olib borish uchun Xitoyning ruxsati kerak edi. Bu borada ekspeditsiya rahbari V.V.Radlov o'z hisobotida shunday yozadi: "Shu paytgacha Pekindan bizning safarimiz to'g'risida ruxsat olinmagan bo'lsa-da, Xitoy hukumati tomonidan ba'zi qiyinchiliklar yuzaga keldi, ammo konsulimizning qat'iy harakatlari tufayli bartaraf etildi ... Bizning ekspeditsiyaga mo'ljallangan karvonimiz guruhi 22 kishidan, 4 oziq-ovqat aravasi va 12 ta tuyadan iborat edi"¹⁵².

Ushbu ma'lumotlar Rossiya imperatorlik fanlar Akademiyasi ekspeditsiyaga asosiy e'tibor qaratib, salmoqli tadqiqot brigadasini tashlaganligini bildiradi. V.V.Radlovning ta'kidlashicha, "U yerdan (O'rxundan) men to'g'ridan-to'g'ri Pekinga bordim va faqat Nankau

¹⁵⁰ Радлов В.В. Предварительный отчет о результатах снаряженной с высочайшего соизволения императорскою Академию Наук экспедиции для археологического исследования бассейна реки Орхона. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1892. – С. 1.

¹⁵¹ Монголия //Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Том 6. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси нашриёти, 2003. – Б. 69.

¹⁵² Радлов В.В. Предварительный отчет о результатах снаряженной с высочайшего соизволения императорскою Академию Наук экспедиции для археологического исследования бассейна реки Орхона. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1892. – С. 1.

darasida to'xtab, 1326 yilda Xubilay xon tomonidan barpo etilgan "Siyu-yun-kuan" darvozasida joylashgan uyg'ur bitigining nusxasini olish uchun to'xtadim. Pekinda bizning akademiyamizning muxbir a'zosi P.S. Popov (1842-1913 yy.) xitoylik bir olim yordamida Xitoy bosma bitiklarining muhim qismining ro'yxatini tuzdi va menga Qorabalg'asun bitigining dastlabki tarjimasini taqdim etdi¹⁵³. Ma'lumki, Qorabalg'asun bitigi so'g'diy yozuv elementlarini ham o'ziga singdirgan uyg'ur bitigi sifatida Uyg'ur hoqonligi (745-840 yy.) davrida bitilgan bitiklar sirasiga kiradi.

Ushbu ilmiy ekspeditsiyaning yana bir a'zosi D.A.Klemens (1848-1914 yy.) ham Qorabalg'asunda bo'lib, ekspeditsiya rahbari V.V.Radlovga yozgan xatida: "Taxminlarga ko'ra, men Qorabalg'asundan O'rxunga, Uryanxay yerlariga, Yuqori Yeniseyga borishga majbur bo'ldim va muammo yechimi yo'lida ma'lumot to'plashim kerak edi"¹⁵⁴, - deydi. Albatta, ushbu ekspeditsiya o'z oldiga bir qator maqsadlarni qo'yib, ularning o'rganilayotgan muammoga aloqador vazifasi – madaniyatlararo aloqadorlik va vorisiylikni o'rganish, ya'ni Yenisey havzasidagi sirli bitiklar bilan O'rxun havzasidagi noma'lum bitiklarning qay darajada aloqador ekanligini, ular bitta madaniyatning namunalarimi yoki turli madaniyatlarning o'zaro yaqin alfavit asosida ifodalangan ko'rinishlarimi, degan savolga javob topishlari lozim edi. Vazifalar tarkibida tarixiy qadriyatlarga oid moddiy va ma'naviy boyliklar haqida ham ma'lumot to'plash edi. Ushbu jihatlarni ekspeditsiya ishtirokchisi muammo sifatida e'tirof etib quyidagicha izohlaydi. "Bu muammo tabiiy ravishda O'rxun vodiysi yodgorliklari bilan qadimgi madaniyat qoldiqlari o'rtasida, ya'ni yuqori va o'rta

¹⁵³ Радлов В.В. Предварительный отчет о результатах снаряженной с высочайшего соизволения императорскою Академиею Наук экспедиции для археологического исследования бассейна реки Орхона. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1892. – С. 11.

¹⁵⁴ Письмо Д.А.Клеменца на имя академика Радлова //Сборник трудов орхонской экспедиции. I Предварительный отчет о результатах снаряженной с высочайшего соизволения императорскою Академиею Наук экспедиции для археологического исследования бассейна реки Орхона В.В.Радлова. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1892. – С. 13.

Yenisey havzasi yodgorliklari bilan aloqasi borligini aniqlash edi. Biz turli xitoylik va g'arb mualliflarining O'rta Osiyoning qadimgi davrlari haqidagi ma'lumotlarni o'qib, "javohirlar shahri" Qorabalg'asun shimolidan Selenga daryosi havzasida joylashgan bo'lishi kerak degan xulosaga keldik"¹⁵⁵. XVIII-XIX asrlarga kelib, Rossiya imperiyasining harbiy-iqtisodiy imkoniyatlari o'sib, tarixiy manbalarda tilga olingan qadriyatlarni ham o'zlashtirish doirasini kengaytirish masalalariga e'tibor qaratayotgan edi.

Ekspeditsiya a'zosi N.M.Yadrinsev (1842-1894 yy.) Shimoliy Mo'g'ulistonda O'rxun daryosining o'ng oqimi bo'lgan Tola daryosi bo'ylab ekspeditsion faoliyatini shunday izohlaydi: "Ushbu yo'nalish geografik, ham tarixiy, ham arxeologik jihatdan alohida qiziqish uyg'otdi. Tola daryosi O'rxundagidek muhim tarixiy mohiyat kasb etib, yodgorliklar va qabristonlarning yoyilishi qadimgi qabilalarning Sharqdan O'rxunga qarab joylashishi va harakatining guvohi sifatida ahamiyatli edi"¹⁵⁶. Va bunday taqqoslab o'rganish tarixiy yodgorliklar ushbu hududsiz kengliklarda yoyilgan bitiktoshlarning umumiy madaniyatga, umumiy xalqqa mansubligi yoki aksinchaligi jihatlarini o'rganish bo'lganligi tabiiy.

O'rxun havzasidagi tarixiy yodgorliklar tadqiqi va uning Yenisey havzasidagi yodgorliklar bilan aloqadorligi masalalari rus olimlarining doimiy diqqat e'tiborida bo'lganligini O'rxun ekspeditsiyasini Rossiya Imperatorlik fanlar akademiyasi tomonidan 1889 yilda ham tashkil etganligi tasdiqlaydi. 1889 yildagi ekspeditsiya a'zosi bo'lgan N.M.Yadrinsev o'zining hisobotlarida shunday deydi: "O'rxun haqida

¹⁵⁵ Письмо Д.А.Клеменца на имя академика Радлова //Сборник трудов орхонской экспедиции. I Предварительный отчет о результатах снаряженной с высочайшего соизволения императорскою Академиею Наук экспедиции для археологического исследования бассейна реки Орхона В.В.Радлова. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1892. – С. 13.

¹⁵⁶ Приложение III. Предварительный отчет об исследованиях по р. Толе, Орхону и в Южном Хангае члена экспедиции Н.М.Ядринцева //Сборник трудов орхонской экспедиции. I Предварительный отчет о результатах снаряженной с высочайшего соизволения императорскою Академиею Наук экспедиции для археологического исследования бассейна реки Орхона В.В.Радлова. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1892. – С. 27.

besh chaqirim hududda kutilmagan yoqimli hodisaga duch keldik. Bu yerda biz Ust-Kyaxtadan ko'rmagan birinchi kerekstur¹⁵⁷ - qabrlarga duch keldik. Mozorlar ko'rinishi toshlardan yasalgan doiralar va to'rtburchaklar bilan qirg'oqlarning tipik shakllarini eslatib, bularning, ya'ni kereksturlarning O'rxunda mavjudligi biz uchun juda muhim edi: mo'g'ullar bizga kerekstur-mozorlar qirg'izlarga tegishli bo'lib, dumaloqlari kambag'allarga, to'rtburchaklar boylarga mansub ekanligini, bu kereksturlar shamanizm davrida o'rnatilganini aytishdi¹⁵⁸. Mahalliy aholining bunday ma'lumotlari bir necha qulfdan iborat ma'naviy xazinaning dastlabki qulfining kaliti sifatida muhim bo'lib:

birinchidan, mahalliy mo'g'ullar tomonidan qabrlarning qirg'izlarga tegishli (tarixan qirg'izlar turklardan ajralib tursada, tildagi va umuman madaniyatdagi yaqinlik hamda turk qabilalaridan biri) ekanligini aytib berishi – og'zaki tarix sifatida o'tmish haqiqatlari mahalliy xalq orasida avloddan-avlodga o'tib, bunday qabrlar va qabrtoshlar qirg'izlarga, demakki turklarga tegishli ekanligi, epitafik bitikda foydalangan belgilar (harflar) ham turklarga tegishli ekanligini keltirib chiqarar edi;

ikkinchidan, bu holat tarixning muayyan pallasida bu ulkan hudud bo'ylab turklarning uchqur otlarining izi mujassam ekanligini isbotlab, tarixiy voqelikka yaqinlashuv sari vaziyat turklarning foydasiga hal bo'layotib, turkiylarning tarixiy-etnomadaniy qiyofasining mukammalligini ta'minlash sari borayotgan edi.

Taniqli olim S.G.Klyashtorniy (1928-2014 yy.) XX asrning uchinchi choragida Mo'g'ulistonda dala tadqiqotlari olib borib, bunday epigrafik va epitafik bitiklar bu jamiyatning kichik bir bo'lagi uchun

¹⁵⁷ Керекур – баландлиги бир метр ёки ундан баланд бўлган қабр тошлари.

¹⁵⁸ Приложение V. Отчет экспедиции на Орхон, совершенной 1889 году действительным членом Восточно-Сибирского Отдела Императорского Географического Общества Н.М.Ядринцевым по поручению Отдела (географический дневник) //Сборник трудов орхонской экспедиции. I Предварительный отчет о результатах снаряженной с высочайшего соизволения императорскою Академию Наук экспедиции для археологического исследования бассейна реки Орхона В.В.Радлова. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1892. – С. 56.

lokal hodisa bo'lmasdan, umumjamiyat miqyosidagi global hodisa sifatida mamlakatning barcha hududlarida uchrashini ta'kidlagan edi. "Mo'g'ulistonda run bitigi mamlakatning biron bir joyi uchun mahalliy hodisa emas, balki qadimgi turkiy qabilalar yashagan, janubiy Gobigacha bo'lgan barcha joylarda keng tarqalgan hodisa edi"¹⁵⁹.

Yana orqaga, tadqiqotning ilk tadrijiy bosqichiga nazar tashlaydigan bo'lsak, 1892 yilgi ekspeditsiya a'zolaridan D.A.Klimensning akademik V.V.Radlovning nomiga yozgan xatida shunday satrlar uchraydi: "... sirli bitikli toshlar mamlakat (Mo'g'uliston – N.N.) bo'ylab sochilib, yoyilib ketgan ediki, ularni tadqiq etish maqsadida bir joydan ikkinchi joyga borish uchun minglab chaqirim yo'l yurish kerak edi. Bu yerda men o'n to'rtta toshdan nusxa ko'chirdim, bulardan to'rttasi mutlaqo hali aniqlanmagan tosh bo'lib, men tomonimdan topilgan edi"¹⁶⁰. Mo'g'uliston bo'ylab minglab chaqirim masofada tarqalib ketgan bu sirli toshlar ushbu hudud bo'ylab qadimgi turklar madaniyatining keng yoyilganligidan dalolat bo'lib, muhimi ushbu madaniyatning betakror belgisi bo'lgan bitikning tarqalganligi edi.

Mo'g'uliston hududida qadimgi turklarning 682 yillar asos solingan Qoraqurum-baliq Uyg'ur hoqonligi markazi bo'lgan. Qadimgi turkiy bitik bo'lgan O'rxun yodgorliklarining dastlabki tadqiqotchilaridan biri bo'lgan P.M.Melioranskiy (1868-1906 yy.) quyidagicha qayd etgan edi: "Xitoy manbalaridan bilamizki, turklar o'sha paytlarda mashhur shaxslar xotirasiga qabr toshlari qatorida, bunday shaxs tomonidan o'ldirilgan dushmanlar miqdorini anglatish uchun inson qiyofasida taroshlangan toshlarni ham qo'yishgan. O'rxun yodgorliklarini o'rganish shuni ko'rsatdiki, o'sha toshlar keyinchalik balballar

¹⁵⁹ Кляшторный С.Г. Древнетюркская письменность и культура народов Центральной Азии (по материалам полевых исследований в Монголии, 1968-1969 гг.) //Тюркологический сбор. 1972. – Москва, 1973. – С. 262.

¹⁶⁰ Письмо Д.А.Климента на имя академика Радлова //Сборник трудов орхонской экспедиции. I Предварительный отчет о результатах снаряженной с высочайшего соизволения императорскою Академию Наук экспедиции для археологического исследования бассейна реки Орхона В.В.Радлова. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1892. – С. 19.

deb nomlangan; Kul tegin yodgorligi atrofida ularning soni juda ko'p, chunki bu taniqli bahodir o'z hayoti davomida yuzlab dushmani o'ldirgan"¹⁶¹. Albatta, ushbu fikr biroz tafakkur qilishni talab etadi. Balballarning qo'yilishi va ularning soni balki turk budun (turk xalqi)ning ramziy ifodasi bo'lib, Kul tegin shahzoda sifatida ko'plab miqdor aholiga boshliq bo'lganligini, ya'ni bu yerda xalqni boshqargan yetakchining marqadi mavjudligiga ishoradir. Shu bois, har qanday tarixiy manba chuqur mushohada etishni talab qiladi.

Q. Sodiqov To'nyuquq bitiktoshi haqida shunday munosabat bildiradi: "Bitigda To'nyuquq o'zining o'sib-ulg'ayishidan boshlab, Eltarish boshliq ulus ozodligi harakatlariga qo'shilib, mamlakatni bosqinchilar zulmidan qutqarishi, o'z qahramonliklari, mamlakat chegaralarini kengaytirishi, yurt erki, ulus tinchligi va farovonligi yo'lida olib borgan kurashlarini, ezgu ishlarini hikoya qiladi. Unda hoqonliq tarixi yaxshi yoritilgan"¹⁶². Tarixiy manbalardan ma'lumki, To'nyuquq 646-724 yillar yashab, Ikkinchi Turk hoqonligidagi siyosiy-harbiy faoliyat olib borgan shaxs sifatida e'tiborni tortadi. U yoshligidan Xitoy madaniyati ta'sirida tarbiyalanib, Tan imperiyasi markazida ta'lim oladi. Ushbu yillar turklar o'z mustaqilligini qayta tiklashda To'nyuquq (646-724 yy.) Qutlug' hoqon, ya'ni Elterishning yaqin maslakdoshi va maslahatchisi sifatida faoliyat olib boradi. So'ngra Elterish hoqonning o'g'li Bilga hoqon hukmronligi davrida (716-734 yy.) ham yaqin maslahatchi sifatida hoqonlikdagi ichki va tashqi siyosatni belgilashda muhim o'rin egallab kelgan tarixiy shaxs. "To'nyuquq butun kuch-g'ayratini xalqni dushmandan himoya qilishga, uning g'alabasi uchun sarflaydi. To'nyuquqning donoligi, jasurligi, tadbirkorligi tufayli turk xalqlariga birorta qurolli dushman yaqin yo'llamadi. Turk hoqonligi davlatini barpo etishda ham To'nyuquqning xizmatlari alohida ta'kidlanadi"¹⁶³. 712-716 yillarda

bitilgan To'nyuquq bitiktoshida yuqoridagi tarixiy ma'lumotlarni uchratamiz.

A.M.SHerbak (1926-2008 yy.) o'z tadqiqotida matnlarning tekstologik mohiyatiga e'tibor qaratgan holda: "Matnlarning mazmuni juda qisqa vaqt ichida bo'lib o'tgan yurishlar, janglar, migratsiya jarayonlariga to'la turkiy qabilalarning hayoti to'g'risida aniq tasavvurlarni beradi. Runlardan foydalanishning yangi hududlari va turli joylarda paydo bo'lishi, hatto vaqtinchalik qo'shin qarorgohlari sharoitida ham usta o'ymakorlari tomonidan yaratilgan O'rxun matnlari bilan taqqoslanmaydigan yagona bitiklar yaratilganligi tasodif emas"¹⁶⁴, -deydi. A.M.SHerbakning e'tirofi, ya'ni o'ymakor ustalar tomonidan harflarning o'yib yozilishi quyidagilardan dalolatdir:

- birinchidan, harbiy yurishlar, ya'ni vaqtinchalik qo'shin qarorgohi sharoitida ham el hayoti, harbiy-siyosiy faoliyatiga oid bitiklarning olib borilishi – el hayotida madaniy omillarning yuksalib, o'ziga xos tarzda namoyon bo'layotganligini tasdiqlaydi;

- ikkinchidan, O'rxun bitigini takrorlaydigan bitikning mavjud emasligi – bu bitik turklarga xos avtohton bitik bo'lib, qadimgi turk madaniyatining takrorlanmas bo'lagi sifatida elning o'zligi mujasamlashgan qadriyat edi.

Ayrim tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, bitiktoshlarning yozilishiga: "Xitoyda mavjud bo'lgan marhumlarga atab qabrtoshlar yozish an'analar ham ta'sir etgan"¹⁶⁵. Albatta, madaniy an'analar ta'sir qilish xususiyatiga ega. Lekin, mustaqil davlatchilik g'oyasiga ega bo'lib, ushbu ideal g'oyani amalga oshirgan etnik birlikda ijtimoiy-madaniy jarayonlar rivojini ta'minlash uchun imkoniyat va kafolatlar yaratiladiki, bunday ijtimoiy-madaniy jarayonlar negizida asrlar davomida yig'ilgan mental xususiyatlar yotadi. Amerikalik tilshunos

¹⁶¹ Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-тегина. – Санкт-Петербург: ЗВО, 1899. – С. 4.

¹⁶² Содиков Қ. Тўнюк битиги. Тошкент – Улан-батор, 2010. О'zbek ulusi (Ўзбек давлатчилигининг тарихи) History of the Uzbek nation. Интернет материал.

¹⁶³ Раҳмонов Н. Тошга битилган китоблар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1983. – Б. 21.

¹⁶⁴ Щербак А.М. Тюркская руника: происхождение древнейшей письменности тюрков. – Санкт-Петербург: Наука, 2001. – С. 87.

¹⁶⁵ Рукляев Д.В. Древнетюркские рунические надписи VIII-IX вв. как памятник историографии: генезис жанра и структура текста. Дисс. ... канд. ист. наук. Санкт-Петербург, 2005. – С. 108.

Maks Vaynrayx (1894-1969 yy.) ta'kidlaganidek: "Til – bu armiya va flotga ega bo'lgan dialektdir"¹⁶⁶. Qadimgi turklar bu davrga kelib qo'shinga ega edilar hamda ilk davlatchilik asoslari shakllanib, qabilalar orasida mavjud bo'lgan lahjalaridan nisbatan yetakchisi davlat tiliga aylanib ulgurgan edi. Va bunday davlat tili albatta o'z bitigi bo'lishini ham taqozo etib, qadimgi turkiy bitiktoshlar yuqorida ta'kidlangan omillar mevasi edi. Va bu albatta, qadimgi turklarning ijtimoiy-madaniy o'zligi bilan bir qatorda siyosiy-etnomadaniy qiyofasini ham bildirar edi.

Ilk o'rta asrlarda Yevroosiyo hududida bitiktoshlarni yaratish noyob hodisa hisoblanib, turkiy xalqlardagi o'ziga xos mental xususiyatlar tashqi madaniy ta'sir va an'analarni o'zlashtirishga emas, balki o'ziga xos, noyob xususiyatlarni yaratishga moyillik – turk runlarining kashf etilishiga asos bo'ldi. Turk xarakteridagi mag'rurlik va qaysarlik qo'shnilar bo'lgan mavjud xitoy yoki eron tovush belgilarini qabul qilmasdan mental an'analarga asoslangan holda o'z qadriyatlari tizimini yaratishga muvaffaq bo'ldilar. Turklar tomonidan qo'shni birliklar madaniy an'alarining o'z madaniy hayotiga to'laligicha qabul qilinmaganligi bizning fikrimizcha quyidagi omillar bilan bog'liq:

birinchidan, Xitoy ijtimoiy-iqtisodiy sohasidagi voqelik, ya'ni ularning mayda tovarlar ishlab chiqarib, savdogarlikka moyilligi aholining muayyan qismi tabiatan chorvador bo'lib, ko'chmanchilik hayotini turmush tarziga aylantirgan ayrim turk qabilalari uchun begona edi;

ikkinchidan, O'troq Eron voqeligi ham turk-nomad hayoti uchun teskari voqelik sifatida turkiy xarakterga mos emas edi. Ijtimoiy-iqtisodiy turmush tarzidagi ushbu farqiyatlar begona madaniy an'analarning ham qabul qilinishiga to'sqinlik qildi;

¹⁶⁶ Михаленко А.О. Социоллингвистические, структурные и систематические критерии разрешения проблемы «язык – диалект» <http://kursak.net/sociolingvisticheskie-strukturnye-i-sistematicheskie-kriterii-razresheniya-problemy-yazyk-dialekt>

uchinchidan, yuqorida sanab o'tgan ikki omil ta'sir etish ehtimoli yuqori bo'lgan madaniy qadriyatlarni qabul qilmasdan mustaqil madaniyat elementlarini, ya'ni qadimgi turklarga xos bo'lgan avtohton bitikni yaratishga muvaffaq bo'ldilar.

Jarayonlar rivojidan shu narsa ma'lum bo'ladiki, to'laqonli madaniy muloqot ijtimoiy-iqtisodiy yaxlit munosabatlar hosilasi sifatida maydonga chiqadi. Bunday munosabatlarning yaxlit xarakterga ega emasligi ham madaniy munosabatlarda "qabul qilish" yoki "o'zlashtirish" emas, balki "ixtiro" va "bunyodkorlik"ni o'z madaniy taraqqiyot yo'li sifatida belgilab, o'ziga xos bitik tizimini yaratib, mangulikka zabt etib ketdilar.

-Umuman olganda fan va tabiiy resurslar imkoniyatlar ochilayotgan XVIII va XIX asrlarda geografiya jamiyatlari doirasida ilmiy tadqiqot ishlari boshlanib, Rossiya Imperatorlik Fanlar akademiyasi tomonidan XIX asrning oxirida Mo'g'ulistonning O'rxun havzasida ekspeditsion ishlar amalga oshirila boshlandi. "1889 yilda Rossiya Geografiya Jamiyatining Sharqiy Sibir bo'limi N.M.Yadrinsev (1842-1894 yy.) boshchiligidagi ekspeditsiyani tashkillashtirdi va Mo'g'ulistondan O'rxun daryosi havzasidagi bir qator yodgorliklarni o'rgandi. O'rxun yodgorliklarining kashf etilishi turkologiya fani rivojida yangi shonli sahifani ochib, nihoyat, O'rxun-Yenisey yozma yodgorliklari tilshunoslik va tarixiy nuqtai nazardan o'qilib, tavsiflanib va tahlil etishga muvaffaq bo'lindi"¹⁶⁷. Albatta, amaliy xarakterdagi ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishda Geografiya jamiyatlarining xizmatlari sezilarli bo'lgan¹⁶⁸. Geografiya jamiyatlarini ta'sis etishdan maqsad:

¹⁶⁷ Батманов И.А., Арагачи З.Б., Бабушкин Г.Ф. Современная и древняя Енисейка. – Фрунзе: Изд-во АН Киргизской ССР, 1962. – С. 14-15.

¹⁶⁸ Исоният тафаккур имкониятлари турли номлар остида фанларга мужассамлаштирилади. Милоддан олдинги VI-I асрларда комусий фан – донишмандлик, яъни «Фалсафа» сифатида исоният тафаккур тараккиятини бойитиб, тафаккур ахли Академияларга уюшиб, ижтимоий-тарихий ривожланиш қонуниятларининг илгари суришган бўлса, XVII-XVIII асрларда География жамиятлари пайдо бўла бошлади. География жамияти дастлаб, 1731 йилда Нюрибергда очилган бўлиб, унинг асосий фаолияти – Африкани талқин этиш бўлган. 1821 йил Францияда биринчи илмий географик жамият

- birinchidan, ilmiy-tadqiqiy maqsadlarni ko'zlab, uning tarkibiga ijtimoiy-ilmiy mavqeiy yuksak bo'lgan shaxslar kiritilib, dastlab etnografik, tarixiy, tabiiy-geografik (tabiiy resurslar joylashuvi va turlarini aniqlash va h.k.) tadqiqotlarni amalga oshirishni maqsad qilib qo'ygan bo'lsada, keyinchalik ushbu ilmiy tashkilot imkoniyatlaridan harbiy-siyosiy maqsadlarda (razvedka) foydalanila boshlandi;

- ikkinchidan, yirik davlatlar (Angliya, Fransiya, Rossiya) tomonidan dunyoning nisbatan qoloq davlatlarini bo'lib olish siyosati ketayotgan bir sharoitda, dastlab ilm niqobidagi razvedka ma'lumotlari muhim edi;

- uchinchidan, Osiyo va Afrika mamlakatlari yirik mamlakatlarning koloniyalariga aylanayotgan davrda Geografiya jamiyati o'z faoliyatining bir qismini geosiyosiy, hududiy maqsadlarga yo'naltirgan edi;

- to'rtinchidan, bunday ilmiy-gumanitar yo'nalishdagi dastlabki yumshoq ta'sir kolonial siyosat maqsadlarining amalga oshishiga xizmat qilib, mustamlaka uchun mo'ljallangan mamlakatlarning tabiiy boyliklari, xom-ashyo resurslari va boshqa imkoniyatlarini o'rganishdan iborat edi;

- beshinchidan, Yevropada manufaktura, undan so'ng kichik hajmda bo'lsada sanoat korxonalarining paydo bo'layotganligi xom ashyoga ehtiyoj va talabni o'stirayotgan edi. Osiyo va Afrika mamlakatlari xom-ashyo bazasi sifatida Yevropadagi gegemon davlatlar manfaatini amalga oshirish uchun qulay hudud sifatida ularning e'tiborini tortayotgan edi¹⁶⁹.

очилади. Ташкилотга аъзо бўлганлар орасида ёзувчи Жюль Верн, Монако шахзодаси Алберт, Шамполльон ва бошқалар кирган. Асосий мақсад дунёнинг янги қисмларини ўрганиш бўлган. Ушбу тарихий даврда Европа мамлакатлари томонидан дунёда мустамлакалар сони кўпайган давр эди. 1828 йилда География жамияти Германияда ташкил этилган. Унинг таъсисчилари – Карл Риттер ва Александр фон Гумбольдт эди. Ундан сўнг Лондонда, 1845 йилда Санкт-Петербургда Император География жамияти ташкил этилди.

¹⁶⁹ Юқорида санаб ўтилган омилларнинг яхлит бирикмаси натижасида География жамиятлари пайдо бўлиб, илмий экспедициялар билан бир каторда геосиёсий мақсадлардаги разведка учун ҳам фойдаланилди. Чор Россияси томонидан истило қилинган Хива хонлиги (1873 й.) ва Кўкон хонлиги (1876 йй.) ҳамда Бухоро амирлиги (1868 й.)нинг Чор Россияси томонидан истило қилинишида География жамияти вакилларининг ҳам ўрни бўлган. Лекин бу жамият, Ўрта Осиё

O'rxun havzasi bo'ylab turk yozma yodgorliklarining tadqiqi masalalariga bag'ishlangan paragrafni yakunlar ekanmiz, bugungi kunda ham bu hudud o'z tadqiqotchilarini kutib qolayotganligini, paragrafning boshida O'rxun havzasida 1892 yilda olib borilgan ekspeditsiyasi a'zosi N.P.Levin (1840-1896 yy.) o'z hisobotida: "...kimdir mudrovchi bahodir kabi uxlab yotgan bu zaminni silkitishi kerak"¹⁷⁰, degan edi. Zamin qisman supurildi, lekin hali to'laligicha silkitilgan emas. U o'z bag'rida turklarga xos va mansub bo'lgan ko'plab moddiy va ma'naviy boyliklarni yashirib yotipti. Bu kengliklarda arxeologik va poleontologik tadqiqotlarni olib borish turkiylar tarixini hamda etnomadaniy qiyofasini yaratishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda hamda O'rxun havzasi bo'ylab arxeologik tadqiqot ishlari olib borilmoqda. "2000-2001 yillarda mo'g'ul arxeologi D. Bayar Bilga hoqon yodgorliklari majmuasi hududida arxeologik qazishmalarini boshqargan va turkiy arxeologiya uchun shov-shuvli kashfiyotlar amalga oshirilib, Bilga hoqonning oltin toji, kumush idishlar, buyumlar va boshqa moddiy qadriyatlarni o'z ichiga olgan jami 2800 xazina topilgan"¹⁷¹. Ushbu xazinani tilga kiritish qadimgi turklarga mansub tarix hamda ijtimoiy-madaniy qirralarning ochilishiga xizmat qiladi.

Turk runologiyasi qadimgi turklar tomonidan yaratilgan bo'lib, unda dastlab elning tarixiy jarayonda bosib o'tgan yo'li, ijtimoiy-madaniy turmush tarzi, elga xos bo'lgan mental xususiyatlar o'z aksini topgan. Unda qadimgi turklarga xos bo'lgan bahodirlik, or-nomus himoyasi yo'lida birlik va umumiylik sari intilish, yurt va el manfaati

кавлари ҳаётига оид этнографик, тарихий, демографик характердаги материалларни ҳам ўрганишда хизматлари бўлган.

¹⁷⁰ Приложение IV. Предварительный отчет члена Орхонской экспедиции Н.П.Левина //Сборникъ трудовъ орхонской экспедиции. I Предварительный отчетъ о результатахъ снаряженной с высочайшаго соизволения императорскою Академіею Наукъ экспедиции для археологическаго исследования бассейна реки Орхона В.В.Радлова. – Санкт-Петербургъ: Типография императорской Академіи Наукъ, 1892. – С. 50.

¹⁷¹ Якупова Эвелина. Тюркский каганат. <http://kursak.net/sociolingvistichek-strukturnye-i-sistematicheskie-kriterii-razresheniya-problemy-yazyk-dialekt>

yo'lida rohat-farog'atli hayotdan, demakki o'zlikdan kechish jihatlarining mujassamligi ushbu tarixiy manbalarning qadriyat sifatidagi mohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu toshbitiklarning Yenisey havzasidagi ilk tadqiqotlarning boshlanishi bevosita rus sayyohlari va ziyolilarining tarixiy osori-atiqalarni izlashga bo'lgan qiziqishlari bilan bog'liq.

Yenisey bitiktoshlarining ilmiy-ommaviy doiralarda keng targ'ib bo'lishi XVII asrning oxiri va XVIII asrning boshlariga to'g'ri kelib, 1692 yil Amsterdam burgomistri Nikolay Vidzen Sibirda, Minusinsk o'lkasida noma'lum belgili toshlar haqida aytib o'tadi. Undan so'ng Tobolskiylik boyar o'g'li Semyon Remezov xarita tuzib, Sibir bitiklari O'rxun havzasidagi bitiklar bilan o'xshashligi haqida ma'lumot tarqatadi. Nemis olimi D.G.Missersmidtning 1721 yilda Sank-Peterburgga taklif etilib, Sibirning tabiiy boyliklarini tadqiq etishga yo'naltirilishi ushbu toshbitiklarning yanada ommaviylashishiga xizmat qiladi.

XVIII-XIX asrlar davomida F.T.Strelenberg (1676-1747 yy.), P.Pallas (1741-1811 yy.), G.I.Spasskiy (1783-1864 yy.), I.R.Aspelin (1842-1915 yy.) singari tadqiqotchilarning xizmatlari tufayli ilmiy va ommabop nashrlarda sirli belgilar va ularning matnlari haqida ma'lumotlar paydo bo'lib, 1818 yili G.I.Spasskiy "Sibirskiy vestnik" (Sibir axborotnomasi) jurnalida sirli belgili toshlar haqida nisbatan mukammalroq ma'lumotlarni chop eta boshlaydi.

Turk yozma yodgorliklarining O'rxun havzasi bo'ylab tadqiqi masalari haqida to'xtalganda, dastlab bu yodgorliklar haqida omma orasida ma'lum edi. Lekin, ilmiy tadqiqot obyekti sifatida XIX asrning oxirida Rossiya Imperator fanlar Akademiyasi hamda Geografiya jamiyati xodimlari tomonidan o'rganila boshlanadi. 1889 yilda Rossiya geografiya jamiyatining Sharqiy Sibir bo'limi N.M.Yadrinsev (1842-1894 yy.) boshchiligidagi ekspeditsiya tashkillashtirib, O'rxun daryosi havzasidagi bir qator yodgorliklarni o'rganadi. Sank-Peterburgda joylashgan Rossiya Imperator fanlar Akademiyasi tomonidan 1892 yili

akademik V.V.Radlov (1837-1918 yy.) rahbarligida Mo'g'uliston ekspeditsiyasiga yirik miqdordagi (22 kishi) tadqiqotchilar guruhi safarbar etiladi. Shu tariqa O'rxun havzasidagi yodgorliklar o'rganilib, tarixiy haqiqat sari qadam tashlana boshlaydi.

Umuman bu boradagi tadqiqotlar tadrijiy ravishda amalga oshib, dastavval Sibir kengliklarida, so'ngra ushbu yozma madaniyatning o'zaro bog'liqligi yoki farqiyatini aniqlash maqsadida Mo'g'ulistonda O'rxun havzasi bo'ylab tadqiqi qadimgi turklarga xos bo'lgan qadriyatlar tizimida yetakchi o'rinni egallovchi – Turk bitigi haqidagi ilk ma'lumotlar (1889 yilgi ekspeditsiya davomida mahalliy mo'g'ullarning qabr va qabrtoshlar (epitafik bitiklar) qirg'izlarga tegishli ekanligi haqidagi fikrlari) paydo bo'lishini ta'minladi. Shu tariqa davomli tadqiqotlar tufayli ushbu qadriyatlarining turkiy mohiyati sekin-asta namoyon bo'la boshladi. Ushbu jihatlarini o'rganish va targ'ib etish turkiy xalqlar tarixining real asoslarda yoritilishiga xizmat qilib, elning tarixi bilan bir qatorda elning ijtimoiy-madaniy qiyofasini ochib berib, uni targ'ib etishga xizmat qiladi.

III BOB. O'RXUN BITIGIDAGI ETNONIM, BUGUNGI VOQELIK HAMDA TURK TOSHBITIKLARI TADQIQI: ETNIK OMILNING NAMOYON BO'LISH KONTEKSTIDA

3.1. O'rxun bitigidagi "sir" etnonimi va Sirdaryo gidronimining o'zaro aloqadorligi

Bugungi ijtimoiy voqelik tarixiy qadriyatlarga haqqoniy munosabatni taqozo etadi. Zero, to'g'ri yondashuv jamiyatda tarixiy tafakkurning optimal rivoji uchun imkoniyatlar yaratishga xizmat qilishi bilan bir qatorda, predmet va hodisalarning real atamalar bilan atalishini ta'minlaydi. Chunki, bugungi kunda ham ilmiy muomaladagi konsepsiyalarning aksariyati sobiq sovet ideologiyasi mohiyatini ifodalovchi va targ'ib etuvchi olimlar tomonidan yaratilgan bo'lib, ularning faoliyati turkiy xalqlarning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotdagi o'rnini inkor etishga yo'naltirilgan edi. Insoniyat sivilizatsiyasining muayyan bosqichini ta'minlab kelgan Turk hoqonligi (552-744 yy.) va turkiy imperiyalar sobiq tizim ideologik targ'ibotchilari tomonidan varvarlar deb atalib, tarixiy obida, inshoot va qadriyatlarning turkiy mohiyatini inkor etishga harakat qilindi. Bu jarayon yuz yilga yaqin vaqt davom etib, bugungi kunda ham ayrim turkiy qadriyatlar etnonim, gidronim, toponim, politonim sifatida o'z munosib bahosini olgan emas. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda O'rxun bitigida, xususan To'nyuquq bitiktoshida ifodalangan "sir" etnonimining Sirdaryo gidronimi bilan aloqadorligi, O'rxun-Yenisey toshbitiklari mohiyatini ochish va tadqiq etishda turkiy xalqlar tarixi va qadriyatlarini targ'ib etgan ma'naviy yetakchilar, ularning umuminsoniy madaniyat rivojiga qo'shgan hissalarini tadqiq etiladi. Zero, bitik sirli mohiyat kasb etgan turkiy qadriyatlarning faqatgina o'ndan bir qismi bo'lib, qadriyatlarimizning o'ndan to'qqizi arxeologik yodgorliklar sifatida o'z tadqiqotchilarini kutib yotibdi. Shuningdek, Turk

runologiyasi doirasida mavjud etnonimlarning tarixiy talqini hamda ularning Turk hoqonligida tutgan o'zni masalalari tarixiy-nazariy asoslarda tahlil etilib, bu borada konseptual fikrlar ilgari suriladi.

Tarixiy taraqqiyot davomida ko'plab toponimlarning etnonimlar bilan aloqadorligi kuzatiladi. Ayniqsa, bir etnos vakili yashagan yoki yashayotgan hududda joy nomlari va ushbu hududga yoki etnosga aloqador bo'lgan tog', tepalik, soy, yaylov, buloq, quduq va h.k. nomlari ko'plab uchraydi. Shu bois, Sirdaryo gidronimining O'rxun bitigida (To'nyuquq bitiktoshi) uchraydigan sir etnonimi bilan bog'liqligi ham haqiqatga yaqindir. O'z fikrimizni isbotlash uchun tarixiy ma'lumotlarga murojaat etamiz.

Ma'lumki, milodning 605 yilida Sharqiy Tyan-Shanda yashagan sir qabilalari (Xitoy manbalarida Seyanto) G'arbiy Turk xoqonligiga qarshi qo'zg'olon ko'taradi, hoqonlik tarkibidan ajralib chiqib, ushbu hududni tark etishadi va hoqonning ukasi shad boshchiligidagi o'z davlatlarini tashkil etishga muvaffaq bo'lishadi. Yuqorida sirlar (seyanto) haqida to'xtaldik, bu etnonim turklar bilan bir qatorda O'rxun bitiktoshlarida ham uchraydi. Jumladan, To'nyuquq bitiktoshida: "Turk Bilga hoqon Turk sir xalqini, O'g'uz xalqini tarbiyat qilib turipti"¹⁷², - deyiladi. Ilmiy manbalarda ta'kidlanishicha: "Qipchoqlarning qadimgi turkcha nomi "sir" edi, ular VI – VIII asrlarga oid run bitiklarida ham qayd etilgan. IV-VIII asrlarga oid Xitoy manbalarida "se" etnonimi ostida uchraydi, keyinchalik "seyanto" (V asrda sirlar yamtar yoki yanto qabilalarini yengib, ularni ham o'z tarkibiga singdirishgan). Sirlar (seyanto) keyinchalik qipchoqlar sifatida tanildilar"¹⁷³. Bu yerda qipchoqlarni tele qabilasining bir bo'lagi sifatida qarash lozim. Tele qabilasi tarkibida o'g'uzlar va boshqa turkiy xalqlar bo'lganligini ham unutmasligimiz lozim. YA'ni: "Qipchoqlarning ajdodlari Tele qabilalari, so'ngra VI-VIII asrlarda "seyanto" kichik guruhi

¹⁷² Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б. 79.

¹⁷³ Евстигнеев Ю.А. Кыпчаки / половцы / куманы и их потомки: к проблеме этнической преемственности. Москва: Астерион, 2011. – С. 5.

bo'lgan"¹⁷⁴. Ushbu fikrning munozarali tomoni shundan iboratki, seyanto kichik guruh emas edi. U hokimiyatga da'vogar yirik guruhlardan biri bo'lgan.

Sir qabilasi shad boshchiligida Xangayga ko'chib o'tib, O'tukanda 619 yili o'z qarorgohlarini tiklaydilar. 628 yilda tele qabilalarining sirlar va uyg'urlar boshchiligida Sharqiy Turkklarning Elhoqoniga qarshi kurashi avjiga chiqadi. Hoqon O'tukanni hujumchi qabilalarga tashlab, o'zi hoqonlikning janubiy qismiga qochib ketadi. O'g'uzlarning, ya'ni turkiy qabilalarning bunday parokandaligidan foydalangan Tan (Xitoy) imperatori Taytszun Elhoqon qo'shiniga zarba berib, 630 yilda Sharqiy Turk hoqonligiga barham berishga muvaffaq bo'ladi. Yaxlit hoqonlikning barham topganidan so'ng Xangayda sirlar va uyg'urlar orasida nizo chiqib, sirlarning g'alabasi bilan tugaydi. "Sirlarning yetakchisi Inanchu Erkin o'zini Yyenchu Bilga hoqon deb e'lon qiladi"¹⁷⁵. Shunday qilib Mo'g'uliston shimolida Inanchu Erkin Bilga hoqon boshchiligida sirlar hoqimiyati (630-646 yy.) tarix sahnasiga chiqadi. Hoqonlik Oltoydan Xinganga qadar hududni egallab, Yeniseyning yuqori havzasidan Gobigacha bo'lgan hududlarni qamrab oldi. Tola daryosining shimoliy sohiligacha hoqonlikka bo'ysunar edi. "Shimolda "seyanto" (sir-tardush) hoqoni Yenisey qirg'izlari mamlakatini ham bo'ysundirib, ularning "oliy nazorati" uchun o'z vakili – eltabarni yuborgan edi"¹⁷⁶. "...hoqon o'z vassallariga eltabar unvonini berib, nazoratchi sifatida"¹⁷⁷ foydalangan. Hamda "...hoqonlik tomonidan vassal vo'ha hukmdorlariga ham "eltabarli budun" sifatida qaralgan"¹⁷⁸.

¹⁷⁴ Томпиев К.К. О тюркских племенах и народах Азии и Европы. Глава 54. Кимаки, кыпчаки. - Алматы: КазАқпарат, 2010. – С. 11.

¹⁷⁵ Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – СПб.: Наука, 2006. – С. 307.

¹⁷⁶ Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – СПб.: Наука, 2006. – С. 307.

¹⁷⁷ Бобоёров Ф. Фарбий турк хоконлигининг давлат тузуми. – Тошкент: Yangi nashr, 2018. – Б. 263.

¹⁷⁸ Бобоёров Ф. Фарбий турк хоконлигининг давлат тузуми. – Тошкент: Yangi nashr, 2018. – Б. 263.

Ma'muriy jihatdan yangi hoqonlik ham eski turk hoqonligi kabi g'arbiy va sharqiy qanotlarga bo'lingan edi. 641 yilda sir Inanchu Bilga hoqon hamda vafot etgan turk hoqoni – Xitoy tomonidan qo'yilgan Elhoqon qo'shinlari orasida shiddatli janglar bo'lib o'tadi. 646 yilda sirlarga qarshi uyg'urlar boshchiligiga to'qqiz-o'g'uz qabilalari urush boshlaydi. Va ular Xitoydan yordam so'rab, birgalikda sirlarni yengishadi. 630-646 yillari tarix sahnasida faoliyat olib borgan sir hoqonligiga barham beriladi. Sirlarning o'z hokimiyatini tiklashga bo'lgan urinishlari 668 yili Xitoy tomonidan bostiriladi. Shunday qilib, sirlar o'zlarining o'n yilliklar davomida qarama-qarshi tarzda urushib kelgan o'z qondosh qabiladoshlari bilan birga Xitoyga qaram bo'lib qoladi. Hamda 679 yili sirlar va turklarning boshqa qaram qabilalari Xitoy hukmronligiga qarshi bosh ko'tarishadi. Ikki yil davom etgan qurolli kurash natijasida 682 yilda Ikkinchi Turk hoqonligiga (682-744 yy.) asos solinadi¹⁷⁹. Ushbu hoqonlik ham uyg'urlar boshchiligida to'qqiz-o'g'uz qabilalari ittifoqi tomonidan 687-691 yillar, 714-715 yillar va 723-724 yillardagi hujumlar natijasida susayib, 744 yili Ikkinchi Turk hoqonligiga ham barham beriladi. Mag'lub sirlar Tola va O'rxun havzalaridan shimoliy Oltoy va Sharqiy Tyan-Shan tomonlarga qochib kelishadi. 712-716 yillar oralig'ida yozilgan To'nyuquq bitigining bir necha qatorida sirlar tilga olinadi¹⁸⁰. 735 yilda qo'yilgan Bilga hoqon bitiktoshida sir atamasi etnonim sifatida uchraydi¹⁸¹. Shunday qilib "Sirlar oxirgi marta manbalarda 735 yilda uchrab, etnonim sifatida tarix sahnasidan barham topib, boshqa nom bilan – qipchoq sifatida namoyon bo'la boshlaydi. Va shu bilan sirlarning (seyanto) tarixi tugaydi"¹⁸². Lekin, ijtimoiy-tarixiy jarayonlarda bir etnonimning ijtimoiy leksikondan tushishi, ushbu etnik qatlamning

¹⁷⁹ Ushbu xarbiy-siyosiy voqealar ba'ni 726 yilda bitilgan T'yunokuk bitigida turklar va sirlarni etakchi qabilalar, tog'iz-ug'uzlarni esa b'ysunuvchi qabilalar sifatida u'zining ifodalasini topgan.

¹⁸⁰ Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б. 79.

¹⁸¹ Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б. 126.

¹⁸² Кляшторный С.Г., Султанов Т.П., Государства и народы Евразийских степей. ... Петербургское Востоковедение, 2004: 2-е изд., исправл. и доп. 2004. - С. 121-129.

tamoman barham bo'lishini bildirmasdan, balki tarix sahnasida boshqa etnonim bilan paydo bo'lishiga imkon yaratadi. Zero, yuqorida ta'kidlaganimizdek, etnik transformatsiyalashuv jarayonlari qadimgi davrlarda, ilk o'rta asrlarda va o'rta asrlarda insoniyat tarixiy taraqqiyotida yaqqol kuzatiladi.

"Sirlar (seyanto) haqida shuni qo'shimcha qilish mumkinki, xitoy yilnomalari, xususan "Tan shu" guvohligiga ko'ra, seyanto, ya'ni sirlar tele qabilalari ichida kuchli bo'lib, ular o'z jang usullari bo'yicha qadimgi turklarga o'xshash bo'lgan. Srostkin arxeologik madaniyatida sirlarning dafn etilish marosimlari qipchoqlarnikiga xos deb hisoblangan. Xususan, jasadlarning o'z oti bilan ko'milishi qadimgi turklarda, so'ngra esa seyanto, ya'ni sirlarda, so'ngra esa IX-XII asrlarda qipchoqlar dafn marosimlarida uchraydi"¹⁸³. Demak, Turk hoqonligi sharoitidagi sirlar o'rta asrlarda Yevroosiyo kengliklarida qipchoqlar sifatida ot surganlar.

YA'ni, Turk hoqonligi sharoitidagi "sirlar" etnik transformatsiyalashuv natijasida qipchoq etnonimi ostida o'z faoliyatlarini davom ettiradi. "Etnotarixiy jarayonlarda etnosning shakllanib, yangicha mazmunda rivojlanishida etnik transformatsiyalashuv ham muhim o'rin tutadi. Etnik transformatsiya eski etnoslarning yangi ijtimoiy-madaniy sharoitlarga moslashib, o'z madaniyati tarkibiga inoetnik xususiyatlarni singdirib, etnoijtimoiy va etnomadaniy sahnada yangi etnik birlik sifatida qaror topishidir"¹⁸⁴. Bu yerda shuni ham ta'kidlash lozimki, transformatsiyalashuv jarayonlarida inoetnik madaniyatni singdirishi ham mumkin, singdirmasligi ham mumkin. Qolaversa, ushbu tarifni sirlarga nisbatan qo'llaniladigan bo'lsa, ular tarixiy shakllanishi yaxlit bo'lgan to'qqiz-o'g'uzlar (uyg'urlar) bilan raqobatlashib yengilib, qipchoq sifatidagi etnonim raqobatchilari tomonidan sirlarga nisbatan kamsituv sifatida qo'llanilib, so'ngra

¹⁸³ Евстигнеев Ю.А. Кыпчаки / половцы / куманы и их потомки: к проблеме этнической преемственности. Москва: Астерион, 2011. – С. 5.

¹⁸⁴ Назаров Н.А. Марказий Осиёда миллатлараро муносабатлар. – Тошкент: Global Books, 2018. – Б. 58-59.

sirlarning o'zlari ham ushbu kamsituvni, ya'ni qipchoq atamasini etnonim sifatida qabul qilgan bo'lsalarda, biroq tarixiy tafakkurda ajdodlarining sir etnonimiga mansub ekanligi ham saqlanib qolganligi ayni haqiqatdir.

Manbalarda sir-qipchoqlar turk sifatida tilga olinib, butun turkiy xalqlar istiqomat qiluvchi shimoliy-sharqiy kenglik Qipchoq dalasi (Dashti Qipchoq) sifatida e'tirof etilishi tarixiy jarayonlarda obyektiv holat bo'lib, bir-birini to'ldirishga xizmat qiladi. Bu borada mashhur turkolog olim S.Klyashtorniy: "Turk-qipchoqlar deganda shuni tushunish mumkinki, o'sha paytda qipchoqlarning yetakchi urug'i hukmronlik qilgan"¹⁸⁵, - deydi. Albatta, dovyurak yetakchi o'zi mansub bo'lgan elning ijtimoiy mavqeining yuksalishiga xizmat qiladi. Bu bois ham xalqlar tarixi buyuk shaxslar tarixidan iborat.

Shunisi e'tiborga molikki, qadimgi sirlarning avlodlari bo'lgan qipchoqlar turkiy xalqlar etnogenezida sezilarli iz qoldirganlar. N.A.Aristovning (1847-1910 yy.) fikriga ko'ra "Qangli va qipchoqlardan janubiy-g'arbiy turklar, Volga tatarlari, boshqirdlar va boshqa xalqlar shakllangan, ular o'zbeklar, sartlar va qirg'iz-qozoqlarning shakllanishida ham muhim o'rin tutadi. Bugungi turklarning uchdan ikki qismi qangli va qipchoqlarning avlodlaridirlar"¹⁸⁶. Albatta, ushbu fikr bir oz munozarali. Uchdan bir qismi desa haqiqatga yaqinlashadi. Turklarning boshqa qabilalari, uyg'urlar va qirg'izlarning ham tarixiy o'rmini inkor etmaslik lozim. Bu borada olim o'z fikrini davom ettirib, "Kumanlarni qipchoqlar sifatida tushunish va qipchoqlarning qanglilar bilan qarindosh ekanligi hech qanday shubhaga o'rin qoldirmaydi. XII va XIII asr boshlaridagi musulmon allomalari qangli va qipchoqlarni sinonim sifatida ishlatishgan (Juvayniyning ta'kidlashicha Muhammad Xorazmshohning onasi

¹⁸⁵ Кляшторный С.Г. Кыпчаки в рунических памятниках //Turkologika. К восьмидесятилетию академика А.Н.Кононова. – Ленинград, 1986. – С. 162.

¹⁸⁶ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе торжских племен и народностей и сведения об их численности. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 347.

qanglilardan bo'lgan, boshqa manbalar esa uni qipchoq deyishadi)¹⁸⁷, - deydi. Demak, tarixiy sharoitlar taqozosi bilan elning yetakchisi qaysi etnik qatlamga mansub bo'lishiga qarab, etnonimlarning yetakchilik mohiyati o'zgarib turgan.

Umuman, qadimgi turklarning tarixiy shakllanish jarayoni mush-tarak bo'lib, hokimiyat masalasida ba'zan raqobatda bo'lib turishlariga qaramasdan, yaxlit turk birligiga mansub bo'lganligi ba'zan umumiy maqsad sari intilishlarini ta'minlab kelgan. "Turk Bilga hoqon Turk sir xalqini, O'g'uz xalqini tarbiyat qilib turibdi"¹⁸⁸, - deyiladi, yozma manbalarda. Bu yerda sir va o'g'uzlar turklarga yondosh xalq sifatida tilga olinadi.

Tarixiy voqelikdan ma'lumki, keyinchalik Yevroosiyoning shar-qiy-shimoliy kengliklari Qipchoq dalasi (Dashti Qipchoq) sifatida tarixiy manbalarda muhrlanib qolganligi e'tiborni tortadi. "Qipchoq-larning tarixiy vatani Qozog'istonda. Bu yerda ular o'z davlati – Qipchoq xonligiga asos solib, XI-XIII asrlarda qipchoqlarning etnik hududini shakllantirib, ushbu hudud keyinchalik qozoq xalqining etnik hududi sifatida e'tirof etilgan"¹⁸⁹. Albatta, Qipchoq dalasi turkiy fenomenning asosiy komponentlaridan biri bo'lgan qozoq etnosining milliy davlatchiligi obyekti sifatida faoliyat ko'rsatayotgan bo'lsa-da, biroq qipchoq etnonimi o'nlab turkiy millatlar etnogenezida muhim o'rin tutib kelayotganligi ma'lum. YA'ni, "Qipchoq fenomeni faqatgina qozoq xalqining boyligi bo'lmasdan, butun Turk olami haqida gapirganimizda qipchoq omili muhim birlashtiruvchi va konsolidatsiyalashtiruvchi element sifatida namoyon bo'ladi. Qip-choqlar butun turk xalqlari: qirg'izlar, qoraqalpoqlar, boshqirlar, tatar-lar no'g'aylar, qumiqlar, qorachoylar, balqarlar, o'zbeklar, ozarboy-

¹⁸⁷ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 348.

¹⁸⁸ Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б. 79.

¹⁸⁹ Кумеков Б., Кузембаев Н., Кумекова Р. Кипчаковедение в Евразии и Америке. История и перспективы развития (научно-аналитический обзор) // Научный журнал TWESCO «Алтайстика, Туркология, Монголистика» - Астана, 2018. №2. – С. 23.

jonlar, turklar, oltoylarning shakllanishida muhim rol o'ynaganlar"¹⁹⁰. Va bu etnik shakllanishning ibtidosi tarixiy sir-qipchoq omili bilan bog'liqliki, bu omil Qipchoq dalasi (Dashti Qipchoq) kabi, ushbu keng dashtlikka hayot bag'ishlovchi mintaqaning yirik suv manbasi (daryo)ga nisbatan ham "Qipchoqdaryo" sifatida emas, balki "Sirdaryo" sifatida qo'llanila boshlandi.

O'rta asrlarda tarixiy sirlarning avlodlari bo'lgan qipchoqlar turk davlatchiligi rivojida, shuningdek mintaqaviy etnoslararo jarayonlarda ham muhim o'rin egallab, ularning ijtimoiy mavqei ham yuksak bo'lgan. "Turkon xotun (1150-1233 yy.) kelib chiqishi qipchoq bo'lgan Xorazm hukmdori. Qipchoqning boyovut urug'idan..."¹⁹¹. Demak, Sirdaryo bo'yida joylashgan Boyovut tumani ham sir-qipchoq avlodlari sifatida o'z ajdodlari etnonimi bilan atalgan daryo bo'yida ekanligi yuqorida ilgari surgan gipotezamizni tasdiqlashga xizmat qiladi.

Manbalarda aks etgan Sirdaryo talqiniga to'xtaladigan bo'lsak, akademik V.V.Bartold (1869-1930 yy.): Sirdaryoga yunonlar tomonidan berilgan nom Yaksart bo'lib, u mahalliy xalqlar tomonidan Xashart sifatida qo'llanilganligini, turklar Sirdaryoni Gavhar daryo (Jemchujnoy rekoy) – Inju o'g'uz sifatida qo'llaganliklarini aytib o'tadi¹⁹². To'nyuquq bitiktoshida (712-716 yy. bitilgan) harbiy amaliyot ifodalangan shunday bitiklar mavjud: "Elliktacha yigitni tutdik va o'sha kechasiyoq har birini o'z xalqiga jo'natdik. U gapni eshitib, o'n o'q beklari, xalqi, hammasi bizga bosh egib keldi. Kelgan beklarni, xalqini surib, ozgina xalq qochgan edi. O'n o'q lashkarini jang qildirdim. Biz ham lashkar tortdik, uni quvdik. Inju o'g'uzni kechib Tinsi o'g'li yetadigan Bangligak tog'ini oshib o'tib, Temir

¹⁹⁰ Кумеков Б., Кузембаев Н., Кумекова Р. Кипчаковедение в Евразии и Америке. История и перспективы развития (научно-аналитический обзор) // Научный журнал TWESCO «Алтайстика, Туркология, Монголистика» - Астана, 2018. №2. – С. 24.

¹⁹¹ Культура и искусства тюркских народов

// <https://web.facebook.com/nomadsgreatsteppe/posts/2332600293531247>

¹⁹² К истории орошения Туркестана. Составитель академик В.В.Бартольд. – Санкт-Петербург, 1914 – С. 130.

darvozagacha quvib bordik. O'sha yerdan qaytardik"¹⁹³, - deyiladi. Bu yerda Inju o'g'uz sifatida bugungi Sirdaryo tilga olinadi. "Qadimgi turkiy til" o'quv qo'llanmasidagi To'nyuquq bitigida Inju o'g'iz atamasini Sirdaryoning o'rta oqimi, sir esa quyi oqimi sifatida izohlanadi. Shuningdek. Ulug' bitikda: "Sug'daq xalqini tuzatayin deb, Inju o'g'izni kechib, Temir qapiqqacha lashkar tortdik", - deyilib, Inju o'g'iz sifatida Sirdaryo nazarda tutiladi. A.Ashirov "XIII-XIV asrlarda Sirdaryo etagidagi Jand shahri yaqinida Jo'jixonning o'g'illari va nabiralari o'rdasi "Sir o'rda" deb atalgan. Qadimgi turkiy yodgorliklarda "sir" etnonimi ham uchraydi. Ushbu dalillar "sir" degan so'zning etnonim ekanligi, asrlar davomida daryo nomiga aylanganligi va hozirga qadar yetib kelganligini ko'rsatadi", - deydi. Demak, sir atamasining etnonimdan gidronimga aylanish jarayoni uzoq davom etib, bizning fikrimizcha Sir hoqonligi (630-646 yy.) sharoitida ijtimoiy tafakkurdan mustahkam o'rin egallay boshladi. S.Qorayevning fikriga ko'ra: "XII-XIV asrlarda Sirdaryo etagida Jand shahri yaqinida Jo'jixonning o'g'illari va nabiralarning o'rdasi Sir o'rda deb atalgan. Bu faktlar daryoning qadimiy nomlaridan biri ikki ming yil davomida xalq og'zida saqlanibgina qolmasdan, ko'chmanchi o'zbek qabilalari Movarounnahrni bosib olgach, asta-sekin daryoning asosiy nomi (Sirdaryo) bo'lib qolganini ko'rsatadi". Sirdaryo gidronimi turkiy sir etnonimi bilan bog'liq ekanligini yuqoridagi fikrlar ham isbotlaydi.

Masalaga yanada teranroq yoshdashishga harakat qilgudek bo'lsak, bizga ma'lumki, "Gidronim – suv havzasi (daryo, ko'l, dengiz va.hk.)ning nomi bo'lib, lingvistik tadqiqot obyekti sifatida qo'llaniluvchi atama"¹⁹⁴. Faqatgina lingvistik tadqiqot obyektigina emas, balki ilm-fanning ko'plab sohalari uchun ham tadqiqot obyekti bo'la oladi.

¹⁹³ Тўнюк битиги (Урхун битиглари) //Ш.Ўлжаева. Ўзбекистон тарихи. История Узбекистана. History of Uzbekistan. 9 августа 2017 г.

¹⁹⁴ Словарь иностранных слов и выражений. – Москва: Аст -Олимп-Астрель, 2000. – С. 151.

Tadqiqot jarayonida muhim bo'lgan yana bir omilni e'tibordan chetda qoldirmasligimiz lozim. Bu – tabiiy omillarning, jumladan gidroinshootlarning inson ijtimoiy, siyosiy va harbiy faoliyatiga ta'siri masalalaridir. "Xalqlarning tarixiy rivojlanish jarayonida tabiat hodisalari va imkoniyatlari muhim rol o'ynagan. Masalan, insoniyat taraqqiyotida qadim davrlardan boshlab daryolar yetakchi o'rin egallagan. Juda qadim sivilizatsiyalar daryo yoqalarida vujudga kelgan (qadimgi Misr, Vaviloniya, qadimgi Yunoniston, Rim, qadimgi Hindiston, Xitoy, Xorazm, Baqtriya, Sug'diyona)"¹⁹⁵. Albatta, suv omili ishtirokisiz insoniyatning tarixini ham, bugunini ham, kelajagini ham tasavvur etib bo'lmaydi. "Kishilik jamiyati tarixida suv eng zarur ehtiyoj manbai sifatida qadrlanib kelingan. Suv yerdagi eng oddiy va dastlabki suyuqlik bo'lishi bilan birga barcha tirik organizmlar, mavjudotlar va insonlar uchun eng muhim hayotiy unsur hisoblanadi"¹⁹⁶. Va bu hayotiy unsur inson faoliyatining yetakchi qismi bo'lib hisoblangan imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishda muhim o'rin tutgan. Taraqqiyotning barcha yo'nalishlarida suvning ishtiroki kuzatiladi. "O'lis o'tmishda Turon tekisligidagi sivilizatsiya daryo suvlari tufayli vujudga keldi"¹⁹⁷.

Yirik shaharlar ham daryo yoqalari bo'ylab barpo etilganligini inobatga olgudek bo'lsak, Osiyo voqeligiga xos bo'lgan qahraton qish va davomli saraton yozdan iborat kontinental issiq iqlim daryo omilining hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra: "...daryo sivilizatsiyasi davri bizning eramizgacha bo'lgan uchinchi ming yillikdan XV asrgacha bo'lgan davrni qamrab oladi"¹⁹⁸. YA'ni, milodgacha uchinchi ming yilliklarda

¹⁹⁵ Юнусов К.А. Цивилизационный подход к изучению исторического развития Средней Азии. в том числе и Узбекистана //Философия и жизнь. Научный журнал. 2020. 33 (10). – Ташкент, 2020. – С. 71.

¹⁹⁶ Аширов А. Ўзбек маданиятида сув. – Тошкент: Akademnasr, 2020. – Б. 6.

¹⁹⁷ Мурзаев Э.М. Средняя Азия: Физико-географический очерк. /Отв.ред. акад. А.А.Григорьев Изд. 2-е доп. – Москва: Географиз, 1957. – С.

¹⁹⁸ Юнусов К.А. Цивилизационный подход к изучению исторического развития Средней Азии. в том числе и Узбекистана //Философия и жизнь. Научный журнал. 2020. 33 (10). – Ташкент, 2020. – С. 71.

aholi daryo atroflarida o'z taraqqiyotini yo'lga qo'ya boshlaydilar. Albatta, bu davrda aholi miqdori ko'payib, quduqlar, yomg'ir suvlarini to'plashga mo'ljallangan sun'iy hovuzlar, buloqlar – aholining kundalik ehtiyojini qondirishga qurbi yetmasdan, aholining daryo havzalari va qirg'oqlari bo'ylab joylashish zaruratini kun tartibiga qo'ygan. Natijada ushbu davr sivilizatsiyalari daryo omili bilan bevosita yoki bilvosita bog'liqligi ko'zga tashlanadi. Umuman olganda, turkiy sivilizatsiya rivojini ta'minlashda suv yetakchi omillardan biri sifatida tadqiq etishga loyiq. Zero, turkiy otlarning jangovar mahorati ham suv omili bilan bog'liq. Xalqda shunday bir maqol bor: "Ot suv ichgan joydan suv ich, zero ot faqat zilol suvni topib iste'mol qiladi". Albatta, suv omili barcha davlatchiliklar tadrijiy takomil bosqichlarida muhim o'rinni egallab kelgan. Bu jihat insonlarning insoniy taraqqiyotida, qadimgi, ilk o'rta asr va o'rta asrlarda turklarning tarixiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyotida yetakchi o'rinni egallashiga ta'sir etgan muhim omillardan biri edi. Qipchoqlarning ajdodlari bo'lgan sirlar nomi bilan bog'liq Sirdaryoning yozma adabiyotlarda uchrashi masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, Sirdaryo gidronimi Sayhun nomi bilan arab bitigidagi arab, fors va turk tilli manbalarda, jumladan: Sharafiddin Ali Yazdiyning (1454 yilda vafot etgan) "Zafarnoma", Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma", Hofiz Tanish Abrularning (1361-1430 yy.) "Zubdat ut-tavorix", "Sharafnomai shohi", Xo'jamqulibek Balxiyning (XVII asrning oxiri – XVIII asrning birinchi yarmi) "Tarixi Qipchoqxoni", Muhamadyor ibn arab Qatag'onning (1560-1630 yy.) "Musaxir al-bilad", Zahiriddin Muhammad Boburning (1483-1530 yy.) "Boburnoma", Abulg'oziy Bahodirxonning (1603-1664 yy.) "Shajarai-turk" asarlarida uchraydi. Ushbu manbalarda Sirdaryo Sayhun sifatida tilga olinib, jumladan, "Sayhun – yirik daryo, uning manbasi Turkistondadir"¹⁹⁹, - deyiladi. Shu bois,

¹⁹⁹ Тазкирайи хафт иклим талифи Амин Ахмад Розий. Чапи дуввум. Техрон, 1389 (2010). Т. 1-3. – С. 1510.

manbasi Turkiston bo'lgan yirik suv manbasining nomi – Sirdaryo (Qipchoqdaryo) bo'lishi ehtimoli juda ustun.

"Sirdaryo butun Turkiston o'lkasidagi eng muhim, ahamiyatli va sersuv daryo hisoblanadi. U Tyan-Shan tog'laridan boshlanadi"²⁰⁰. Tyan-Shan tog'laridan ibtido oluvchi irmoqlar Qoradaryo va Norindaryo sifatida tarixiy turkiy, demakki qipchoqlar yetakchi etnik qatlam bo'lib yashab kelayotgan hududlardan boshlanishi bilan ham yuqoridagi gipotezamizning haqiqatga aylanishini ta'minlab boradi. Sirdaryo havzasida Qipchoq, demakki Sir omilining ilk o'rta asrlarda va o'rta asrlarda ham ustunligi ushbu gidronimning yirik turk etnonimlaridan biri bo'lgan sirlar bilan bog'liqligini tasdiqlaydi.

Yuqorida ta'kidlangan tarixiy manbalarda Sayhun-Sirdaryo haqida ayrim ma'lumotlar bo'lsada, lekin uning etimologiyasi haqida aniq bir fikr ilgari surilmaydi. Toponimikada etnonimlarning faol ishtiroki, jumladan etnik atamalarning gidronimlardagi o'rni masalalarining juda kengligi, ya'ni ko'pligi bois, bir-necha misollar keltirishga harakat qilamiz. "Qoraqalpog'istondagi Janadarya (Yangidaryo) ilgari Qoraqalpoqdaryo deb atalgan"²⁰¹. YA'ni, toponim va gidronimlarning ushbu hududdagi yirik etnoslar nomi bilan bog'lash tarixiy an'ana sifatida ijtimoiy hayotda keng qo'llanilgani ko'zga tashlanadi. Yana, tadqiqot obyektimizga qaytadigan bo'lsak: "Sirdaryo - Markaziy Osiyodagi katta daryo, u o'z singlisi Amudaryo kabi Orol dengiziga quyiladi. Yevropa ilm-fani hozirda Sirdaryo manbasi sifatida Yettisuv va Farg'onaning shimoli-sharqiy qismidan oqib o'tadigan Norin deb hisoblaydi; mahalliy aholi orasida Sirdaryoning yuqori oqimi har doim (o'rta asrlarda ham, hozirda ham) Farg'onaning janubi-sharqiy qismidagi Qoradaryo hisoblangan"²⁰². V.V.Bartold (1869-1930 yy.) haqli ta'kidlaganidek, Sirdaryo – Markaziy Osiyodagi eng katta daryo,

²⁰⁰ Остроумов Н.В. География Туркестанского края с краткими сведениями о ханствах Бухарском, Хивинском и Закаспийской области. Изд. 2-е, с картой Туркестанского края. – Самарканд, 1891. – С. 15.

²⁰¹ Костенко Л.Ф. Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа. – Санкт-Петербург, 1880. Т. 1. – С. 252-253.

²⁰² Бартольд В.В. Сочинения. Т. III. – Москва: Восточная литература, 1964. – С. 491.

shuningdek Sir-qipchoqlar ham mintaqadagi yirik etnik qatlam sifatida Osiyo va Yevropadagi o'nlab millatlarning etnogenezida, ya'ni shakllanishida muhim rol o'ynaganligini hisobga olgudek bo'lsak, sir-qipchoqlarning tarixiy voqeliklar, demakki toponimik atamalarda ham o'z o'rnini qoldirganliklari ko'zga tashlanadi. Yana bir manbada Sirdaryo haqida ma'lumot berilib: "Sirdaryo O'rta Osiyo daryolari oralig'ini tashkil etuvchi ikkita buyuk daryodan biri bo'lib, yuqori qismida u o'z suvlarini Farg'ona va Shimoliy Movarounnahr bo'ylab, o'rtalarida - Turkiston bo'ylab, quyi qismida esa - Orol bo'yi yarim cho'l qumliklari bo'ylab joriy etadi. Shu bois, uning qirg'oqlari buylab sivilizatsiya tarixi juda boy va turli-tumandir. Sirdaryo O'rta Osiyo o'troq dehqonchilik sivilizatsiyasini Dasht ko'chmanchilik sivilizatsiyasi bilan bog'laydi". O'sha Dasht ko'chmanchilik sivilizatsiyasi vakillarining Sirdaryoning quyi va o'rta oqimidan yuqori oqimi sari ko'chishlari bois, ilk o'rta asrlarda Sir o'g'iz deb ataluvchi quyi va o'rta oqim o'z nomini yuqori oqimga ham muhrlashiga sabab bo'ldi. A.I.Levshin (1798-1879 yy.) Sirdaryoning quyi oqimi haqida so'z yuritib: "Qirg'iz-qozoq dashtlarini sug'oradigan barcha daryolarning eng muhimi va buyugi shubhasiz Sir yoki Sirdaryodir. U Xitoylar Tyan-Shan yoki samoviy tog'lar deb ataydigan tizmasining bo'lagini tashkil etuvchi Qashqar-dovon tog'laridan oqib chiqadi"²⁰³, - deydi.

Quyidagi fikr esa masala mohiyatini yanada yaqqolroq ifodalashga xizmat qiladi. Fazlulloh ibn Ruzbexoni Isfahoniy (1457-1521 yy.): "Sayhun va Xo'jand daryosi sifatidagi atamaga to'xtalib, o'zbeklar va mo'g'ullar uni Sirdaryo deyishadi", - deydi²⁰⁴. Demak, Sirdaryo deb atash o'zbek va mo'g'ullarga xos. Bu yerda albatta, mo'g'ul deganda Ruzbexoni Isfahoniy o'zbeklardan boshqa turkiylar va turklashgan mo'g'ullarni (antropologiyasi mongoloid bo'lgan qatlamni) nazarda

²⁰³ Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. - Алматы, 1996. - С. 58.

²⁰⁴ Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя). Перевод, предисловие и примечания Р.П.Джалиловой. Под ред. А.К.Ареидса. - Москва: Восточная литература, 1976. - С. 74.

tutgan. Modomiki, o'zbeklar va boshqa turkiy xalqlar fors tilli xalqlardan farqli ravishda Sirdaryo deb atashganliklarini e'tirof etayaptimi, demak sir turkiy atama bo'lib, bevosita qipchoqlarning ajdodlari bo'lgan sirlarga aloqador.

N.G.Mallitskiy (1873-1947 yy.) ham ushbu masalaga to'xtalib: "Sir atamasi ba'zan Sirdaryoning quyi oqimida joylashgan qozoq dalasining barcha janubiy qismini anglatadi"²⁰⁵, - deydi. Albatta, N.G.Mallitskiy o'rta asrlardagi tarixiy manbalarda ifodalangan Xo'jand daryo, Sayhun atamaları ta'sirida shunday qarorga kelgan bo'lishi mumkin. Lekin, muhimi o'rta asrlar (XVI-XVII asrlar)da yashab o'tgan Amin Ahmad Roziy (XVI asrning ikkinchi yarmida yashab o'tgan) o'z tazkirasida o'zbeklar va boshqa turkiy xalqlar Sayhunni Sirdaryo deb atashi to'g'risida ma'lumotni tasdiqlaydi.

Taniqli olim S.G.Klyashtorniy (1928-2014 yy.) Sir nomi Silis sifatida qadimgi rimlik adib Pliniy (22-79 yy.) tomonidan milodning birinchi asrida tilga olingan, deydi. Ushbu atama dastlab daryoning quyi oqimiga nisbatan qadimgi sak etnonimi sifatida ishlatilgan bo'lsa, keyinchalik, ikki ming yilliklar davomida Orol bo'yidagi o'zbeklarning (XV-XVI asrlar) ikki daryo oralig'i hamda yuqori oqim qismida keng joylashganliklari bois, ushbu atama butun daryoga nisbatan qo'llanila boshlangan, degan fikrni ilgari suradi²⁰⁶. Demak, dastlab, qadimgi saklarga xos etnonim sifatida ishlatilgan bo'lsa-da, keyinchalik tarix sahnasida sirlarning mustahkam o'rin olganligi sharoitida (Sir hoqonligi - 630-646 yy.) Sir o'g'iz²⁰⁷ sifatida ijtimoiy muomalada mustahkam o'rin egallay boshlagan.

Abdulg'oziy Bahodirxon (1603-1664 yy.) o'zining "Shajarai turk" asarida Orol dengizini "Sir dengizi" sifatida tilga oladiki, Orol bo'yi asosan qipchoqlardan iborat ekanligi Sir gidronimining qadimgi

²⁰⁵ Малицкий Н.Г. О некоторых географических терминах, имеющих отношение к Средней Азии //Изв. Всесоюзного географического общества. 1945. Т. 77. №5. - С. 282.

²⁰⁶ Кляшторный С.Г. Яксарт - Сыр-Дарья //Советская этнография, 1953. №3. - С. 189 -190.

²⁰⁷ Угиз - қадимги туркий тилдаги «ўқуз» (дарё) гидронимининг маҳаллий талаффузга моделантирилган шакли.

etnonimning in'ikosi sifatidagi mohiyatini ta'minlashga xizmat qiladi. Akademik V.V.Bartold (1869-1930 yy.) Abulg'oz Bahodirxon Orol dengizini "Sir dengizi" sifatida tilga olganligin aytib o'tadi²⁰⁸.

Fazlulloh ibn Ruzbexoni Isfahoniy (1457-1521 yy.) o'zining "Mehmonnomayi Buxoro" asarida Sirdaryo haqida so'z yuritib, uning atrofi naylardan, ya'ni turklar qamish deb ataydigan o'simlikdan iborat bo'lib, chorva mollari uchun qulay joyligi haqida to'xtaladi hamda shunday deydi: "U Xo'jand va Shohruhiyadan boshlanib, uzunligi Turkiston bo'ylab uch yuz farsah". O'zbek qishloqlaridan oqib, mahalliy aholi Qoraqum deb ataydigan sahro sari o'tib ketadi, - deydi²⁰⁹. Bu yerda alloma ta'kidlagan o'zbek qishloqlarida ham, so'ngra Qoraqum deb ataladigan sahroda ham qipchoq etnik qatlamining ulushi yuqoriligini hisobga olgudek bo'lsak, Sirdaryoning Qipchoqdaryo sifatidagi mohiyati namoyon bo'lib boradi.

SH.Kamoliddin Sir gidronimining bir-necha talqiniga to'xtalib, uni To'nyuquq bitigida ifodalangan hamda islomgacha zarb etilgan Xorazm tangalarida o'yilgan turk etnonimi bo'lgan "sir" bilan ham bog'lash mumkin, - deydi²¹⁰. Va bunday bog'liqlik qadimgi, ilk va o'rta asr turklarining Markaziy Osiyo ijtimoiy-tarixiy voqeligida egallagan mavqeining yuksakligini dalillashga xizmat qiladi.

K.Mambetov (1940-2001 yy.) "Qoraqalpoq shajarasi" asarida IX asrda qoraqalpoqlar haqidagi tarixiy ma'lumotlarni keltirgan holda: "Bu davrda Amudaryo va Sirdaryoning quyi tomonida o'g'uz, qipchoq va qorluq qavmlari birlashib yashadi. Bulardan o'g'uzlar turkman va ozarbayjon, qorluqlar o'zbek va uyg'ur, qipchoqlar qozoq, qirg'iz va qoraqalpoq qavmlarini paydo qilgani bilan, keyinchalik o'g'uz-qipchoq

²⁰⁸ К истории орошения Туркестана. Составитель академик В.В.Бартольд. – Санкт-Петербург: 1914. – С. 154.

²⁰⁹ Фазлудлох ибн Рузбехони Исфажоний. Михман-наме-йн Бухара (записи Бухарского гостя). Перевод, предисловие и примечания Р.П.Джалиловой. Под редакцией А.К.Арендса. – Москва: Восточная литература, 1976. – С. 73.

²¹⁰ Шамсиддин Камолитдин. Исследования по исторической топонимии Средней Азии. Топонимы. Топоформанты. Этимологии. Saarbrücken^ Verlag /Издатель LAP Lambert Academic Publishing, 2013. – С. 88.

va qorluq-qipchoq bo'lib aralashib ketganligi ma'lum", - degan g'oyani ilgari suradi. Albatta, tarixning muayyan davrida bir turkiy etnik guruh yetakchilik qilsa, boshqa til va urf-odati yaqin etnik guruhlar yetakchi etnik qatlamga tobein sifatida hukmron etnonimni o'z etnonimlari bilan parallel qo'llay boshlaydilar. Natijada hukmron etnonim politonimga aylanib, etnik konsolidatsiyalashuv jarayonlarini ta'minlab boradi.

Ma'lumki, turkiy tillarda "chiq" qo'shimchasi kichraytirish, erkalash, e'zozlash (bolachiq, qorachiq) ma'nosida qo'llaniladi. S.Qorayevning fikriga ko'ra: "Chirchiq – Sirdaryoning o'ng irmog'i... Chirchiqni Sir+chiq, ya'ni Kichik Sir (daryo) deb izohlash to'g'ridir"²¹¹. Chirchiq bo'yi havzasida ham o'zbek va qozoq millati vakillarining aksariyat bo'lib yashayotganliklari ushbu hududda ham qipchoq omilining sezilarliligi, Sirchiqning ham ushbu omil bilan bog'liqligini dalillaydi.

Shuningdek, taniqli toponimshunos olim S.Qorayev o'zining "Geografik nomlar ma'nosini bilasizmi?", - asarida Sardoba gidronimining bir-necha varianti mavjudligini aytib, ular qatori o'tmishda "Sardoba O'g'uz" deb atashganligini ham ta'kidlaydi²¹². O'g'uz bu daryo demakdir. Demak, o'tgan asrlargacha o'g'uz, daryo so'ziga sinonim sifatida ijtimoiy leksikonda faol qo'llanilgan.

N.Joldoshev o'zining "Qirg'iz elining ichkilik urug'lari" asarida rus olimi, Markaziy Osiyo tadqiqotchisi A.P.Fedchenkoning Norin, Jalolobod, Laylak hududlari bo'ylab sayohatlari davomida Chichik yaylovi bo'ylab ko'chib-qo'nib yurgan qirg'iz-qipchoqlarga duch kelganligini aytib o'tadi²¹³. Shuningdek, N.Joldoshev "Qipchoqlar Batkent viloyatining Batkent tumanida kompakt joylashgan"²¹⁴, - deydi. Ushbu hududlar Sirdaryoning yuqori oqimi sifatida daryo qipchoq qishloqlaridan ibtido olib, qipchoq kengliklari (Dashti

²¹¹ Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. –Тошкент: О'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005. – Б. 152.

²¹² Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? – Тошкент: Ўзбекистон, 1970. – Б. 103.

²¹³ Жолдошев Н. (Туран). Кыргыз элинин ичкилик уруулары. – Бишкек: Турар, - 2016. – Б. 16.

²¹⁴ Жолдошев Н. (Туран). Кыргыз элинин ичкилик уруулары. – Бишкек: Турар, - 2016. – Б. 218.

Qipchoq) sari yo'nalishini davom ettirishi ham bizning fikrimizni mustahkamlashga xizmat qiladi. Demak:

- birinchidan, qadimgi turk bitiklarida uchraydiga sir etnonimi o'rta asrlarda ijtimoiy, harbiy-siyosiy sahnada qipchoqlar etnonimi ostida tanilgan birlik bo'lib, Markaziy Osiyo, xususan Qipchoq dalasi (Dashti Qipchoq)ning asosiy aholisi ekanligi yuqorida keltirilgan konseptual fikrlar tahlilidan ma'lum;

- ikkinchidan, garchi qadimgi sirlarga nisbatan qipchoq atamasi qo'llanilib, keyinchalik bu atama etnonim sifatida ushbu el ijtimoiy-madaniy hayotida mustahkam o'rin olganligiga qaramasdan el vakillari tarixiy tafakkurida yoki atrofdagi qo'shni ellar tafakkurida qipchoqlarning qadimgi sirlar ekanligi muhrlangan edi;

- uchinchidan, dastlab daryoning quyi oqimiga nisbatan qo'llanilgan Sirdaryo gidronimi, qipchoqlarning daryoning o'rta va yuqori oqimiga kelib o'rtnashganligi bois Sirdaryo atamasi butun oqimga nisbatan ishlatila boshlangan;

- to'rtinchidan, eng muhimi Fazlulloh ibn Ruzbexoni Isfahoniyning (1457-1521 yy.) ushbu daryoni o'zbeklar va mo'g'ullar Sirdaryo sifatida atashi bo'lib, ushbu konseptual fikr, bir tomondan daryoning o'rta va quyi o'zani bo'ylab, qipchoqlar yashab kelayotgani bois, Sirdaryo ekanligini dalillasa, ikkinchi tomondan turkiy etnomadaniy jarayonlarning mintaqa ijtimoiy hayotiga ta'sirini tasdiqlaydi.

Demak, Sirdaryoning yuqori, o'rta va quyi oqimlarida qipchoqlarga mansub etnik qatlamning ilgaridan yashab kelayotganligi, tarixiy taraqqiyot davomida ilk o'rta asrlarda sir, o'rta asrlarda qipchoq etnonimi ostida faoliyat yuritgan etnik qatlam o'z etnik atamalarini daryoga ham bergan. Daryoning Sirdaryo sifatida nomlanishi bevosita O'rxun bitigi (To'nyuquq bitiktoshi (712-716 yillar bitilgan))da ifoda etilgan sirlar nomi bilan bog'liq.

Umuman olganda, Markaziy Osiyo mintaqasi tarixiy taraqqiyotida turkiy omilning o'rni sezilarli. Qadimdan davlatchilik an'analari ega bo'lgan turkiy xalqlar ushbu mintaqada bir-necha davlat tuzganligi,

tarixiy toponim va gidronimlarning, xususan Sirdaryoning turkiy sir etnonimiga bog'liqligi fikrimizni tasdiqlashga xizmat qiladi.

3.2. Turkiy tarix targ'ibi: O'rxun-Yenisey toshbitiklar mohiyatini ochish va targ'ib etish kontekstida

O'rxun-Yenisey havzasiga oid toshbitiklar turkiy xalqlar tarixini ifodalash bilan bir qatorda elning ijtimoiy-madaniy imkoniyatlarini ham tasdiqlovchi manba sifatida ahamiyatli. Jahon akademik doiralarida ushbu toshbitiklar ahamiyati 1893 yilning 15 dekabridan, ya'ni Kopengagen universiteti qiyosiy tilshunoslik kafedrasini professori Vilgelm Tomsen (1842-1927 yy.) Daniya Qirollik ilmiy jamiyatiga O'rxun-Yenisey havzalaridan topilgan run bitiklarining deshifrovkasini topganligi, bu turklarga tegishli ekanligi to'g'risidagi ma'ruzasidan so'ng qiziqish boshlandi. Bu albatta, sirli belgilarning mazmuni, mohiyati, belgilarning qanday tovushni ifodalashi haqida edi. Aslida bu toshbitiklar sirli mohiyatni o'zida mujassam etuvchi yashirin qadriyat sifatida o'n sakkizinchi asrning birinchi yarmidan boshlab ilmiy doiralarda qiziqish o'yg'otayotgan edi.

O'rxun-Yenisey toshbitiklari kontekstida uning targ'ibi, ilmiy-ommaviy nashrlarda Yeniseyning yuqori havzasida ushbu sirli topilmalar haqida 1692 yilda amsterdamluk burgomister Nikolay Vidzen (Tobol daryosining irmog'i bo'lgan Tera oqimining yuqori havzasi (Verxoterya), Tobollik Semen Remezov 1696-1697 yillarda o'g'illari bilan birgalikda "Sibir chizmalari" ("Chertejnuyu knigu Sibiri") kitobini chizib O'rxun yozuvlariga o'xshash bitiktoshlarning mavjudligi haqida fikrlarni ilgari surgan va bu manba sifatida jarayonning rivojini ta'minlab borgan (S.Remezov 1642-1720 yillar yashab o'tgan), tutqunlikdagi shved ofitseri Filipp Iogann Tabbert fon Stralenberg (1676-1747 yillar yashab o'tgan, 1709-1722 yillari tutqunlikda Sibirda yashagan) 1722 yilda o'zining kundaligida

Yevoropadagi runlarga o'xshash belgili toshbitiklarning Sibirda mavjudligi, ularning joylashish areali haqida ma'lumotlar keltiradi. 1730 yilda Shvetsiyaga qaytgach o'z kundaligi chop ettirib, Sibirdagi sirli yozuvlar jadvalini beradi. Va bundan so'ng ushbu toshbitiklar ham runik yozuvlari nomini oladi. So'ngra D.Missershmidt (1685-1735 yy.) ham bunday bitiklar haqida ma'lumot beradi. 1820-1830 yillarda rus ziyolisi G.Spaskiyning (1783-1864 yy.) xizmatlarini e'tirof etish lozim. XIX asrning yetmishinchi yillarining o'rtalariga kelib, Mo'g'ulistonning O'rxun daryosi havzasidagi bunday sirli belgilar ifodalangan toshbitiklar haqida kengroq ma'lumotni N.M.Yadrinsev (1842-1894 yy.) beradi. Rus sayyohi va tadqiqotchisi N.Yadrinsev 1875 yilda O'rxun vodiysida ikkita uch metrlik ikkita bitikli toshlarning mavjudligi haqida aytib o'tadi (keyinchalik V.Tomsen rasshifrovkasi asosida V.V.Radlovning xizmatlari tufayli bu yodgorliklar turk lashkarboshilari Kul-Tegin va Bilga hoqonga mansubligi aniqlanadi). Belgilarning o'qilishi, ya'ni deshifrovkasi to'g'risida daniyalik tilshunos olim V.Tomsen (1842-1927 yy.), ushbu matnlarning ma'nosi va ruscha tarjimasi bilan shug'ullangan V.V.Radlov (1837-1918 yy.)larning xizmatlarini keltirish mumkin. Yuqorida nomlari tilga olingan shaxslar o'z davrida runik bitiklar, tarixiy yodgorlik sifatida ushbu bitiktoshlarning joylashish va yoyilish areali haqida qimmatli ma'lumotlarni qoldirib ketganlar.

Xususan, G.Spaskiy o'zi ta'sis etgan "Sibirskiy vestnik" ("Sibir axborotnomasi") jurnalida 1818 yildan e'tiboran "Drevnosti Sibiri" ("Sibir o'tmishi") rukni bilan maqolalar turkumini e'lon qila boshladi. Va bu maqolalarning mazmuni asosan keyinchalik, 175 yil o'tib, V.Tomsen tomonidan isbotlangan – qadimgi turk bitigi, toshbitiklarda aks ettirilgan voqealar esa qadimgi turklar ijtimoiy-siyosiy voqeligiga xos ekanligi o'zining deshifrovkasi orqali dalillangan ma'lumotlar edi. "1818 yilda janob G.Spaskiy tomonidan "Sibirskiy vestnik" ("Sibir axborotnomasi")da "Zapiski o sibirskix drevnostyax" ("Sibir o'tmishidan yozuvlar") nomli batafsil maqola paydo bo'ldi. Graf

N.P.Rumyansev topshirig'i asosida akademik F.I.Krug ushbu maqolani lotin tiliga tarjima qiladi va 1822 yilda paydo bo'lib, ko'plab yevropalik sharqshunoslar diqqat-e'tiborini torta boshlaydi. Abel-Remyuza 1822 yil oktabr oyida "Journal des Savants" jurnalida xabar e'lon qildi. Unda u Osiyo xalqlari tilida "pay" deb ataluvchi ikki tilli yoki hatto uch tilli bitiklardan iborat tosh yodgorliklar haqida ma'lumot berib, bunday yodgorliklarning kashf etilishi Yenisey bitiklari muammosini taxminlardan ko'ra yaxshiroq hal qilish uchun xizmat qiladi"²¹⁵, deydi. Olimlar G.Rommel va Y.Klaprot ham G.Spaskiyning maqolasi haqida maqolalar yozib, munosabat bildirishadi va shu bilan ushbu runik bitiklarning ilmiy doiralarda keng tarqalishi uchun imkoniyat yaratib boraveradilar. Albatta, hech bir voqea-hodisa birdaniga qaror topmasdan, dastlab ijtimoiy tafakkur shakllantiriladi, ya'ni ma'lum jarayonga nisbatan pozitiv yoki negativ munosabatlar uyg'otila boriladi.

Shu tariqa Sibir yodgorliklari sirasida sirli toshbitiklarga nisbatan munosabat shakllanib, ularning yoyilish areali juda ulkan hududni qamrab olishi bois, qadimda ko'chmanchi bo'lgan xalqlarga xosligi gipotezasi ilgari surilgan bo'lsada, lekin hali belgilarning qaysi tovushlarni ifodalashi aniqlanmaganligi bois, mohiyati noma'lum edi. Lekin, shunga qaramasdan ilmiy va ziyolilar doiralarda bu borada bahs va munozaralar davom etib, vaqtli nashrlarda ma'lumotlar berilib boriladi.

"Sibirning janubida, Yeniseyning yuqori qismida, sirli belgilar asosida yozilgan bitiklar mavjud bo'lib, I.A.Aspekin rahbarligida qilingan juda qimmatli ishlar tufayli ilmiy jamoatchilikka taqdim etildi. 1892 yilda professor O. Donner ushbu asarga qo'shimcha ravishda memuar chop etdi"²¹⁶. Demak, bu davrga kelib vaziyat pishib yetilib,

²¹⁵ Меллеранский П.М. Памятники в честь Кюль-тегина: С двумя таблицами надписей. – С.-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1899. – С. 1.

²¹⁶ Тимсен В. Дешифровка орхонских и енисейских надписей. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1894. – С. 327-328.

runik bitiklar vaqtli matbuotdan ilmiy nashrlar sari dalil odimlayotgan edi.

Rus sharqshunosligining asoschilaridan biri V.R.Rozen "Yenisey bitiklari"ning Finlandiyada bosilib chiqqanligini mamnuniyat bilan qutlab, shunday degan edi: "O'n to'qqizinchi asr - barcha bilim sohalarida eshitilmagan va chindan ham hayratlanarli ilmiy kashfiyotlar asri bo'ldi. Tarixiy arxeologiya fanida turli tizimlardagi iyeroglif va mixxat bitiklarini o'qishga muvaffaq bo'lgan abadiy unutilmas bo'lib qoladi. Sirli Sibir bitiklari XX asrga qadar o'qilmasdan qolishiga ishonishni istamayman"²¹⁷.

Yenisey toshbitiklarining o'sha davr ilmiy-ommaviy nashrlarida chop etilishi tarixiy olamda, ayniqsa arxeologik va filologik jamoada katta taassurot qoldirib, tafakkur ahlini bu sohada yangi kashfiyotlar sari yo'naltira bordi. Va bunday izlanishlar hosilasi o'laroq Shimoliy Mo'g'ulistonda, O'rxun daryosi vodiysida, Qoraqurum va Qorabalg'asun tarixiy qalalari atrofida yuqoridagi topilmalarga egiz, ya'ni o'xshash bo'lgan kashfiyotlarning ochilishi ilmiy olamda yirik kashfiyot bo'ldi. Ushbu yangiliklar Yenisey ma'naviy ruhiga o'xshash madaniy yodgorliklarning Mo'g'uliston kengliklari bo'ylab ham mavjudligini ochib berdi. Topilmadagi sirli belgilarning Yenisey harflari bilan deyarli bir xil ekanligi, O'rxun bitiklarining tili Yenisey bitiklari tili bilan o'xshash bo'lmagan taqdirda ham u bilan muayyan oila vakili sifatida bog'liqligi yaqqol namoyon bo'lgan bu kashfiyotlar ilmiy yangiliklarga chanqoq fan ahli uchun juda ahamiyatli edi. Zero, u davrlarda ilmiy olam vakillari orasida insoniyat ma'naviyatining tamal toshlarini aniqlashga ehtiyoj shakllangan edi. Iqtisodiy jihatdan nisbatan baquvvat davlatlar ilmiy tadqiqotlarga yetarlicha mavlag'lar ajratib, asosan tabiiy boyliklarni, demakki qadimgi shaharlar xarobazorlarini, moddiy ahamiyatga molik osori atiqalarni kashf etish davr ilmiy hayotidagi konseptual yo'nalish sifatida e'tibor

²¹⁷ Кызласов И.Л. Енисейская письменность древнехакасского государства: Рассказы археолога. – Москва-Абакан: Хакасское книжное издательство, 2017. – С. 25.

qaratilayotgan edi. "Bu bir tomondan 1890-1891 yillarda fin olimi A. Xeyxel tomonidan ushbu joylarga ilmiy ekspeditsiya amalga oshirilganligi bo'lsa, ikkinchi tomondan esa Rossiya hukumati 1891 yildagi mashhur turkshunos V. Radlov boshchiligidagi davomli bir-necha ekspeditsiyalar yuborilganligi edi"²¹⁸. YA'ni, bu davrda jahonda yetakchi ilmiy uyushmalar tomonidan toshbitiklar sirini ochish, uning mohiyati bilan olam intellektual doiralarini tanishtirish borasida o'zaro musobaqa ketayotgan edi. Yigirmanchi asrning ikkinchi yarmidan boshlab kosmosni o'zlashtirish va harbiy-texnik salohiyatni oshirish davlatlar orasida musobaqalashuv omili sifati namoyon bo'lgan bo'lsa, sal orqaga qaytadigan bo'lsak, XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib tabiiy resurslarni aniqlash hamda ilm uchun bahsli mavzular talqiniga e'tibor qaratish davrning paradigmal konsepsiyasi sifatida nisbatan yetakchi mavqe kasb etgan edi.

Umuman olganda, XIX asr – insoniyat tafakkur taraqqiyoti bosqichlarida ijtimoiy ong uchun hali noma'lum bo'lgan, havas qilishga arziydigan hayratlanarli ilmiy-tarixiy kashfiyotlar asri sifatida insoniyat taraqqiyotida muhim o'rin qoldirganligi bilan e'tiborlidir. Arxeologiya, tarix, tilshunoslik fanlarida iyeroglif, mixxat bitiklari belgi va kriptografik bitiklar mohiyatini ifodalashda muhim o'rin tutadi.

Runik belgilarning turkiy mohiyatini Kopengagen tilshunosi, professor Vilgelm Tomsen, Kopengagendagi Daniya Qirollik fanlar akademiyasining 1893 yilning 15 dekabr yig'ilishida ma'lumot berdi. Yangilikning xarakterli jihati shundan iborat ediki, Vilgelm Tomsen o'zining nazariy qarashlarini tizimli tarzda, sirli bitiklar mohiyatini ifodalovchi o'ziga xos usulni aniq bayon etib, belgilar ma'nosini talqin etganligini bildirdi. "Tomsenning ushbu ma'ruzasi tezda ilmiy nashrlarda keng yoritildi"²¹⁹. Natijada, ilmiy olamda ma'lum bo'lganligiga ikki asrdan

²¹⁸ Томсен В. Дешифровка орхонских и енисейских надписей. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1894. – С. 328.

²¹⁹ Bulletin de l'Academie Royale des Sciences et des Lettres de Danemark" за 1893 г., - P. 285-99; кавда алохида нашр сифатида куйидаги номланида: "Dechiffrement des Inscriptions de l'Orkhon

oshgan bo'lishiga qaramasdan, lekin mazmun-mohiyati jamoatchilikka hali noma'lum bo'lgan tekstologik mazmun o'zligini namoyon eta boshladi. Bunday jahonshumul kashfiyot professor Vilgelm Tomsenning ismini mashhur etib, turkiy ma'naviyatning tamal toshlarining tilga kirishiga imkoniyat yaratdi. "Ushbu kashfiyot professor Vilgelm Tomsenning ismini Misr va G'arbiy Osiyo tarixining muhim iyerogliflari va mixxat bitiklaridagi sirni ochishga muvaffaq bo'lgan Shampolyon va Grotefend nomlari bilan bir qatarga qo'yib, Shimoliy va Markaziy Osiyo tarixi talqinining kafolati sifatida ahamiyatga ega"²²⁰. Haqiqatan ham fransuz tilshunosi Jan Fransua Shampolyon (1790-1832 yy.) fanga noma'lum bo'lgan Misr iyerogliflarini deshifrovka qilgan bo'lsa, nemis tilshunosi qadimgi davrlar tadqiqotchisi Georg Fridrix Grotefend (1775-1853 yy.) qadimgi fors mixxatlari deshifrovkasini amalga oshirgan buyuk kashfiyotchi sifatida e'zozlansa, V.Tomsen (1842-1927 yy.) qadimgi turk bitiklarini deshifrovka qilgan buyuk kashfiyotchi sifatida tarixda qoldi.

"V.Tomsen haqli ravishda kashfiyotchilar orasida turklarning o'tmish xazinasini birinchi bo'lib egalladi. Ularning sirlarini ochish yo'lidagi muhim qadamni qo'yib, u, bir tomondan, bitiklarning etnik va lingvistik o'ziga xosligi bo'yicha uzoq davom etgan tortishuvlarning tugashiga hissa qo'shgan bo'lsa, boshqa tomondan, ayrim shakllar va alohida belgilar to'g'risida shoshilinch xulosalar chiqarmasdan, ularni ehtiyohtkorlik bilan izohlash lozimligiga zamin yaratdi"²²¹. Shu bois, har yili 25 noyabrni qadimgi turk bitigining qayta tug'ilgan kuni sifatida nishonlanmog'i lozim. Zero, har qanday madaniyat va ma'naviyatning yuqori ko'rinishi bitik bo'lib, elga xos noyob madaniy xususiyat

et de l'Enisei. Notice preliminaire. Par Vilh. Thomsen. Extrait du Bulletin de l'Academie R/ des Scences et des Lettres de Danemark. 1893. Copenhagen. Bianco Luno (F. Dreyer), Imprimeur de la Cjur. 1894.

²²⁰ Розен Б.В. По переводу дешифровки орхонских и енисейских надписей // Дешифровка орхонских и енисейских надписей. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1894. – С. 21-22.

²²¹ Щербак А.М. Тюркская руника: происхождение древнейшей письменности тюрков. – Санкт-Петербург: Наука, 2001. – С. 136.

sifatida e'zozlanishi hamda el tafakkuridagi ma'naviy boyliklarning moddiy in'ikosini ta'minlovchi omil sifatida muhim.

"V.Tomsen kabi beqiyos tilshunos hamda turkiy xalqlar tili va turmush tarzini yaxshi biluvchi V.V.Radlovlar Turkologiya sohasi qaldirg'ochlari sifatida e'tirofga loyiq. Ularning zalvorli mehnatlarisiz turkiy dialektologiya va leksikografiyasining ochilmagan noma'lum sahifalarining hajmi ko'plab miqdorni tashkil etgan bo'lardi. Bugungi kunda "Turkologiya" fanining umumiy holati shundan iboratki, bir qator mavjud turkiy lahjalar umuman o'rganilmagan yoki kam o'rganilgan. Qadimgi turk bitigi asosidagi antik asarlar tanqidiy va asoslarda nashr etilmagan. Vaholanki ular uchun maxsus lug'atlar yo'qligi haqida gapirmasa ham bo'ladi"²²². V.Tomsenning turkiy xalqlar oldida xizmatlari ana shundan iborat edi. Shu bois, mudroq turkiy ma'naviyatning muhim bir qismini qayta uyg'otgan buyuk shaxslardan biri sifatida e'zozlanishga loyiq.

"Brendel ta'kidlaganidek, 1893 yil 25 noyabrda, o'zining tinch hayotining eng tashvishli kunida, V.Tomsen Yenisey-O'rxun bitiklariga javob topdi; baxtli g'oyalari asosida uzoq vaqtdan beri olib borilgan izlanishlarga tayangan holda, u deyarli barcha harflarning fonetik ma'nosini bir soat ichida aniqlay oldi. 15 (3) dekabrda kashfiyot Daniya Fanlar akademiyasiga hisobot tarzida xabar qilindi; ushbu hisobotdan oldinroq, Tomsen o'zining kashfiyotini dekabr oyida akademik V.V.Radlovga ma'lum qiladi va 1894 yil yanvarda Radlov Tomsenning kashfiyotiga tayangan holda "bitiklarni tarjima qilishda o'z tajribasi" haqida Fanlar akademiyasiga ma'lumot beradi"²²³.

1893 yilning 15 dekabri turkiylar ma'naviyati tiklanishida muhim kun bo'ldi. Shu kuni, ilgari ilm-fan doiralarida unchalik tanilmagan Kopengagen universiteti qiyosiy tilshunoslik kafedrasini professori Vilgelm Tomsen Daniya Qirollik ilmiy jamiyatiga atigi bir necha

²²² Мелниоранский П.М. Памятники в честь Кюль-тегина: С двумя таблицами надписей. – С.-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1899. – С. 143.

²²³ Бартольд В.В. Томсен и история Средней Азии // Памяти В.В.Томсена. _ с. 7; Самойлович А.К. Вильгельм Томсен и туркология. Там же. – С. 17-21.

sahifadan iborat qisqacha ma'ruza taqdim etadi. U o'zining ixtirosini, ya'ni O'rxun bitigida o'qilgan dastlabki so'zlar "Tengri" va "turk" so'zlarining talqini edi. Keyinchalik o'qilish jarayonida matndagi hayratlanarli jihat shundan iborat ediki, Tangri: "Turk xalqi halok bo'lmasin, xalq bo'lsin!", degan iboralar ilohiy ko'rsatma sifatida turk xalqlari tarixiy taraqqiyotini ta'minlash kafolati sifatida yangrab kelayotganligi e'tiborni tortadi.

Yodgorliklar tili qadimgi turk tili sifatida turk ma'naviy musaffoligini o'zida mujassam etib, uni saqlab kelayotganligi bilan qimmatlidir. Turkklarga mansub ana shunday xazinaning eshigini turkiy xalqlar uchun ochgan V.Tomsen yuksak ehtiromlarga loyiq edi. Qadimda o'tgan turk bahodirlarining ruhi V.Tomsenni qo'llab, u buyuk kashfiyotni amalga oshirishga muvaffaq bo'ldi. Hamda ushbu olamshumul kashfiyotdan so'ng daniyalik olim V.Tomsen turkiy lahjalarning taniqli bilimdoniga aylanib, buyuk xunlar tilini ifoda etuvchi belgilarni erkin o'qiydigan siymo sifatida e'tibor qozondi.

Nima sababdan sirli belgilar siri V.Tomsenga oshkor bo'ldi? Darhaqiqat, u tilshunoslik sohasida chuqur bilimga ega bo'lishiga qaramasdan turkiy tillar bo'yicha mutaxassis emas edi (garchi u turkiy tillardan xabardor bo'lgan bo'lsa ham). Albatta, noma'lum hodisa haqida keng tasavvurga ega bo'lish qobiliyati uning bilish qobiliyatini to'g'ri yo'lga yo'naltirishi mumkin. Ammo bu hali yetarli emas. Mashhur olimning Osiyo runlarini shifrlashga yondashuvini ajratib turadigan asosiy omil tilshunoslik bobida o'zining intellektual salohiyatiga yondashgan holda qat'iyat asosida qiyosiy tadqiq etish edi. Uning o'tmishdoshlari, shubhasiz, bu sohada kashfiyotga intilganlarning jiddiy tadqiqotlarini ham hisobga olgan holda ularning barchasi Sibir bitigining tashqi xususiyatlarini tushunishga intilishgan. Ular turli qadimiy bitiklarni sinchkovlik bilan o'rganib chiqib, ular alifbolarida tashqi ko'rinishi Osiyo bitiklariga o'xshash bo'lgan alifbolarni topishga harakat qildilar. Va bir nechta bunday xatlarni olib, ular O'rxun va Yenisey yodgorliklarini o'qishda ulardagi tovush

tizimini qo'llashga harakat qilishib, belgilarning ichki xususiyatiga yetarlicha e'tibor qaratmadilar.

"Vilgelm Tomsen boshqa usulni qo'lladi. U bitiklarning tashqi emas, ichki xususiyatlarini tahlil qila boshladi. Bu maqsadda u O'rxun toshbitiklariga murojaat qildi. U ikki sababga ko'ra ularni tanladi. Birinchidan, ulkan ko'p satrli matnlarda noma'lum bitiklarga xos bo'lgan barcha qonunlar yanada aniqroq namoyon bo'lib, harflarning turli birikmalarini taqqoslash va ularning sonini belgilash ehtimoli bor edi. Ikkinchidan, ikkala O'rxun yodgorligining orqa tomonida xitoycha iyeroglif bitiklari bo'lgan va ularning mazmuni run chiziqlari bilan mos kelmasada, ba'zi matnlarning ma'nosini tarjima bilan aniqlash imkoniyati ilm-fanga ilgari ma'lum usul edi"²²⁴.

Albatta, har bir ijtimoiy-tarixiy davrning o'z maslakdoshlari bo'lib, ular o'zaro muloqotda ilmiy bahslarni ilgari surishadi. Shu ma'noda, V.Tomsen Sankt-Peterburgdagi maslakdoshlari, xususan V.V.Radlov bilan xat orqali bog'lanib turar edi. Shu tariqa V.Tomsen V.Radlovga o'z deshifrovkasi haqida xabar berib, o'z tadqiqot usulini, belgilarning qanday tovush ifoda etish xususiyatlarini talqin etadi. V.Tomsendan, ya'ni Kopengagendan xat olgan V.Radlov, bir oy ichida uchta katta va ikkita kichik bitikni ellik nusxada transkripsiya va tarjimada chop etib, butun Rossiya va Yevropa jo'natadi. "Shunday qilib, dekabr oyining boshida V.Tomsenning rasshifrovkasi asosida V.V.Radlov o'z tarjima va talqinini boshlab, Sankt-Peterburgdagi Fanlar akademiyasining yanvar oyidagi birinchi yig'ilishida, Kul tegin yodgorligining ulkan va murakkab matnining o'qilishi va tarjimasi haqida axborot beradi. Ilmiy yig'ilish materiallarni ko'paytirish, ularni alohida tadqiqotchilar va ilmiy jamiyatlarga muhokama qilish uchun yuborish to'g'risida qaror qabul qildi. Va tabiiy ravishda risolaning birinchi nusxasi V. Tomsenga yuborilgan edi"²²⁵. Shu tariqa o'n ikki, o'n uch asrdan buyon chiziqli

²²⁴ Кытласов И.Л. Енисейская письменность древнехакасского государства: Рассказы археолога. – Москва-Абакан: Хакасское книжное издательство, 2017. – С. 26-27.

²²⁵ Кытласов И.Л. Енисейская письменность древнехакасского государства: Рассказы археолога. – Москва-Абакан: Хакасское книжное издательство, 2017. – С. 32.

toshlar sifatida tabiat injiqliklari ta'sirida qisman siyqalanib, oxirgi ikki asr davomida ziyolilar va intellektual doiralarning diqqat-e'tiborini jalb etib kelayotgan sirli belgilar tilga kiritila boshlandi. "V.V.Radlovning tashabbusi va sa'y-harakatlari bilan qadimgi turkiy davrga bo'lgan qiziqish hech qachon susaymadi, tilshunoslar, tarixchilar, adabiyotshunoslarning izlanishlarida run o'zining munosib o'rnini egalladi"²²⁶.

Albatta, tosh bitiklar mohiyatini ochishda tabiiy ravishda V.Tomsenning roli beqiyos. Lekin, ushbu toshbitiklarni kashf etgan ilk tadqiqotchi N.M.Yadrinsev ekanligini ham unutmasligimiz lozim. "... shunday qilib, Vilgelm Tomsenning e'tirof etishicha yodgorliklarni birinchi marta kashf etgan kishining ismi, ya'ni N.M.Yadrinsevning nomi mutlaqo soyada qolmoqda". Rus bitikchisi va jamoat arbobi, O'rxun havzasida, xususan Qoraqurum va O'rda Baliq hududida qadimgi turk bitigidagi bitiktoshlarni topib, bu tarixiy yodgorliklarni ilmiy doiralarda munozalarga tortgan shaxs N.M.Yadrinsevning (1842-1894 yy.) tarixiy yodgorliklarni ijtimoiy-madaniy qadriyatga aylantirishda xizmatlari ulkan edi, albatta. Ushbu sirli belgilar to'g'risida 1890 yillarda ilmiy doiralardagi rezonans bevosita N.M.Yadrinsevning xizmatlari tufaylidir. Zero, 1889 yilgi ilmiy ekspeditsiyada N.M.Yadrinsev O'rxun havzasidagi Ust-Kyaxtada qabr toshlari bir metr va undan baland bo'lgan kerekurlarga duch kelganligini va mahalliy aholi bular qirg'izlarda (o'sha davrda qozoqlar ham qirg'iz deb atalgan), demakki turkiy xalqlarga mansubligi to'g'risidagi fikrlarni aytadilar va bu N.M.Yadrinsevning hisobotlarida o'z aksini topadi (bu borada tadqiqotning ikkinchi bobi uchinchi paragrafida batafsil to'xtalganmiz). Garchi, hali belgilar sukut saqlab, uning turkiy mohiyati hozircha yashirin bo'lsada, lekin ilmiy-tadqiqiy muammo turkiy yo'nalish bo'ylab harakatlanayotganligining o'zi yangi kashfiyot edi. Shu nuqtai-nazardan N.M.Yadrinsevning turkiy superetnos oldidagi xizmatlarini e'tirof etmaslik noto'g'ri bo'lar edi.

²²⁶ Щербак А.М. Тюркская руника: происхождение древнейшей письменности тюрков. — Санкт-Петербург: «Наука», 2001. — С. 136-137.

Atoqli olimlarning ilmiy musohabalari to'g'risida shuni aytish lozimki, "Tomsen V.V.Radlovning ba'zi fikrlarini tanqid qilib, ularni asosli shubha ostiga olgan holda, V. Tomsen V.V.Radlovning xizmatlari va turk runlarini o'rganishga qo'shgan hissasini hech qachon kamsitmagan"²²⁷. V.V.Radlovning xizmatlari toshlarda bitilgan turkiy hikmatlarni ilm olamiga, shuningdek uning to'laqonli vorislari bo'lgan turkiylarga qayta in'om etganligidadir.

V.V.Radlovning turkiy olam oldidagi xizmatlari shundan iboratki, u qadimgi turklarga xos runik bitiklarni V.Tomsen rasshifrovkasi asosida talqin etgan bo'lsa ham turkshunos sifatida matnlarning grammatik tuzilishi va leksik tarkibini yaxshi o'zlashtirgan holda o'z yo'nalishini ilgari surdi. Akademik V.V.Radlov qadimgi turk matnlari talqini asosida XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ta'limot sifatida shakllanayotgan tilshunoslik fanining tarixiy mohiyatini turkcha matnlar orqali tadqiq etib, turk tilshunosligi tarixining rivojlanishiga yo'l ochdi. V.V.Radlov qadimgi turk tilining XIX asrning ikkinchi yarmida ham amal qilayotgan turk tillari, jumladan, Sibir turklari, yoqut va chuvash tillari, ularning mo'g'ul lahjalari bilan o'zaro aloqalari kabi jihatlarni tilshunos olim sifatida qadimgi turk bitiklari asosida tadqiq etdi. Bu yerda shuni ham ta'kidlash lozimki, 1889 yildagi N.M.Yadrinsev hisobotidagi yangiliklar, ya'ni runik belgilar ifodalangan kerekur qirg'izlarga mansub ekanligi to'g'risidagi gipotezalar V.V.Radlovni mo'g'ul va turk tillaridagi o'zaro aloqadorlik jihatlarni taqqoslagan holda tadqiq etish lozimligiga undagan edi. Lekin, hali runik belgilarning qaysi tovushni ifodalashi noma'lumligi sharoitida matnlar runik qiyofasini saqlab kelayotgan edi.

Beqiyos turkshunos sifatida V.V.Radlov N.M.Yadrinsevning gipotetik hisobotlariga e'tibor qaratgan holda qadimgi turk matnlari talqinini topmoq niyatida qadimiy turkiy xususiyatini nisbatan tozaroq saqlagan yoqut tilini o'rgana boshlaydi. Bundan maqsad Yeniseyning

²²⁷ Щербак А.М. Тюркская руника: происхождение древнейшей письменности тюрков. — Санкт-Петербург: Наука, 2001. — С. 136.

yuqori havzasi va O'rxun vodiysida topilgan toshbitiklar mohiyatini talqin etishdan iborat edi. Toshbitiklarning turkiy xarakteriga hali to'raligicha asos bo'lmasa-da, taxminlar, jarayonlar rivoji ushbu asos sari bormoqda edi. Qadimgi davr, ilk o'rta asrlar va o'rta asrlarda Mo'g'uliston kengliklarida va janubiy Sibirning hududlarida hukmronlik qilgan turkiy xalqlarga mansub tarixiy yodgorliklar o'rta asrlardagi mutaassiblik bois avlodlarning tafakkur imkoniyatlaridan olishlashgan bo'lsada V.Tomsen rasshifrovkasi hamda V.V.Radlov talqini asosida yana vorislariga qaytdi.

V.V.Radlov ilmiy faoliyatining dastlabki bosqichlarida tog'li Oltoy va unga qo'shni mintaqalaridagi turk etnik guruhlar tillariga oid lingvistik materiallar to'plagan holda, turkshunoslik bobida ma'lum tajribaga ega edi. Lekin, 1890 yillardagi toshbitiklarning turkiy xarakteri haqidagi farazlar olimning turkiy tillar sohasida o'z qarashlarini rivojlantirishga sabab bo'ldi.

A.N.Samoylovich (1880-1938 yy.) V.V.Radlovning so'nggi asarining sharhida shunday yozadi: "Yoqut va chuvash tillari turk bo'lmagan tillar orasida tanho mavqei tufayli qadimiyligi va teranligining izlarini saqlab qolgan eng qadimiy turkiy tillardir"²²⁸.

O'rxun-Yenisey toshbitiklari, ayniqsa O'rxun bitiklari matni yoqut tiliga juda ham yaqin emasligini tasdiqlagan bo'lsa-da, har hoda yoqut va chuvash tillari boshqa turkiy tillarga nisbatan fors va arab so'zlaridan xoli ekanligi bilan ajralib turadi. Shu bois, qadimgi turkiy tillarning leksik qatlami bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar bevosita ushbu ikki tilni o'zlashtirmog'i lozim. Akademik V.V.Radlovni faqatgina tilshunos olim sifatida emas, balki O'rxun yodgorliklari timsolida qadimgi turklar o'tmishini talqin etgan tarixchi olim sifatida ham qadrlamoq lozim. Zero, olim asarlarining aksariyati tarixiy lingvistik jarayonlar tahlilini o'z ichiga olib unga keng qamrovli olim sifatida munosabat bildirishni taqozo etadi.

²²⁸ Журнал «Живая старина», 1908 г., вып. II. – С. 254-255.

XX asrning birinchi yarmidagi mashhur turkolog, akademik A.N.Samoylovich (1880-1938 yy.) shunday degan edi: "... Mahmud Qoshg'ariy, V.V.Radlov va V.Tomsen kabi turkologiyaning bahodirlari va ularning buyuk asarlari dunyoning turli burchaklarida yangi turk olimlari avlodlarini turk xalqlarining madaniy gullab-yashnashi uchun nazariy bilimlarini rivojlantirib butun insoniyat manfaati uchun g'ayrat bilan davom ettirishga ilhomlantiradi"²²⁹. Haqiqatan ham buyuk shaxslar jamiyat taraqqiyotini ta'minlash, xalq tafakkurini yuksaltirish borasida ulkan ishlarni amalga oshirish barobarida yangi tafakkurlarning ham shakllanishiga imkon yaratib ketganlarki, turkologiya va lingvistikaning tarixiy aspektlari to'g'risidagi yuzlab tadqiqotlar Mahmud Qoshg'ariy, V.Tomsen va V.V.Radlovlarining asarlari asosidadir.

Aslida tarix va lingvistika orasida ulkan devor mavjud bo'lmagan, tarix – arxeologiya, manbashunoslik va lingvistikaning hosilasidan iborat. Zero, arxeologik qazilmalarni tilga kiritgach u tarix sifatidagi xizmatini boshlaydi. Shuningdek, tarix bilan aloqador bo'lmagan hech bir fanning o'zi yo'q. "Mening tarixga aloqam yo'q", deb, ayni lahzadagi jarayonlar talqinini izohlovchi fan ham lahza sayin tarixga aylanib boraveradi.

Umuman olganda, V.Tomsen, V.V.Radlov va N.M.Yadrinsevlarning hamda ulardan oldin o'tgan turk runik bitiklari to'g'risida ijtimoiy fikrni o'yg'otgan ziyolilarning mehnatlari hamda zahmatlari bois qadimgi turklar tarixini tasvirlovchi toshbitiklar tilga kirdi. Ungacha turklar o'tmishi to'g'risida ma'lumot sifatida qadimgi xitoy manbalaridan foydalanib kelingan. "Ma'lumki, mahalliy turkologiyada uzoq vaqt qadimgi turklar tarixi masalalarini yoritishda, tadqiqotchilar uchun qoida tariqasida ikki rus olimi - N.Y.Bichurin va N.V. Kyunerning xitoy yozma manbalaridan tarjimalari asos bo'lgan". Albatta, ma'lumotlarni qiyoslash uchun xitoy, yunon, arman, fors va

²²⁹ Самойлович А.Н. Вильгельм Томсен и Туркология. // Сборник Памяти В.Томсена. - Л., 1928. - С. 34.

arab manbalaridan foydalanish lozim. Lekin, hech bir manba muayyan xalqning ajdodlari tomonidan yaratilgan manbaga teng kela olmaydi.

Yuqorida ta'kidlangan ma'naviy darg'alar xizmatlari tufayli o'zining talqiniga ega bo'lgan O'rxun havzasidagi bitiklar tiliga e'tibor bergudek bo'lsak, V.Tomsenning fikriga ko'ra: "Ammo bu til tovushlar uyg'unligi jihatidan haqiqiy turkiy lahja bo'lib, uyg'ur tiliga yaqin, ammo u bilan juda o'xshash emas edi. Qaysidir ma'noda ushbu yodgorliklar tili sodda ko'rinib, uyg'ur tilidan afzalligi shundan iborat ediki, undagi tovushlarning o'ziga xos ohanglari nisbatan tiniqroqdir". Qadimgi turklarga xos tovushlar jarangdorligining yodgorliklarda ifodalanganligi turklarning ma'naviy yuksalish borasidagi yutuqlaridan namuna bo'lib, ovoz va leksik qatlamning qadriyat sifatida e'zozlanishini talab etadi.

Turk runologiyasi tarjimai va g'oyalari targ'ibida yigirmanchi asrning elliginch yillarida o'rnakli tadqiqotlari bilan turkologiya fani rivojiga hissa qo'shgan SSSR FAning muxbir a'zosi S.YE.Malov (1880-1957 yy.)ning ham xizmatlarini ta'kidlash lozim. U o'z asarlarida tarixiy, paleografik va davr ijtimoiy holatini hisobga olgan holda tekstologik tahlillarni amalga oshirish lozimligi haqida qimmatli fikrlarni ilgari surgan. Shu bois soha mutaxassislari ta'kidlaganlaridek: "Tan olish kerakki, turkiyshunoslik hali 1952 yilda S.E.Malov boshlagan yo'l sari o'z faoliyatini yo'llay olgan emas".

Xulosa qilib aytganda, O'rxun-Yenisey yozma yodgorliklari mohiyatini ochishda ma'naviy yetakchilarning mehnat va zahmatini e'tirof etish hamda ular merosini o'rganib targ'ib etish bugungi kunda ziyolilarimiz oldida turgan dolzarb vazifalardandir. Zero, milliy tariximizning haqqoniy talqiniga xizmat qilgan daholarni e'zozlash millat tarixi va taqdiri uchun befarq bo'lmagan har bir shaxsning zimmasidagi burch va mas'uliyatdir.

3.3. Turk runologiyasi doirasida etnonimlar talqini: retrospektiv tahlil

Markaziy Osiyo, xususan Amu va Sir daryolari oralig'ida o'tmishda qabilalararo jarayonlarning faol ko'rinishlari ko'zga tashlanadiki, ushbu jarayonlar mintqa aholisining ijtimoiy-madaniy qiyofasiga ham ta'siri seziladi. Aleksandr Makedonskiyning (mil.avv. 356-323 yy.) O'rta Osiyoga hujumining ifodalovchi manbalar o'sha davrda ushbu hududda skif-sak, so'g'diylar yashab, ular Aleksandr Makedonskiyga qarshi kurashlarini yoritadi. Ushbu manbalar "skif va sak qabilalarini bitta qabila sifatida, so'g'diylar va massagetlarni esa ularga yondosh xalq sifatida qalamga olib, Spitamenni (mil.avv. 370-328 yy.) ko'chmanchilar sardori sifatida ifodalaganlar"²³⁰.

Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotda etnosning shakllanib, etnoijtimoiy va madaniy xususiyatlarni o'zida mujassam etishi uchun til, mental xususiyat va o'zlikni anglashning umumiyliklarga asoslangan etnik guruhlar hosilasi muhim o'rin tutadi. Bunday tadrijiy jarayonlarda yirik qabila yoki yirik etnik guruh qanoti ostiga birlashgan til va tafakkur jihatidan umumiylikka ega bo'lgan etnik qatlamlar yirik qatlamning nomini politonim (Afg'oniston, Hindiston), etnonim (o'zbek, qirg'iz, turkman) yoki toponim (Dashti Qipchoq, Qadimgi Rus) sifatida qabul qilib, uning tarkibida, unga tabaa (poddanniy, tobe') bo'lib, faoliyat yuritadilar. Qadimgi turklar ham turkiy tilda so'zlashuvchi qabilalar ittifoqidan tashkil bo'lganligi tarixdan ma'lum. Ushbu tarixiy jarayonlarda prototurk qabilalar Yevroosiyo, Sibir va Oltoy kengliklarida etnotarixiy jarayonlarning faol ishtirokchisi sifatida faoliyat olib borganlar. "O'rta Osiyo saklari ("Avesto"da turlar) o'z navbatida Buyuk Turk cho'lining markaziy va Sharqiy Qozog'iston, Tog'li Oltoy, O'rol, Yenisey va O'rxun daryolari havzalarigacha kirib

²³⁰ История Узбекской ССР. В четырех томах. Том первый. С древнейших времен до середины XIX века. Ташкент: Фан, 1967. – С. 90-104.

borganlar”²³¹. Ayrim manbalarda ta’kidlanishicha “sak etnonimi qadimgi skif tilidagi saka so’zi bilan aloqador bo’lib, bug’u (olen) ma’nosini berishi, forslar Osiyo va Yevropa skiflarini sak deb atashganliklarini”²³² ta’kidlashadi. Tarixiy ma’lumotlardan ma’lumki saklar turkiy xalqlar bilan bir qatorda Osiyo xalqlarining etnogeneza sezilarli rol o’ynaganlar. “Bizning eramizgacha bo’lgan birinchi ming yillik davomida ko’plab sak urug’ va qabilalari turli yo’nalishlar bo’ylab migratsiyalashuv jarayonlarini boshidan kechirganlar. Natijada tarix sahnasida yangi nomdagi urug’ va qabilalar vujudga keldi. Hozirgi Eron bilan chegaradosh hududlarda istiqomat qiluvchi saklar vaqt o’tishi bilan fors tilini qabul qilishdi, qolgan qismi esa o’z ona tili bo’lgan turk tilini saqlab qolishdi”²³³.

Tarixiy voqealar talqinida etnik jarayonlar murakkab ko’p qirrali hodisa bo’lib, uni o’rganish o’tmish voqealarining obyektiv mohiyatini ta’minlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, muayyan millat tarixini o’rganish uning etnogeneza tarixda muayyan iz qoldirgan qabilalar o’rnini tadqiq etishda muhim. Bugungi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda millat sifatida o’zligini namoyon etayotgan etnoslar etnogeneza ham faqat bitta qabila elementlari mavjud bo’lmasdan, turli yondosh qabilalar hosilasidan, birlashuvidan, assimilyatsiyalashuvi va konsolidatsiyalashuvidan shakllanib, milliy taraqqiyot yo’liga o’tganligini kuzatishimiz mumkin. O’zbek millati ham bundan mustasno emas. “O’zbek xalqi istiqolga erishgach, gazeta-jurnallarda va ayrim ilmiy ishlarda o’zbek xalqining kelib chiqishi (etnogenezi) haqida har xil fikr-mulohazalar yoritilmoqda. Mualliflarning ko’pchiligi o’zbek xalqi paydo bo’lishini qadimlashtirib, uning etnogeneza saklar, xunlar yoki turk hoqonlaridan boshlaydilar. Ba’zilari esa o’zbek xalqi faqat turkiy etnoslardan tashkil topgan deb biladilar, ular boshqa (turkiy bo’lmagan) etnoslar

²³¹ Аскарлов А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи (ўқув қўлланма). – Тошкент: Университет, 2007. – Б. 63.

²³² Март Н.Я. Избранные работы. Том 5. В очерке термин «скиф». Москва, 1935. Ельницкий Л.А. Скифия евразийских степей. – Новосибирск, 1977. – С. 93.

²³³ Ходжаев А. Сведения древнекитайских источников по этнической истории Центральной Азии. – Ташкент: Навруз, - 2017. – С. 28.

bilan aralashish natijasida ham tashkil topganligini inobatga olmaydilar”²³⁴. Tarixning haqqoniy qiyofasini namoyon etish ilmiy taraqqiyotga xizmat qilish bilan bir qatorda, millat va etnoslarning tarixiy tafakkuri rivojini ta’minlashda, ya’ni etnoslar faqatgina bir urug’ yoki qabilaning sifatii transformatsiyasidangina emas, balki til, hudud, madaniy va iqtisodiy jihatdan o’zaro umumiylikka ega bo’lgan qabila va elatlar hosilasidan iborat ekanligini anglashda ham muhim.

Shu nuqtai-nazardan turkiy xalqlar, jumladan o’zbek millati etnogeneza miloddan avval va ilk o’rta asrlarda tarixiy jarayonlarda faol ishtirok etgan qabilalarning qanchalik rol o’ynaganligi masalasiga to’xtalmoq lozim. A.Xo’jayev qadimgi Xitoy manbalari tadqiqi hamda Xitoy olimlari asarlari tahlili asosida shunday fikrni ilgari suradi: “Xitoy tarixchilari xulosalariga ko’ra, kelib chiqishi turk bo’lgan qadimiy xalqqa nisbatan massaget, skif etnonimlarini yevropalik mualliflar qo’llagan bo’lsalar, sak etnonimini fors va rus tilidagi manbalar va adabiyotlarda qo’llangan. Bu etnonimlar (massaget, skif, sak) Markaziy Osiyo submintaqasida, asosan hozirgi Qozog’iston, Qirg’iziston, Tojikiston, O’zbekiston va Tangritog’ning (Tyan-shan) sharqiy Turkistonda (XXRning Sinszyan-Uyg’ur avtonom mintaqasida) istiqomat qiluvchi xalqqa nisbatan qo’llanilgan”²³⁵. Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning turli bosqichida turklarga, demakki turkiy xalqlarga nisbatan umumlashtiruvchi turli atamalar (massaget, skif, sak, qipchoq, turk, tatar, o’zbek, qirg’iz va h.k.) qo’llanib, ular keyinchalik etnonim sifatida qaror topishgan. Chingizxon hukmronligi sharoitida uning qo’shini tarkibidagi turklarning asosiy qismiga nisbatan tatar atamasi umumiy etnonim sifatida ishlatilgan bo’lsa, keyinchalik Qrim va Qozon xonliklarida istiqomat qiluvchi turklarga nisbatan qo’llanila boshlandi. “Shuni ta’kidlash lozimki, XVII asr va XIX asrning boshlarida tatar atamasi Rossiyada “turk” ma’nosida, kelib chiqishi turk

²³⁴ Шонинъев К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарк, 2001. – Б. 7-8.

²³⁵ Ходжаев А. Сведения древнекитайских источников по этнической истории Центральной Азии. – Ташкент: Навруз, - 2017. – С. 27-28.

bo'lgan hamda turkiy tilli etnik guruhlarga nisbatan qo'llanilgan. Bu davrda tatar termini Sibirda oltoyliklar, shorlar, xakaslar, chulim turklari, ket tilining janubiy guruhi aholisiga, buryatlarga va hatto qozoqlarga nisbatan qo'llanilgan²³⁶. Sibirdan ancha olis bo'lgan Kavkazda ham tatar termini "...ozarboyjonlarga, chechenlarga, osetinlarga, dog'istonliklarga, Qrim, Astraxan va Qozon tatarlariga nisbatan qo'llanilgan"²³⁷.

Turk runologiyasi doirasida toshbitiklarda muhrlangan etnonimlar talqiniga e'tibor qaratgudek bo'lsak hamda turk bitiklari sifatida jahon ilmiy doiralarida e'tirof etilgan insoniyatning yirik jamoaviy birliklaridan biri bo'lgan turklarning etnik tadrijiy jarayonlariga munosabat bildirish taqozo etiladi. Ma'lumki, milodning dastlabki asrlarida Oltoydan Xinganga qadar bo'lgan kengliklarda yilqichilik va chorvachilik bilan shug'ullanib, yaylovlarda ko'chib yurgan qabilalar xitoy manbalarida umumiy "tele", yoki "gaogyuy" umumiy atama bilan ataluvchi xunnu avlodlari ko'chib yurishgan. Ayrim manbalarda "tele" - telejka, arava, "gaogyuy" esa - hajmi uzun aravalar, ma'nosini anglatgan²³⁸, deyishadi.

Tele qabilalarining muayyan qismi o'zlarini "o'g'uzlar" deb atashib, turkiy qabilalar ittifoqini tashkil etishgan. 552 yili Birinchi Turk hoqonligiga asos solingach, tele qabilalari uning aholisining asosini tashkil etishgan. Ellik bir yil faoliyat ko'rsatgan Turk hoqonligi 603 yilga kelib, yaxlit Turk hoqonligining G'arbiy va Sharqiy hoqonliklarga bo'linishi tele qabilalari ittifoqini ikkiga bo'lib yubordi. Bunday bo'linish va parokandaliklar hokimiyat hamda ta'sir va mavqe uchun raqobat kurashlarini tabiiy ravishda keltirib chiqargan. Turkklar

²³⁶ Зиннер Э.Н. Известия шведских военнопленных о Сибири // Учен. Записки Иркутского Пед.Института. – Иркутск, 1961. Вып. XVIII (10) – С. 25; Народы Сибири. - Из серия «Народы мира». – Москва-Ленинград, 1956. -С. 329, 493, 776; Историко-этнографический атлас Сибири. – Москва-Ленинград, 1961. – С. 9.

²³⁷ Гимади Х.Г. Об употреблении названия «татары» // В.И. 1954. №8. – С. 116.

²³⁸ Евстигнеев Ю.А. Кыпчаки / половцы / куманы и их потомки: к проблеме этнической преемственности. Москва: Астерион, 2011. – С. 5.

orasidagi bunday raqobatning keng tarqalishini Xitoy hukmdorlari rag'batlantirib turgan.

"Turkiy etnogenezning boshlanishi, odatda, Xunlar davlatining parchalanishi va Ichki Osiyo hududida turli xil qabilaviy birlashmalarning shakllanishi bilan bog'liq, ularning xunlar bilan aloqalari bahsdan xoli emas (III – V asrlar)"²³⁹. Albatta, xunlar Osiyo va Yevropaning ayrim xalqlari etnogenezi va etnik shakllanishida muhim rol o'ynagan. Lekin, xunlarning prototurkiy ildizlari hamda ilk o'rta asrlardagi turkiylarning muayyan qismi xunlarning avlodlari sifatida Yevroosiyo kengliklarida chorvachilik va o'troq sharoitda kun kechirib, harbiy-siyosiy jabhada zafarlarni qo'lga kiritib kelganligi turklarning qadimgi xunlar bilan etnogenetik bog'liqligini isbotlaydi. "Drevnetyurkskiy slovar" ("Qadimgi turk lug'ati")ning 1969 yilda Leningradda nashr etilgan variantida "Turk – kuchli, qudratli, buyuk (silniy, moguchiy, velikiy) ma'nolarini anglatadi", - deyiladi²⁴⁰. "Drevnetyurkskiy slovar" ("Qadimgi turk lug'ati")ning Ostona nashrida "Turk – bahodir, kuchli"²⁴¹, sifatida talqin etiladi. Yana etnonimning ikkinchi ma'nosiga e'tibor qaratib: "Turk – Turk hoqonligini tuzgan qabilalar ittifoqi"²⁴², deyiladi. Demak, turk etnonimi dastlab turkiy tilda so'zlashuvchi yirik qabilaga nisbatan uning botirligi va qurqmasligini ifodalovchi atama sifatida qo'llanilgan bo'lsa, keyinchalik bu yirik qabila qadimgi turklarning birlashishida yetakchi rol o'ynab, turkiy qabilalar konsolidatsiyalashuvining boshida turgan. L.Gumilyov turklar to'g'risida shunday fikrni ilgari suradi: "Turklar – Yevroosiyodagi eng yirik etnolisoniy umumiylikka ega bo'lgan qatlam bo'lib, Oltoy va Yevroosiyo kengliklarida milodgacha bo'lgan birinchi ming yillikda shakllangan"²⁴³, degan g'oyani ilgari suradi. L.Gumilyov

²³⁹ Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – Санкт-Петербург: «Наука», 2006. – С. 15.

²⁴⁰ Древнетюркский словарь. – Ленинград, 1969. – С. 599, 611.

²⁴¹ Древнетюркский словарь. Астана: Ёлым, 2016. – С. 635.

²⁴² Древнетюркский словарь. Астана: Ёлым, 2016. – С. 635.

²⁴³ Гумилев Лев. Энциклопедия. – Москва: Художественная литература, 2013. – С. 596.

ham “Turk so‘zi kuchli, chidamli (krepkii) ma‘nolarini anglatadi”²⁴⁴, - deydi. A.Xo‘jayev Xitoyning qadimgi manbalariga suyanan holda: “Dastlab tiyek atamasi shu ma‘noda (turk ma‘nosida) qo‘llanilgan. Shundan kelib chiqib, qadimgi Xitoy yilnomachilari ushbu iyeroglif (tiyek)ni turk etnonimining transkripsiyasi sifatida, nafaqat uning talaffuzini, balki mazmun-mohiyatini ham ifodalashga intilganlar”²⁴⁵, - deydi. Shuningdek, olim asar xotimasida qadimgi xitoy manbalarida turk etnonimlari transkripsiyasini berib: “tiyek – ilk turklar (ranniye tyurki), biak-tiyek – g‘arbiy turklar, siak-tiyek – janubiy turklar, dian-tiyek – olis yoki sharqiy turklar (dalniye ili samiye vostochniye tyurki)”²⁴⁶ sifatida ifodalanganligini dalillaydi. N.Rahmon: “Turk atamasi kuchli, mustahkam demakdir. Ashina esa bo‘ri degani. Turkiycha bo‘ri, mo‘g‘ulcha shono, chinno deyiladi, a qo‘shimchasi xitoycha hurmat ma‘nosini bildiradi”²⁴⁷, - deydi, ushbu jihatlarni e‘tiborga olmoq lozim. Turk etnonimi ostida birlashgan el vujudida bo‘riga xos g‘ayrat shijoat, o‘zligini saqlash yo‘lida or-nomus bo‘lmaganda edi yuqoridagi sifatlovchi belgi va darajalar ishlatilmagan bo‘lardi, albatta.

Turk hoqonligi - Yevroosiyodagi Ashina avlodidan bo‘lgan hukmdorlar yetakchiligidagi qadimgi turklarning qabila ittifoqi tomonidan tuzilgan harbiy-siyosiy birlik sifatida ilk o‘rta asrlarning yirik davlati bo‘lib, insoniyat tarixiy taraqqiyotida o‘ziga xos o‘rin tutgan. U VI asrning ikkinchi yarmida Oltoy, hozirgi Mo‘g‘uliston, Shimoliy-Sharqiy Xitoy (Manjuriya), Sharqiy Turkiston, G‘arbiy Turkiston (O‘rta Osiyo), hozirgi Qozog‘iston, Qrim va Shimoliy Kavkaz hududlarini o‘z ichiga olgan.

²⁴⁴ Гумилёв Лев. Энциклопедия. – Москва: Художественная литература, 2013. – С. 596.

²⁴⁵ Ходжаев А. Сведения древнекитайских источников по этнической истории Центральной Азии. - Ташкент: Навруз, - 2017. – С. 6.

²⁴⁶ Ходжаев А. Сведения древнекитайских источников по этнической истории Центральной Азии. - Ташкент: Навруз, - 2017. – С. 349.

²⁴⁷ Рахмон Н. Турк ҳоқонлиги. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 43.

Qadimgi turklar harbiy amaliyotlarda nayza, kamon, qalqon, o‘qlardan yaxshi foydalanib, yetakchi jangchilar otlar, zirhli kiyimlar va yopinchiqlarga ega bo‘lgan. Qo‘shinlarda jangovar tug‘ bo‘lib, unda turklarning Ashina urug‘iga xos bo‘lgan holatni ifodalovchi bo‘rining oltin bilan bezalgan salobatli boshi naqshlangan. Umumiy qo‘shinlardan tashqari hoqonning atrofida qo‘riqchilik vazifalarini bajaruvchi harbiy qo‘shini bo‘lganki, ular dovyurak va botir jangchilar guruhidan iborat bo‘lib, “bo‘rilar” deb atalgan. Balki, shu bois, qadimgi turklarni “Ashina”, “Ko‘k bo‘ri” deb atashib, afsonalar to‘qishib, turklar ajdodlarining ona bo‘ridan tug‘ilganligi haqidagi rivoyatlarga to‘xtalishadi. Aslida, qarovsiz qolgan chaqaloqni yoki jangda yaralangan majolsiz bahodirni ona bo‘ri emizishi mumkin. Lekin, bo‘ridan inson tug‘ilishi ajdodlarimizning yoki turklarga qo‘shni bo‘lgan xalqlarning og‘zaki ijodidagi mifologik obrazlarga murojaatdan o‘zga narsa bo‘lmasa kerak. Yoki, turklar totemi bo‘ri bo‘lganligi bois, totemga e‘tiqod va hurmatni mutlaqlashtirishga urinish sifatida baholamoq lozim.

Qadimgi turklar harbiy amaliyotlarda bo‘ridek abjir bo‘lganliklari bois bo‘riga nisbat berishgan, albatta. Ko‘pkari, ya‘ni ko‘k bo‘ri musobaqasi ham suvoriy yigitlarning g‘animga yoki o‘ljani qo‘lga kiritishga bo‘lgan intilishlari, o‘z totemlari – ko‘k bo‘ri sifatida chaqqonlik va abjirlik malakasini o‘stirish sifatida yondashmoq kerak. Shuningdek, yigitlarning jismoniy va jangovar harakatlari sifatida qish mavsumida harbiy amaliyotlarga tayyorlab borish yoki ularning bu sohadagi tajribasini oshirishga intilish ham ushbu omil bilan bog‘liq.

Qadimgi turklarda erkaklar uchun harbiy muhorabada o‘lish muqaddas hisoblangan. Bunday xususiyat yaqin-yaqinlargacha turkiy xalqlarda saqlanib kelgan. Jumladan, B.X.Qarmisheva yigirmanchi asrning birinchi yarmida ham: “...Laqaylarda ilgari tabiiy ajal bilan uyda vafot etgan erkaklarga nisbatan nafrat bilan munosabatda bo‘lishib, bunday odam haqida “Xatinning to‘shegide jatip vo‘leme.

Birevding atining qazig'ida vo'lmeyme?"²⁴⁸, deb koyish odatlari bo'lganligini ta'kidlaydi.

Qadimgi turklarning mashg'uloti chorvachilik bo'lib, yaylovlarda ko'chib yurish zarurati ularning turmush tarzida ko'chmanchilik madaniyati rivojini ta'minlagan. Shuningdek, ovchilik bilan shug'ullanishib, asosiy oziq-ovqati go'sht va go'sht mahsulotlari, ichimliklari esa sut, ayron va qimiz bo'lgan. Hayvonlarning terisidan mavsumiy kiyim-kechaklar, o'tirish va yotishga mo'ljallangan to'shamchi, ko'rpa va to'shaklar sifatida foydalanib, hayvonlar junlaridan kiyiz va boshqa jundan to'qiladigan anjomlar to'qishgan. Chorvachilikda yilqichilik, qo'ychilik, echkichilik, tuyachilik va qisman qo'toschilik yetakchi o'rinni egallagan. Shuningdek, o'troq madaniyat ham turklarga xos bo'lib, g'alla yetishtirib, yanchib, unini olib, oziq-ovqat sifatida foydalanish madaniyati ham an'anaviy turmush tarzlarida muhim o'rin egallagan. Buni arxeologik qazishmalar ham tasdiqlab, qadimgi turklar temirni sanoat usulida qazib olishni ixtiro etganliklarini dalillaydi. Temir rudalarini xom ashyo sifatida qazib olib, olovda qizdirib, temirga ishlov berib, ro'zg'or asboblari, ot-ulov anjomlari yasashlari bilan bir qatorda, harbiy anjomlar ham yasay boshlaganlarki, turklarda metallurgianing rivojlanishi turk bahodirlariga o'z qo'shinini jangovar holatda qurollantirishga imkon yaratdi.

Etnotarixiy taraqqiyotda madaniy hayotining hosilasi sifatida bitikni ixtiro qilib, uning tadrijiy takomil bosqichlarini ta'minlab kelgan qadimgi turklarning etnik tarkibi – turkyutlar, tele, kidanlar, usunlar, qanglilar va boshqa turkiy qabilalari konglomeratsiyasidan tashkil topib, umumiy konsolidatsiya zafarli muvaffaqiyatlarni ta'minlashga asos bo'ldi. Bu yerda shuni ham ta'kidlash lozimki, "Arxeologik materiallar asosida qilingan XXR olimlari tadqiqotlarida saklar So'g'd aholisi ajdodlari ekanligi haqidagi xulosani ilgari suradilar...

²⁴⁸ Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы южного Таджикистана. Выпуск I. Историко-этнографический очерк животноводства в дореволюционный период. – 170 б.) – Сталинабад Изд-во АН Тадж. ССР, 1954. – С. 40.

So'g'diylar Osiyo materigining sak xalqidan kelib chiqqan. Taxminan milodgacha bo'lgan X asrlarda Amudaryoning o'rta havzasida, Qashqadaryo va Zarafshon daryosi havzalarida istiqomat qiluvchi saklar Sharqiy eron tilida so'zlashuvchi etnosga aylanib, ko'chmanchilikdan o'troq turmush tarziga o'tishgan. Shuningdek, Xitoy manbalarida eronliklar Orol dengizi g'arbida yashovchi aholini Ashina avlodlari sifatida "saka tigra xauda", ya'ni o'tkir uchli qalpoq kiyuvchi saklar, deb atashlarini aytib o'tadi. Yevropalik mualliflar Kaspiy va Orol dengizi shimolida o'tkir uchli qalpoqlar kiyuvchi massagetlar yashashini aytib o'tganlar", - deydi²⁴⁹. Shuningdek, o'zbek olimlarining tadqiqotiga ko'ra: "so'g'diylar siymosida sak xalqlarining bir tarmog'ini tushunamiz"²⁵⁰, degan fikr mavjud. A.Xo'jayev ilk o'rta asrlarda bitilgan Xitoy manbalarini tadqiq etgan holda So'g'd atamasiga to'xtalib, uning juda qadimiy ekanligi haqida manbalar tasdiqlamasligini ta'kidlab: "Aleksandr Makedonskiy Zarafshon daryosiga yaqinlashganda unga saklar qarshilik ko'rsatganligini aytib o'tadi"²⁵¹. Lekin, shuni ham e'tibordan chetda qoldirmasligimiz lozimki, so'g'd atamasi miloddan oldingi Behistun (miloddan oldingi 523-521 yy.), Naqshi Rostam (miloddan oldingi birinchi mingyillik) bitiklarida uchraydi.

Demak, tarixiy ma'lumotlardan ma'lumki, saklarning bir qismi dastlab turklar bo'lib, tarixiy assimilyatsiyalashuv va konsolidatsiyalashuv jarayonlari saklarning qo'shni xalklar etnogenezida ham faol ishtirokini ta'minlagan. YA'ni "etnosni tashkil etuvchi omillar ham mavjudki, bu integratsiya yoki konsolidatsiya, assimilyatsiya, differensiyasi va etnik transformatsiyadir"²⁵². Umuman, etnoslarning etnik shakllanishiga xos bo'lgan bunday omillar tabiiy ravishda qadimgi

²⁴⁹ Ходжаев А. Сведения древнекитайских источников по этнической истории Центральной Азии. – Ташкент: Навруз, - 2017. – С. 64-65.

²⁵⁰ История народов Узбекистана. В 2-х томах. Том I. – Ташкент, 1950. – С. 48.

²⁵¹ Ходжаев А. Сведения древнекитайских источников по этнической истории Центральной Азии. – Ташкент: Навруз, - 2017. – С. 276.

²⁵² Назаров Н.А. Марказий Осиёда миллатлараро муносабатлар. – Тошкент: Global Books, 2018. – б. 58.

saklar hamda ularning bevosita avlodlari bo'lgan so'g'dlarni ham chetlab o'tgan emas. Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davomidagi har qanday migratsiyalashuv etnik assimilyatsiyalashuv va konsolidatsiyalashuv uchun shart-sharoitlarni yaratib borib, natijada yangi sharoitlarga mos bo'lgan etnik transformatsiyalashuvni keltirib chiqaradi. "Qadimgi So'g'dda faol migratsiyalashuv jarayonlari amalga oshib, natijada aholining etnik tarkibi boyib boravergan. Bizning eramizgacha bo'lgan birinchi ming yillikda So'g'd aholisi saklar bo'lib, saklarning kelib chiqishi turk edi. Ularning janubiy qismi vaqt o'tishi bilan turk tilidan foydalanmay qo'yishdi"²⁵³. YA'ni, So'g'dning janubiy qismi aholisi lingvo-assimilyatsiyalashuv jarayonlari ta'sirida fors-tojik tilini dastlab muomala tili, so'ngra kundalik so'zlashuv tili sifatida qabul qilishgan. So'g'diylarning bir qismi sharqiy eroniy tilli, ya'ni Turonning tub aholisi tilida so'zlashgan bo'lsa, ikkinchi qismi prototurk lahjalarida so'zlashib, keyinchalik turk tilida, uchinchi qismi esa hududiy omillar bilan bog'liq holda fors tilida so'zlashishgan.

Demak, So'g'd G'arbiy Turk hoqonligi tarkibidagi hududiy birlik sifatida uning aholisining bir qismi kelib chiqishi turklar bo'lgan qadimgi saklarning avlodlari edilar. G'arb olimlari tadqiqotlarida saklar skiflar sifatida tilga olinishi ma'lum. "Skiflarning avlodlariga kelsak, arxeologlar tomonidan qazilgan skiflar qabrlari yaqinida yashovchi zamonaviy aholi ularga genetik jihatdan eng yaqin avlodlari hisoblanadi. Ushbu jihat aholi guruhlar o'rtasida vorisiylikning davomiyligini ko'rsatmoqda. G'arbiy skiflarning avlodlari Kavkaz va O'rta Osiyoning turli xalqlari orasida, sharqiylar esa faqat turkiy tilli xalqlar orasida (qipchoq tillari guruhi) uchraydi"²⁵⁴. Avlodlar orasida tarixiy izchillikning ta'minlanib kelayotganligi arxeologik tadqiqotlar bilan bir qatorda tarixiy-genetik tadqiqotlar o'rnining muhimligini ko'rsatmoqda.

²⁵³ Ходжаев А. Сведения древнекитайских источников по этнической истории Центральной Азии. - Ташкент: Навруз, 2017. - С. 286.

²⁵⁴ Скифы оказались предками тюрков. 3 март, 2017. <https://news.rambler.ru/science/36242654-skify-okazalis-predkami-tyurkov/>

VI asrga qadar ko'plab turkiy qabilalar jujanlar tasarrufida bo'lganligiga qaramasdan IV asr oxirida Oltoy qabilalari bilan to'qnashib, davomli muhorabalardan so'ng tildosh qabilalarning harbiy-siyosiy ittifoqini tuzib, bu ittifoqni hoqon boshqargan. Hamda ozodlik harakatlari sari intila boshlaganlar. VI asr o'rtalarida turklar jujanlar hukmronligidan xalos bo'lib, o'z mustaqil hoqonligini tashkil etishadi. Turklar tadrijiy takomilida ko'chmanchilik omilining o'rni sezilarli. Ko'chmanchilikda ifodalangan turklarning passionarlik qobiliyati ularni Rim orqali Yevropaga (Xunlar, Atilla), Kichik Osiyo orqali hozirgi Turkiya va Kipr hududlariga (Qaylar va boshqa turkiy qabilalar ittifoqi), Hindiston orqali Osiyo kengliklariga (Bobur va boburiylar), Misr orqali (mamluklar) Arabiston yarim oroliga tarqab ketib, faqatgina Turkiya va Kiprda o'zligini saqlab qolishga muvaffaq bo'lgan bo'lsalarda, ilk o'rta asarlarda turklarning tarix sahnasiga ko'tarilishida ikki omil yetakchilik qilgan:

birinchisi, qadimgi turklarga xos bo'lgan chorvachilik madaniyati bo'lib, ushbu madaniyatning hosilasi sifatida o'tni turklar o'z izmiga bo'ysundirib, harbiy muvaffaqiyatlarni ta'minlashda ot ustidagi mohirlik (chavandozlik) omili.

ikkinchisi, qadimgi turklarning chorvachilik bilan bir qatorda o'troq madaniyat vakillariga xos bo'lgan metallurgiya ishlab chiqarib, unga ishlov berib, harbiy qurol-aslaha yasash hunarini egallab olishlari bilan bog'liq.

Turk hoqonligi sharoitidagi etnonimlar talqini masalasida Yevroosiyo kengliklarida qabilaviy jarayonlar xilma-xil ko'rinishda bo'lgan. "Xun qabilalari kirib kelgan kezlarda Movarounnahr va Xorazm hududida xorazmliklar, so'g'diylar, kushonlar, qang'lar va bir qancha boshqa xalqlar yashaganlar. Bu hududlarni Turk hoqonligi egallaganda (VI asrning ikkinchi yarmi) xorazmliklar va so'g'diylar qatorida kidaritlar, xionitlar, eftalitlar va boshqa xalqlar ham bo'lgan"²⁵⁵. Qadimgi turk tilida va unga yaqin bo'lgan tilda (so'g'diylar,

²⁵⁵ Шонингов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. - Тошкент: Шарк, 2001. - Б. 422.

eftalitlar) so'zlashuvchi ushbu qabilalarning konglomerati hamda qabilalararo ittifoqidan tashkil etilgan. Turk hoqonligi hududi Qora dengiz va Tyan-Shanning sharqiy kengliklari hamda Hindistonning shimoliy-sharqiy qismigacha bo'lgan hududni qamrab olgan bo'lib, bu ulkan hududda o'z boshqaruv tizimini o'rnatib, qabilalararo jarayonlarda turkiy omilning ustuvorligining ta'minlanishiga asos yaratdi.

Ilk o'rta asrlarda harbiy-siyosiy maydonda o'ziga xos ta'sirga ega bo'lgan qabilalardan biri kelib chiqishi xunlarga borib taqaladigan eftalitlar edilar. "IV asrda Movarounnahr hududida yashovchi yirik turkiy etnoslardan yana biri – eftaliylar (xeptal, eptal, abdal) bo'lgan. Eftaliylar ham xunlardan ajralib chiqqan yirik etnoslardan biri. Bularning ilk ajdodlari Oltoy va Sayan tog' oldi mintaqalarida yashaganlar. Milodiy II-III asrlarda ularning katta bir qismi g'arbga siljib III asr oxiri – IV asrda Volga daryosi bo'ylariga, Qora dengiz yaqinidagi cho'llarga va Shimoliy Kavkaz mintaqalariga borib o'rtnashgan. G'arbga siljib ketgan xunlar tarkibida abdal, eftal (eftaliy) etnonimlari mavjud edi"²⁵⁶. Markaziy Osiyoda, asosan Amu va Sir daryolari oralig'idagi hududda milodning IV-V asrlarida eftalitlarning harbiy-siyosiy mavqei kuchayib, V asrning ikkinchi yarmida Sirdaryo havzasida yirik eftalitlar davlati vujudga keladi. "Shu asr davomida eftaliylar So'g'diyonani, Toharistonni, Sharqiy Turkistonni va Sirdaryoning o'rta oqimlarini egallaydilar"²⁵⁷. Shu tariqa Markaziy Osiyoda eftalitlar davlati vujudga kelib, tarix sahnasida yuz yil davomida faoliyat ko'rsatib, VI asrning ikkinchi yarmida Turk hoqonligi hujumlariga dosh bera olmasdan davlat sifatida barham topadi. Natijada eftalitlar turk hoqonligi jangchilarining tahdididan yashirib, Xuroson va Hindiston hududlariga qochib o'tib, asrlar davomida o'sha hudud xalqining tili, madaniyati va urf-odatlarini qabul qiladi. Turk hoqonligi hududida qolgan eftalitlar esa o'z ona tili – turk

²⁵⁶ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 426.

²⁵⁷ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 427.

tili vakillari sifatida asosan qang'arlar hamda turfa turk qabilalari tarkibiga singib ketadi. Lekin, ular qaysi turkiy etnik qatlam tarkibiga kirmasin o'zlariga xos bo'lgan etnonimni saqlab qoladilar. O'zbek, turkman va boshqird millatlari tarkibida abdal urug'ining mavjudligi yuqoridagi fikrimizni isbotlaydi. Jumladan, o'zbek millati tarkibidagi "laqay elati shajarasida ham esonxo'ja urug'ining tarkibida abdal etnonimi uchraydi"²⁵⁸.

Tarixiy manbalardan ma'lumki, turklar temir, mis, oltin qazib, eritib, mehnat qurollari, qurol-yaroqlar, bezaklar ishlab chiqarishgan. Turklarning ajdodlari yashab kelgan Oltoy vodiysi va Minusinsk havzasi qadim zamonlardan beri metall ishlab chiqarish bilan mashhur. VI asrning boshlarida turklar temir buyumlari bilan jujanlarga soliq to'laydigan temirchilar sifatida tanilgan. Metallurgiya tufayli turklar tarixning muayyan davrida jujanlarga o'lpon to'lagan bo'lsalarda, turklarning jujanlarni mag'lub etishi ham bevosita metallurgiya omili bilan bog'liq. Turklar metallardan qurol-yaroqlar ishlab chiqarishni yo'lga qo'ygach, jujanlarni mag'lub etib, Yevroosiyo bopoyon kengliklarida Turk hoqonligiga asos solishga muvaffaq bo'ldilar.

Albatta turk runologiyasining takomil bosqichi Turk hoqonligi bilan bog'liq. Turk hoqonligi faqatgina turklardan iborat edi, desak to'g'ri bo'lmaydi. Ushbu davrdagi qabilaviy tarkibning xilma-xilligi, ulkan Yevroosiyo kengligidagi bugungi ko'p millatlilikning tamal toshini qo'yganligi ham ayni haqiqatdir. "VI-VIII asrlarda Movarounnahr va Xorazm aholisining etnik tarkibini quyidagicha tasavvur qilish mumkin:

a) qadimdan dehqonchilik, hunarmandchilik va tijorat bilan shug'ullanib kelayotgan sharqiy-eroniy tilli so'g'diylar, xorazmiylar va boshqalar;

b) dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan kun kechirib kelayotgan turkiyzabon aholi. Bu aholi yuqorida qayd

²⁵⁸ Назаров Н.А. Лакайлар: этнография, лингвистика ва фольклор. – Тошкент: Tamaddun, 2010. – Б. 61.

qilganimizdek, o'troqlashib qolgan qang'arlar, xioniylar, eftaliylar va turk hoqonliklari davriga kelib turg'unlashib qolgan bir necha boshqa qabilalar"²⁵⁹.

Bu yerda shuni ham aytib o'tish kerakki, garchi qabila tushunchasi etnik birlikni ifodalovchi tarixiy atama sifatida fanda ishlatilayotgan bo'lishi ga qaramasdan, ushbu atamani miloddan keyingi davrlarga nisbatan ishlatish bir oz munozarali. Zero, qabila tushunchasi ibtidoiy asoslarda hayot kechirgan birliklarga nisbatan ishlatilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Markazlashgan davlatni vujudga keltirgan etnik birliklar sivilizatsiyalar ta'siri tufayli qabiladan elatga o'sib o'tgan edilar. Agar bunday bo'lmaganida edi ular markazlashgan davlatni shakllantira olmagan bo'lardi. Etnik tarkib bo'yicha olim o'z fikrini davom ettirgan holda shunday deydi:

“v) yarim o'troq va yarim ko'chmanchi bo'lib yashayotgan turkiy tilli va sharqiy-eroniy tilli etnik guruhlar; Bu guruhlar asosan vohta atroflarida, tog' oldi qirlarida yashab dehqonchilik bilan bir vaqtda chorvachilik bilan shug'ullanib kelganlar;

g) ko'chmanchi, turkiyzabon qabilalar. Bular cho'llarda va tog'oldi rayonlarda yashab asosan chorvachilik bilan shug'ullanib kelganlar"²⁶⁰. Albatta, ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi turkiy tilli elatlar Movarounnahr va Xorazm hududlarida etnik tarkibda yetakchi o'rinni egallar edilar. Bunday etnik xilma-xillik madaniyatlararo ta'sir jarayonlarini ham tezlashtirib, bir-biriga yaqin bo'lgan umumiy antropologik qiyofani shakllantirish bilan bir qatorda Markaziy Osiyo xalqlari tillarida ham namoyon bo'ldi.

“VII asr oxiri – VIII asr boshlarida Turgesh hoqonligi tashkil topadi. Turk hoqonligi va Turgesh hoqonligi davrlarida Yettisuvning (hozirgi Qozog'istonning janubiy-sharqiy mintaqalari, Qirg'iziston hududi) etnik tarkibi bir xilda bo'lmagan. Bu hududlarda asosan nushibi, turgesh qabilalar ittifoqi joylashgan. Bularning aksariy

ko'pchiligi ko'chmanchi qabilalar bo'lib, chorvachilik bilan kun kechirganlar"²⁶¹. Ma'lumki, nushibi etnik birlashmasi tarkibiga kirgan besh qabila hamda dulu ittifoqi tarkibidagi besh qabila birlashib, o'n o'q nomi ostida ittifoq tuzib, G'arbiy Turk hoqonligi sharoitida turgeshlarga va Sharqiy Turk hoqonligiga tahdid solib turgan.

Insoniyat sivilizatsiyasi rivojini ta'minlashda turkiy xalqlarning o'rni sezilarli. Yevroosiyo kengliklaridagi sivilizatsion jarayonlar bevosita turkiy xalqlarga xos ijtimoiy-madaniy intilishlar bilan bog'liq. “Nemis turkologi G.Derferning (1920-2003 yy.) fikriga ko'ra, turklarning umumiy etnik atamasi ma'nosini “hukmron xalq” deb tushunish mumkin"²⁶². Turklar qonidagi bunday hukmronlikka intilish xislati doimo ularga muvaffaqiyat keltirmagan. Hokimiyat hamda siyosiy sahnadagi mavqeni oshirishga ishtiyoq turklarni imperiyalararo (Amir Temur, Sulton Boyazid, To'xtamishxon), qabilalararo, sulolalararo, birodarlararo va hatto ota-bola (Mirzo Ulug'bek, Abdulatif) orasida ham keskin ziddiyatlar keltirib chiqarganligi tarixdan ayon. Lekin, nemis olimi G.Derfer haqli ta'kidlaganidek, hukmron etnik birlik sifatida tarixiy taraqqiyot rivojini ta'minlab kelganligi ham e'tiborni tortadi. Har holda manbalar turkiylar o'sha davr ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida yetakchi mavqeni egallab, tarixiy sivilizatsiyalashuv jarayonlari ko'p jihatdan turkiy omilning ustuvor o'rin egallaganligini tasdiqlaydi.

Turk runologiyasi doirasida etnonimlar talqini masalasida Turk hoqonligi tarkibidagi ayrim turkiy etnik guruhlar tasnifiga e'tibor qaratgudek bo'lsak, ko'chmanchilik madaniyatiga mansublik qadimgi turkiy xalqlarning muayyan urug' va qabilaga mansublik xarakterini rivojlantirishga xizmat qildi. Ko'chmanchilik sharoitidagi yaylovlarni tasarruf qilish jarayonidagi urug'-qabilaviy egalik xususiyati ijtimoiy-

²⁵⁹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 12-13.

²⁶⁰ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 13.

²⁶¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 13.

²⁶² Ушинский В.В. Происхождение древних тюрков-Ашина //Актуальные вопросы истории кыргызского народа: прошлое, настоящее и будущее: Сборник статей в честь 70 летия кыргызского ученого-востоковеда, профессора Мокеева А.М. – Бишкек, 2019. – С. 166.

siyosiy hayotda ham yorqin iz qoldirib kelayotgan edi (bugungi kunda ham ushbu jarayon turkiy xalqlarda kuzatiladi).

Ilk o'rta asrlar sharoitida turk etnonimi – dastlab ashina urug'i bilan bog'liq bo'lgan yetakchi qabilaga nisbatan ishlatilgan bo'lsa, so'ngra turk tilida so'zlashuvchi qabilalar konfederatsiyasiga nisbatan dastlab etnonim sifatida, Turk hoqonligi tashkil etilgach esa politonim sifatida qo'llanila boshlandi. Turk atamasi haqida akademik V.V. Bartold (1869-1930 yy.) uning mukammal ma'noda etnik atama bo'lmasdan, turkiy tilda so'zlashuvchi qabilalar ittifoqiga nisbatan qo'llanganligini ta'kidlaydi. O'rxun toshbitiklarida ifodalangan ushbu atama, atoqli olimlar A.Y. Yakubovskiy (1886-1953 yy.), S.P. Tolstov (1907-1976 yy.), A.N. Bernshtam (1910-1956 yy.) tadqiqotlarida ham turk atamasi turkiy tilda so'zlashuvchi qabilalar ittifoqini anglatganligini ta'kidlashadilar. K.Shoniyo'zov (1924-2000 yy.) "O'zbek xalqining shakllanish jarayoni" deb atalgan monografik asarida turk atamasiga to'xtalib, ushbu atama 445 yildan boshlab tarixiy manbalarda uchrashini, turklarning eftalitlar hukmronligiga qaqshatqich zarba berib, O'rta Osiyoni egallaganligini hamda Amudaryo qirg'oqlariga chiqqanligini ta'kidlaydi. Turk hoqonligi sharoitida (552-744 yy.) Toxariston hududida 27 ta viloyat mavjud bo'lib, ular turklar tomonidan idora qilinganligini aytib o'tadi. Albatta bu yerda ham turklar deganda turkiy tilda so'zlashuvchi qabilalar vakillari, ya'ni Turk hoqonligini tashkil etgan qabilalar sifatida tushunish lozim. Mahmud Qoshg'ariy (1008-1102 yy.) turk atamasini diniy omillar bilan bog'laydi hamda Muhammad payg'ambarning turklar haqida aytgan hadisining mohiyatini talqin etishga intilib: "Bu narsa ular (turklar) boshqalarga nisbatan fazilatli ekanini ko'rsatadi. Hatto tangri ularga o'zi ot qo'ygan, ism bergan, ularni eng baland yerlarga, xush havo joylarga o'rnatgan va o'zining botirlaridan sanagan. Turklarda ko'rkamlik, yoqimlilik, odoblilik, so'zining ustidan chiqishlik, dadillik,

kamtarlik kabi maqtashga sazovor xulqlar sonu sanoqsizdir"²⁶³, - deydi. G'.Boboyorov bitiktoshlardagi ma'lumotlarga asoslangan holda: "Ashina, Az, Adiz, Bayirqu, Basmil, Bo'kli, Sug'dak, Tabg'ach, Tangut, Tardush, Tatabi, Tatar, Turgesh, To'las, To'ngra, Uyg'ur, O'g'uz, Qarluq, Qirg'iz, Qitani, Quriqan, Chigil, Chik"²⁶⁴, - urug'larini tilga oladi. Ularning ayrimlariga to'xtab o'tamiz.

Uyg'urlar (xueyxе yoki xueygu) tarixiy taraqqiyot jarayonida harbiy-siyosiy jabhalarda yetakchi o'rinni egallab, miqdor jihatdan ham, sifat jihatdan ham ajralib turishgan. Uyg'urlarning xunlarga xos qadriyatlar vorisi ekanligi to'g'risidagi fikrlar bir qator tadqiqot ishlarida o'zining ifodasini topgan. "Uyg'urlarning turklarga mansub ekanligini tasdiqlovchi jihat ular qadimgi turklarga xos bo'lgan odat - tug'larini bo'rining tasviri bilan bezash an'analaridir"²⁶⁵. Турк руник битикларидан hisoblanib, uyg'ur hoqoni Moyun-Churga bag'ishlangan bitiktoshda uyg'urlar haqida ma'lumotlar uchraydi. Shuningdek, "uyg'urlar tele konfederatsiyasining yetakchi qabilalaridan biri sifatida faoliyat ko'rsatganligi ma'lum"²⁶⁶. L.A.Naxanovanning tadqiqotiga ko'ra: "Uyg'urlarning turklardan farqli tomoni shundan iborat ediki, ular VIII asrda manixeylik e'tiqodiga o'tib, turk alfavitidan voz kechib, mo'g'ul, so'ngra manjur alfaviti asosida uyg'ur alfavitini tuzadilar"²⁶⁷. Ushbu fikr bir oz munozarali. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, uyg'urlar bitigida so'g'diylar yozuv elementlari yetakchilik qiladi. So'g'd yozuvi asosida uyg'ur yozuvi yaratilgach, undan mo'g'ullar va manjurlar yozuvni o'zlashtira boshlaydi. YA'ni, uyg'ur bitiklarining yaratilishida

²⁶³ Махмуд Қошғарий. Девону луготит турк. Уч томлик. Том I. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1960. – Б. 334 – 335.

²⁶⁴ Бобоев Ф.Б. Марказий Осиёда VI-VIII асрлардаги сиёсий-этниқ жараёнлар (Ўрхун-Энисей битигидаги манбалар асосида). Тарих фанлари номзоди....дисс-я. – Тошкент, 2003. – Б. 11.

²⁶⁵ Наханова Л.А. Историко-семантическая интерпретация топонимов в Орхон-Енисейских памятниках. Дис. На соиск. Доктр. Философии (PhD). – Астана, 2014. – С. 79.

²⁶⁶ Дыбо А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период. – Москва, 2007. – С. 146.

²⁶⁷ Наханова Л.А. Историко-семантическая интерпретация топонимов в Орхон-Енисейских памятниках. Дис. На соиск. Доктр. Философии (PhD). – Астана, 2014. – С. 79.

so'g'd alifbosi an'analari yetakchi rol o'ynagan. Ushbu jihatni e'tibordan chetda qoldirmaslik kerak.

Turk hoqonligi va uyg'ur bahodirlari orasida kelishmovchilik vujudga kelib, 744 yilda O'rxun daryosi havzasida Qorabalg'asunni o'z markazlari sifatida tanlab Uyg'ur hoqonligiga asos soladilar. Albatta, o'z mustaqil hokimiyatini tuzgan etnik qatlam muayyan qudratga asoslangan holda harbiy-siyosiy o'zgarishlarni amalga oshiradi. Shu jihatdan uyg'urlardagi o'sha davr harbiy qudrati va hoqonligi Tan (Xitoy) imperiyasi tomonidan tan olinib, VIII asrning ikkinchi yarmida Xitoyda asli kelib chiqishi turk-cug'd bo'lgan general An Lushan isyonini bostirishda Uyg'ur hoqonligidan yordam so'raydi. Uyg'ur hoqonligining yordami tufayli An Lushan qo'shini (taxminan 760 yillarda) mag'lub bo'lib, Tan imperiyasi o'z mavqeini qayta mustahkamlaydi. VIII asrda ichki nizolar tufayli Uyg'ur hoqonligining siyosiy-harbiy asoslariga darz keta boshlaydi. Hoqonlik tarkibidagi etnik birliklarning aksariyati tibetliklar hududiga o'tib ketishadi. Natijada qirg'izlar 840 yilda Qorabalg'asunni egallab, o'z hoqonligini o'rnatishga muvaffaq bo'lishadi.

Qirg'izlar Turk hoqonligidagi asosiy qabilalardan biri bo'lib, dastlab hoqonlikka bo'ysunmasdan, qurolli to'qnashuvlar olib borib, so'ngra hoqonlik tarkibiga kirib, uning harbiy-siyosiy hayotida yetakchi o'rinlardan birini egallab keladi. Qirg'izlar hoqonlik tarkibida bo'lgan Yenisey va Kem daryosi havzalarida, shuningdek Kogmen tog'i etaklarida istiqomat qilishgan²⁶⁸.

Qarluqlar – Turk hoqonligi tarkibidagi turkiy qabila yoki qabilalar ittifoqi bo'lib, Oltoy tog'lari hamda Pukuchen ko'li havzasida istiqomat qilishgan²⁶⁹. Mahmud Qoshg'ariy qarluqlarni turklarning bir guruhi.

²⁶⁸ Aalto P., Ramstedt G.J., Grano J.G. Materialien zu den altturkischen Inschriften der Mongolei //JSFOU, - 1958. – LX/7. – P. 73.

²⁶⁹ Aalto P., Ramstedt G.J., Grano J.G. Materialien zu den altturkischen Inschriften der Mongolei //JSFOU, - 1958. – LX/7. – P. 69-72.

Ular ko'chmanchi bo'lib, o'g'uzlardan boshqa (ya'ni o'g'uz emas), ular ham turkmanlardir²⁷⁰, - deydi.

Sirlar – Turk hoqonligi sharoitida e'tiborli va ta'sirli turk qabilalaridan biri. S.YE.Klyashtorniy (1928-2014 yy.) sirlarni turk qabilalaridan biri, ya'ni qipchoqlarning ajdodlari sifatida ko'radi²⁷¹. Ayrim tadqiqotchilar sir atamasini sharqiy eroniy shir/sher (sher, arslon) so'zi bilan aloqador deb hisoblab, ashina qabilasining ittifoqchisi bo'lgan ashida qabilasiga berilgan nisbat sifatida qaraydi²⁷². Lekin ba'zi tadqiqotchilar sirlar – tardush qabilasiga nisbatan ishlatilgan atama ekanligiga to'xtaydilar²⁷³. Ba'zi tadqiqotchilar esa ushbu atama faqat bitiktoshlarda uchrab, aynan qaysi ma'noda qo'llanilgani haqida tadqiqotchilar bir qarorga kelishmaganligini ta'kidlab, ular haqida to'liq ma'lumot yo'q, lekin shunday ehtimollar ustunki, ular turklardan shimolda, Oltoy tog'larining g'arbiy qismida joylashgan edilar, degan fikrlarni ilgari surishadi²⁷⁴.

Tatarlar – turkiy tilli urug'lar konfederatsiyasi. Tarixiy manbalarda o'ttiz-tatar hamda to'qqiz-tatar nomi bilan tilga olinadi. Tatarlar Baykal ko'lining janubida va sharqiy qismida joylashganlar²⁷⁵. Mahmud Qoshg'ariy tatarlarni turklarning bir urug'i sifatida baho berish bilan kifoyalanadi²⁷⁶.

To'qqiz-o'g'uzlar – turk urug'lari ittifoqidan tashkil topgan qabila bo'lib, uyg'urlar tarkibida deb qaraladi. Bugungi o'zbek millati tarkibida ham to'qqiz-o'g'uzlar komponentining mavjudligi ehti-

²⁷⁰ Қошғарий М. Девону луготит турк. Уч томлик. Том I. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1960. – Б. 439.

²⁷¹ Кляшторный С.Г. Кыпчаки в рунических памятниках //Turcologica К 80-летию академика А.Н.Кононова. – Ленинград: Наука, 1986. – С. 155 – 164.

²⁷² Каржаубай С.Объединенный каганат тюрок в 745-760 годах. – Астана, 2002. – С. 161-165.

²⁷³ Boodberg P. Three notes on the T'u-chueh Turks //Selected Works, 1951. – P. 5-7.

²⁷⁴ Бобоёров Ғ. Ғарбий турк хоқонлигининг давлат тузуми. – Тошкент: "Yangi nashr", 2018. – Б. 94; Наханова Л.А. Историко-семантическая интерпретация топонимов в Орхон-Енисейских памятниках. Дис. На соиск. Доктр. Философии (PhD), - Астана, 2014. – С. 80.

²⁷⁵ Топоров В.Н. К проблеме классификации в топонимии //Исследования по структурной типологии. – Москва, 1963. – С. 226 – 231.

²⁷⁶ Қошғарий М. Девону луготит турк. Уч томлик. Том I. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1960. – Б. 389.

modal xoli emas. "O'rxun bitiklarida to'qqiz-o'g'izlar hoqonlik tarkibidagi turk birligining komponenti sifatida qaralib, so'ngra dushman bo'lishgan"²⁷⁷, - deyiladi. Shu nuqtai-nazardan to'qqiz-o'g'uzlar uyg'urlar tarkibiga singib ketganlik ehtimoli ustun. Zero, uyg'urlar bilan Turk hoqonligi orasida raqobat ziddiyatga aylanib, hokimiyat uchun kurashib, Uyg'ur hoqonligini tashkil etishganligi tarixdan ma'lum.

O'n o'q budun – hoqonlik tarkibidagi turk qabilalarining konfederatsiyasi bo'lib, hoqonlik ushbu qabilalar ittifoqiga tayanib, hokimiyatni boshqargan. O'n o'q budunga mansub qabilalar Oltoy Qoratog'idan Jung'ariyagacha bo'lgan kengliklarda istiqomat qilishgan²⁷⁸.

Basmillar – Ashina urug'i tarkibidagi etnik komponentlardan biri bo'lib, hoqonlikda yuksak maqomlarga, ya'ni iduqut va yabg'u unvonlariga ega bo'lishgan. Ular Turk hoqonligiga tahdid solib, Basmil hoqonligini tuzganliklari tarixdan ma'lum. Basmillar to'g'risida ma'lumotlar Mahmud Qoshg'ariy asarida ham uchraydi.

Quriqanlar – Tele qabilalaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Quriqanlar yoqut millati ajdodlari sifatida qaraladi²⁷⁹. Ular Baykal ko'lidan shimoliy yo'nalish bo'ylab joylashganligi va ot boqishda mashhurliklari manbalarda keltiriladi²⁸⁰.

Kidanlar – mo'g'ul qabilalaridan biri bo'lib, so'ngra Markaziy Osiyoda qoraxitoylar²⁸¹ sifatida etnoijtimoiy jarayonlarda ishtirok etishgan²⁸².

²⁷⁷ Наханова Л.А. Историко-семантическая интерпретация топонимов в Орхоно-Енисейских памятниках. Дис. На соиск. Доктр. Философии (PhD), - Астана, 2014. - С. 81.

²⁷⁸ Minorsky V.F. The clan of the Qara Qoyunlu Rulers. - London, 1953. - P. 141 - 142.

²⁷⁹ Okladnikov A.P. Yakutia Before its Incorporation into the Russian State // Arctic Institute of North America^ Anthropology of the North. - Monreal, 1970. - P. 318 - 320.

²⁸⁰ Woodberg P. Three notes on the T'u-chueh Turks // Selected Works, 1951. - P. 69-70.

²⁸¹ Қорахитойларнинг бир қисми турклар таркибига кирганлиги боис киданлар тўғрисида ҳам тўхталдик.

²⁸² Наханова Л.А. Историко-семантическая интерпретация топонимов в Орхоно-Енисейских памятниках. Дис. На соиск. Доктр. Философии (PhD), - Астана, 2014. - С. 80.

Tabg'achlar ilk o'rta asrlarda harbiy-siyosiy jarayonlarda o'ziga xos o'rin tutganligi ma'lum. Mahmud Qoshg'ariy: "Tabg'ach – Mochin mamlakatining oti. Bu mamlakat Chindan to'rt oylik yo'l uzoqdadir. Chin aslida uchta: 1) Yuqori Chin – bu Sharqda bo'lib, bunga Tabg'ach deyiladi. 2) O'rta Chin, buni Xitoy deyiladi. 3) Quyi Chin, buni Barxan deyiladi va u Qashqardadir. Lekin hozir Tabg'achni Mochin, Xitoyni Chin deb yuritiladi"²⁸³, deydi. Shuningdek, tabg'ach – uyg'ur²⁸⁴. U "tat"dir²⁸⁵. Ular Chin, ya'ni Tabg'achda yashaydilar, - degan iborasi ham mavjud²⁸⁶.

Umuman olganda, Turk hoqonligi sharoitida etno-qabilaviy jarayonlar turli-tuman bo'lib, bunday xilma-xillikning vujudga kelishida ko'chmanchilik va migratsiyalashuv jarayonlari ham muayyan o'rin tutgan. Bunda qabilalarning o'rnini belgilashda qabila yetakchilarning roli muhim bo'lgan. "Milodning V-VIII asrlarida zamonaviy turkiy xalqlarni tashkil etuvchi asosiy qabilalar Mo'g'u-liston, Oltoy va Qozog'iston hududlarida yashaganligini e'tibordan chetda qoldirish kerak emas. Bu turkiy xalqlar tarixidagi eng murakkab davr bo'lib, xalqlarning buyuk ko'chishi davridan keyin va mo'g'ullar istilosidan oldin, urushlar, to'qnashuvlar va boshqa sabablarga ko'ra turkiy ko'chmanchi qabilalar doimiy harakatda bo'lib, joydan joyga ko'chib yurishib aralashib, qo'shib ketish holatlari faollashgan: ba'zi qabilalar yo'q qilingan, yoki hukmron qabilalar tarkibiga singib ketishgan; shu tariqa butun qabilalar, urug'lar paydo bo'ldi yoki g'oyib bo'lishgan va ularning tili yoki dialektlari bir-biridan juda farq qilmaydigan darajada bir-birini yutib, bir-birini boyitib boravergan"²⁸⁷.

²⁸³ Махмуд Қошғарий. Девону луготит турк. Уч томлик. Том 1. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1960. – Б. 423.

²⁸⁴ Уйғурларнинг бир қисим табғачлар таркибига кўриниш берганлиги боис, табғачларга тўхталдик.

²⁸⁵ Тат ибораси кўпроқ туркий бўлмаганлар, асосан сўғдийларнинг форслашган этник қатламга нисбатан ишлатилган. Татлар тожик миллати этногенезида кузатилади.

²⁸⁶ Махмуд Қошғарий. Девону луготит турк. Уч томлик. Том 1. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1960. – Б. 422 – 423.

²⁸⁷ Ахметов М.А. Глагол в языке Орхоно-Енисейских памятников (в сравнительном плане с современным башкирским языком). – Саратов: Изд-во Саратовского Ун-та, 1978. – С. 10.

Qadimgi turklarning bahodirligi hamda yengilmasligi to'g'risida Vizantiya ma'muriy doiralari shunday suhbat bo'lgan ekan: "turklarga quyoshning dastlabki shu'lalari boshlangan hududdan boshlab, g'arbning sarhadlari tugagan joygacha bo'lgan hudud, ya'ni butun yer yuzi ta'zim qilmoqda". Ushbu jihat qadimgi davr, ilk o'rta asr hamda o'rta asrlarda jahon harbiy-siyosiy doiralarda turkiy omilning naqadar ustuvor mavqe kasb etganligidan dalolat. O'zaro yaqin bo'lgan (til, maslak, maqsad) qabilalar konsolidatsiyasi va assimilyatsiyasi hosilasidan iborat bo'lgan turklarning etnik tarkibi O'rxun bitiktoshlarida ham ifoda etilganligi diqqatni tortadi. Bu haqda nazariy tahlillarni keyingi boblarda mufassal davom ettiramiz.

O'rxun-Yenisey yodgorliklari milliy tariximizni o'rganishda muhim manba bo'lib, qadimgi turklarning ijtimoiy-madaniy hayotiga xos bo'lgan bitik elementlarini o'zida mujassam etganligi bilan ahamiyatli. Xususan, O'rxun toshbitiklarida tarixiy voqealarni xronologik izchillikda bayon etib, Turk hoqonligi davrining ruhini o'zida ifoda etganligi bilan ham tarix fanining tadqiqot obyekti sifatida e'tibor qaratishni talab etadi. Chunki, milliy tarixning ibtidosi qadimgi davrlarga borib taqalar ekan, bu bevosita skif-sak va xunlar davri bilan bir qatorda, milodiy birinchi ming yillikning o'rtalaridagi eftalitlar va turklar harbiy-siyosiy faoliyatiga to'xtashni ham talab etadi.

Qadimgi turklarning Markaziy Osiyo ijtimoiy-madaniy hayotiga ta'siri belgisi bo'lib, ko'plab etnonim, toponim, gidronimlarda o'zining ifodasini topganligi fikrimizni tasdiqlaydi. Ayniqsa, milodning dastlabki asrlarida xunlar tarkibida bo'lib, III-IV asrlarda tele qabilalar ittifoqini, VI-VIII asrlarda sirlar sifatida, o'rta asrlarda esa qipchoqlar sifatida faoliyat ko'rsatgan yirik turkiy etnik qatlam mintaq va sharqiy Yevropa hayotida sezilarli iz qoldirganliklari tarixiy ma'lumotlardan ayon. Shu nuqtai-nazardan mintaq ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutgan Sirdaryo gidronimi bevosita O'rxun bitiklarida bitilib, o'z hoqonliklarini tuzgan (630-646 yy.) sir etnonimi bilan bog'liqligi mintaqada turkiy omilning tarixan barqaror xarakterini ifodalaydi.

Shu bilan bir qatorda turkiy xalqlar tarixi targ'ibida, xususan O'rxun-Yenisey yodgorliklarini ochishda, uning mazmunini talqin etib, ilmiy doiralarda tadqiq etishda faoliyat ko'rsatgan targ'ibotchilar S.Remezov (1642-1720 yildan so'ng), F.Stralberg (1676-1747 yy.), D.Missersmidt (1685-1735 yy.), G.Spasskiy (1783-1864 yy.), N.M.Yadrinsev (1842-1894 yy.), V.Tomsen (1842-1927 yy.), V.V.Radlov (1837-1918 yy.) va M.YE.Malovlarning (1880-1957 yy.) xizmatlarini turkiy dunyo haqli ravishda e'tirof etishi lozim. Bu borada V.Tomsen va V.V.Radlovlarining xizmatlari buyukdir.

Shuningdek, milliy tarix tadqiqida turk runologiyasi kontekstida etnonimlar talqiniga e'tibor qaratish tarixiy jarayonlarda etnik qatlamlarning o'rnini aniqlashda yetakchi ahamiyatga ega. O'tmishda turklar o'zaro yaqin til va mushtarak urf-odat va umumiy madaniyatga ega bo'lgan qabilalar ittifoqidan tashkil topganligini hisobga olgudek bo'lsak tarixiy jarayonlarda ushbu etnik qatlamlarning o'rnini aniqlash ham o'zining dolzarbligini tasdiqlaydi. Yuqorida ta'kidlangan jihatlar turkiy xalqlar, jumladan o'zbek xalqi tarixi bilan bir qatorda ijtimoiy va etnomadaniy qiyofasini ham o'rganishda muhim.

IV BOB. TARIXIY TADRIJIY JARAYONLARDA ETNOMADANIY HAMJIHATLIKNI TA'MINLASH, BITIKLAR TARG'IBIDAGI VAZIFALAR VA ISTIQBOLLI QIRRALARI

4.1. Tarixiy tadrijiy jarayonlar va yozma yodgorliklarda el birligini ta'minlash g'oyalarning ahamiyati

Har bir ijtimoiy-tarixiy jarayonlarda hamjihatlikni ta'minlash davrning muhim jihati sifatida ko'zga tashlanadi. Chunki, tarixiy saboqlar va buyuk birliklar tajribasi shundan dalolat beradiki, taraqqiyot, rivojlanish va mintaqaviy yetakchilikni ta'minlovchi bosh omil – birlik va yakdillikni ta'minlab, uni asray olish mahoratidadir. Shu bois, ushbu yakunlovchi bobda tarixiy tadrijiy jarayonlarni ifodalovchi yozma yodgorliklarda el birligini ta'minlash haqidagi konseptual g'oyalarning ahamiyati tadqiq etilib, tarixiy taraqqiyot davomida ajdodlarning o'zaro yaxlitlikka erishish yo'lidagi faoliyati, ushbu harakatlarning yozma yodgorliklarda, xususan o'rganilayotgan davr yozma yodgorliklari sanalgan O'rxun toshbitiklarida aks etganligi bois, ularning tadqiqi muhim. Turk hoqonligining tashkil etilishida harbiy-siyosiy yetakchining boshqaruv mahorati bilan bir qatorda, birlik va hamjihatlikni ta'minlay olish qobiliyati ham zaruriy rol o'ynaganligiga urg'u berish zarur.

Turk runologiyasi tarixiy ma'lumotlarni o'zida mujassam etganligi bilan qimmatli bo'lib, unda turk bahodirlarining el manfaati, erkinlik va yurt yaxlitligini ta'minlash yo'lidagi zahmatli faoliyatlari aks etganligi bilan e'tiborni tortadi. Ushbu qadriyatlarni o'rganib, ajdodlarga xos elparvalik va yurtparvarlik xislatlarini targ'ib etish jamiyat a'zolari, xususan yoshlarni tarixiy qadriyatlarga sodiqlik asosida tarbiyalashda muhim. Ushbu jihatlarni o'rganishda tarix fani oldida turgan vazifalarni

belgilab, ularning yechimiga hissa qo'shish tarixiy ongni yuksaltirish orqali o'zlikni anglashda yetakchi omildir.

Turk runologiyasini o'rganish va uni targ'ib etishning tarixiy va ijtimoiy-madaniy ahamiyati va istiqbolli qirralarini tadqiq etish jamiyatda tarixiy tafakkurning yuksalishiga xizmat qiladi.

VII asrning oxiri va VIII asrning boshlarida qadimgi turkiy mutafakkir Yo'llig' tegin – Kul tegin, Bilga hoqon, Qutlug' Elterish hoqonlar sharafiga qo'yilgan yozma yodgorliklarning muallifi, teran tafakkur sohibi turkiy ma'naviyat va ma'rifatning tamal toshini qo'ygan mutafakkir sifatida Turk hoqonligi davrida o'ziga xos o'rin tutganligi O'rxun toshbitiklaridagi ma'lumotlardan ayon. Bitiklarda qadimgi turklarning madaniy turmush darajasi, adabiy imkoniyatlari, tarixiy voqealar in'ikosi, tafakkur kengliklari ifodalanganligi bilan diqqatni jalb etadi. Qadimgi turklar siyosiy birligining yetakchilari Bilga hoqon yodgorligi (732 yil) va uning ukasi Kul tegin yodgorligi (735 yil) (Kosho-Saydam bitiklari) va shuningdek, maslahatchi To'nyuquqqa atalgan bitik (716 yildan keyin yaratilgan)larda davrning tarixiy voqealarini o'zida ifodalab, turk bahodirlari jasoratli faoliyatlari aks etganligi – turklar tarixi va madaniyatining toshbitiklarda ifodalangan dastlabki boblardan biri ekanligi bilan xarakterlidir. Albatta, madaniyat, urf-odat va an'ana bitikdan minglab yillar oldin shakllanib, madaniyatning nisbatan yuqori bosqichi bitikni vujudga keltiradi. "Qadimgi turklarning tarixiy, madaniy va intellektual xazinasi boshqa xalqlarning ma'naviy salohiyati kabi uzoq vaqt davomida shakllangan, moddiy madaniyatda mujassamlashgan, bilim va ko'nikmalarni ishlab chiqarishda avlodlarga o'tib kelgan. Ko'chmanchilikning o'ziga xos xususiyati nafaqat ko'chmanchilarning yuqori harakatchanligida, balki charm, yog'och, suyak va jundan foydalanishni afzal ko'rgan dasht va o'rmon-dasht aholisi hayotining ekologik xususiyatlarni o'zida mujassam etganligida ham namoyondir"²⁸⁸. Albatta, turkiy xalqlar

²⁸⁸ Жолдасбеков М., Сарткожаулы К. Атлас Орхонских памятников. – Астана: Культегин, 2006. – С. 8-9.

hamda ularning madaniyatga mansublik xislatlari haqida gap ketganda turkiylarni ko'chmanchilik madaniyati bilan bog'lash an'analari ilmda ustuvor mohiyatga ega. Lekin, bu ajdodlarimizni butunlay ko'chmanchi bo'lgan, o'troq madaniyat turkiylarga yot degani emas. Ko'chmanchilik madaniyatida mujassam bo'lgan passionarlik salohiyati dunyoni turklarga tanitgani kabi, turklarni ham dunyoga tanitdi. Tarixiy taraqqiyot davomida turklarning bir qismi o'troqlashib, ilgari umuminsoniy sivilizatsiyaga hissa qo'shib kelgan bo'lsa, endi temir rudalarini qazib chiqarib, ularga ishlov berish mahoratini o'zlashtirib hamda yovvoyi otni inson xizmatiga moslab sivilizatsiyalashuv jarayonlarining boshida turdi. Insoniyatning urbanizatsiyalashuv jarayonlaridan ham so'g'diy omil bilan bir qatorda turkiy omilning o'rni sezilarli. Qoraqurum, Beshbaliq, Sig'naq, Tarsakent, Balasog'un, Poykent, Marv, Buxoro, Samarqand va hokazo shaharlar turklar o'troq madaniyatning real in'ikosi sifatida ilk o'rta asrlarda, o'rta asrlarda ham ayrimlari bugungi kunda ham savlat to'kib turipti. Shu bois, ko'chmanchilik va o'troq madaniyat turkiy xalqlarga xos bo'lib, ularning o'zaro mujassamlashgan hosilasi turkiy sivilizatsiyani vujudga keltirganligi tarixiy ma'lumotlardan ayon. Bunday umumiy sivilizatsiya turkiy sivilizatsiya sifatida umuminsoniy taraqqiyotning rivojiga hissa qo'shib keldi. "Biz bu sivilizatsiyani "Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi" deymizmi, "Ko'chmanchilik sivilizatsiyasi" deymizmi, "Chorvachilik sivilizatsiyasi" deymizmi, bular mazmun-mohiyati jihatidan "Turkiy sivilizatsiya" bo'lganligi uchun ham e'tiborlidir". Shu bois, ajdodlarimiz umuminsoniy taraqqiyotga hissa qo'shib kelganligi bilan ham diqqatni tortadi. "Uch ming yil davomida ikki sivilizatsiya: ko'chmanchi va o'troq, nisbiy ichki avtonomiyani saqlab, bir-biri bilan yonma-yon rivojlanib, bir-birini yanada boyitib, yagona umumiy sivilizatsiya yaratdilar. Ko'chmanchilar orasida tug'ilgan gumbaz me'morchiligi butun dunyo bo'ylab tarqalib, dunyo xalqlarining mulkiga aylandi; shahar aholisining ustaxonalarida paydo bo'lgan

hunarmandchilikni ko'chmanchi xalqlar o'zlashtirdi"²⁸⁹. Ushbu fikr ham to'ldirishni talab etadi. Ko'chmanchilik va o'troq aholi madaniy an'analarini o'zida mujassamlashtirgan gumbaz asosan islomiy inshootlarda namoyon bo'lsada, aslida turkiy qadriyat namunalaridir, desak haqiqatga yaqinlashadi. Zero, turkiy xalqlar chorvador va o'troq madaniyat vakillaridirlar. Bunday umumiy sivilizatsiya turkiy sivilizatsiya sifatida umuminsoniy taraqqiyotning rivojiga hissa qo'shib keldi. "Ular (qadimgi turklar – N.N.) chorvachilik bilan shug'ullanishgan, alohida o'troq sharoitlariga ham ega bo'lishgan. Metallarni, jumladan oltinni qayta ishlash texnikasini o'zlashtirgan edilar". Demak, metallurgiya sanoatining ham tamal toshi qadimgi turklar tomonidan qo'yilgan bo'lib, ushbu jihat qadimgi turklarning o'troq hayot kechirganligini tasdiqlaydi. Zero, metall, jumladan oltin qazib chiqarib, ularga ishlov berish – faqat o'troq turmush tarziga ega bo'lgan xalqlargagina xosdir.

O'rxun-Yenisey bitiktoshlarida "el" atamasi davlat ma'nosini bildiruvchi tushuncha sifatida qo'llanilgan²⁹⁰. El, xalq esa "budun" atamasi bilan ifodalangan²⁹¹. Qadriyatlarimiz sarchashmasida "el birligi"ni ta'minlashga yo'naltirilgan hikmatlar bugungi kunda ham yoshlarimiz orasida tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lib, ularda tarixiy tafakkurni yuksaltirish orqali iftixor tuyg'usini, faxru g'ururni, vatan va el taqdiri uchun mas'ullik hissinini yuksaltiradi. Ushbu jihatlar bugungi ma'naviy yangilanishlar sharoitida, jamiyatning ijtimoiy-madaniy yuksalishida muhim. "Bitiglarga, umuman, yozma adabiyotga vatan, ona-yurt erkinligi, uni yovdan saqlash, xalqni, uning tinchligi yo'lida kurash g'oyasining kiritiluvchi adabiyotimiz tarixidagi katta voqeadir"²⁹².

²⁸⁹ Турсунов Е.Д. Древнетюркский фольклор: истоки и становление. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – С. 8.

²⁹⁰ Бобоёров Г. Гарбий турк хоқонлигининг давлат тузуми. – Тошкент: Yangi nashr, 2018. – Б. 14; Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б. 71, 126.

²⁹¹ Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б. 71.

²⁹² Содиков Қ. Тўшоқук битиги. Тошкент – Улан-батор, 2010. О'zbek ulusi (Ўзбек давлатчилигининг тарихи) History of the Uzbek nation. Интернет материал.

Adabiyotimiz tarixidagi ulkan hodisa bo'lishi bilan bir qatorda o'zbek millati va hatto turkiy superetnos vakillari tarixiy tafakkurining rivojida ham muhim voqea bo'lib, birlik, hamjihatlik va o'zaro qon-qarindoshlik xususiyatining ustuvorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Manbalardagi ma'lumotlarga asoslanadigan bo'lsak, el erkinligi va yurt mudofaasi qadimgi turklarning bosh maqsadi bo'lganligini anglaymiz. Va ushbu jihatning targ'ib etishga arzirli tomoni shundan iboratki, qadimgi turklar tajribalaridan saboq chiqarib, milliy taraqqiyotning rivojiga hissa qo'shish muhim.

Ma'lumki, tarixiy tafakkur ajodlarimiz tomonidan ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot sharoitida yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklarning inson yoki muayyan guruh ongida aks etib, namoyon bo'lib, el va yurt manfaatlari yo'lida xizmat qilish ishtiyoqining ustunlik darajada namoyon bo'lishidir. Shu bois, har bir shaxsda tarixiy tafakkur o'zligini anglab, tarixiy qadriyatlariga sodiq bo'lib, elparvarlik va vatanparvarlik xislatining tafakkurda mustahkam qaror topishidir. Insonning insoniy mohiyatini ong tashkil etar ekan, demak ong va tafakkur har bir shaxs, jamoa, etnik guruh, etnos, millat va superetnosning umuminsoniy sivilizatsiya bosqichlaridagi o'rnini anglashida ham o'ziga xos ahamiyatga ega. Tarixiy tafakkur ijtimoiy ongda vorisiylik xususiyatini rivojlantiradi. Va bunday vorisiylik asosida tarixiy merosga mansubligi rivojlanib boradi. "Yangi asr, yangi ming yillik, dunyo manzarasining o'zgarishi, inson evolyutsiyasi transformatsiyasi, ilmiy paradigma-larning almashinuvi ham ijtimoiy, ham gumanitar bilimlarga, ham bilish usullariga iz qoldirdi ... Shajaralar, madaniyat, mentalitet va tarix falsafasiga qiziqish ortib bormoqda, turli sivilizatsiyalar va mada-niyatlar, ularning dunyo sivilizatsiyasi va tarixiy jarayonidagi rolini obyektiv aks ettirishga moyillik kuzatilmoqda"²⁹³. Tafakkurda yuz berayotgan bunday evrilishlar sharoitida har bir shaxs o'zining o'tmi-shiga hurmat va ehtirom asosida munosabatda bo'lishi taqozo etiladi.

²⁹³ Народ в потоке истории. Научная серия /Составители Т.Шанбай, А.Ибраева. – Астана: Фоллиант, 2014. – С. 145-146.

Shuningdek, tarixiy tafakkurda madaniy yoki ma'naviy merosga mansublikni ifodalashda har bir ijtimoiy-tarixiy davrga xos bo'lgan yo'naltiruvchi g'oya zaruriy ahamiyatga ega bo'lib, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davomida ijtimoiy-madaniy taraqqiyotda elparvarlik va vatanparvarlik xislatlari rivoji bevosita ushbu omil bilan bog'liq.

712-716 yillarga oid Tunyuquq bitiktoshida: "Bu turk xalqiga qurolli dushmani keltirmadim, yalovli otni yugurtirmadim. Eltarish hoqon muvaffaqiyat qozonmasa... davlat ham, xalq ham yo'q bo'ladigan edi... Muvaffaqiyat qozongani uchun davlat ham davlat bo'ldi, xalq ham xalq bo'ldi"²⁹⁴, - deyiladi. Bu yerda elni birlashtirib, yaxlit davlatchilikni tashkil etishda bahodir shaxs omilining naqadar muhim ekanligini isbotlaydi. Tarixdagi buyuk o'zgarishlar bevosita shaxs omili bilan bog'liq. Turklarning birligiga tahdid doimo bo'lib turgan, ayniqsa tarixiy taraqqiyot sharoitida bu narsa yaqqol kuzatiladi. 735 yilga oid Kul tegin bitiktoshida Xitoyning o'sha davrdagi hiylakor siyosatiga munosabat bildirilib shunday deyiladi: "Tabg'ach"²⁹⁵ xalqi hiylakor, toymas (yovuz) bo'lganligi uchun, firibgarligi uchun, og'a-inini bir-biriga qayragani uchun, begi va xalqini bir-biriga chaqqani uchun turk xalqi ushlab turgan davlatini qo'ldan chiqarib yuborgan"²⁹⁶, - deyiladi. Ushbu matnda o'tmishda xitoy xalqiga xos hiylakorlik va bu mash'um usul orqali o'zga millat va elatlarni domiga tortib, qaram qilish holatlari ko'plab kuzatilganligini eslash lozim. Ushbu matnning davomida: "Tabg'ach xalqiga bek bo'ladigan o'g'il bolasi bilan qul bo'ldi, bokira qizi cho'ri bo'ldi. Turk beklari turkcha otini tashlab, tabg'achli beklarning tabg'achcha otini qabul qilib, Tabg'ach hoqoniga qaram bo'ldi"²⁹⁷, - deyiladi. Yuqorida turk tarixiga oid salbiy jihatlar bevosita parokandalik va metin irodali yo'lboshchining yo'qligidan.

²⁹⁴ Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б. 78-79.

²⁹⁵ Табгачларни А.Н.Бернштам хитойлар сифатида талкин этган. Қаранг: Бернштам А.Н. Социально-экономический строй Орхон-Енисейских тюрок VII-VIII вв. Восточно-тюркский кыганат и киргизы. – М.-Л., Изд-во АН СССР, 1946. – С. 33.

²⁹⁶ Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б. 108.

²⁹⁷ Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б. 103-104.

Elni muayyan maqsad atrofida birlashtirib, ular faoliyatini yo'naltiruvchi bahodir siymoning yo'qligi har qanday yirik elni ham maydalashtirib, o'zgalarga qaramlikka olib kelishi tabiiy.

O'rxun bitiktoshlaridagi bitiklarning tarbiyaviy ahamiyati shundan iboratki, har qanday yutuq va muvaffaqiyatning asosida birlik va hamjihatlikning yotishini tarixiy voqealar girdobida yana bir bor anglashdir. Kul tegin bitiktoshida: "Kul tegin yigirma yetti yoshida Qarluq xalqi begonalashib ketgach dushman bo'ldi.... Qarluqni o'ldirdik, qo'lga oldik. Az xalqi dushman bo'ldi. Qorako'lda jang qildik"²⁹⁸, - deyiladi. Turk elatlari va qabilalari orasidagi raqobat va qurolli kurash Turk birligining yemirila borishiga sabab bo'lgan. Shuningdek, Bilga hoqon bitiktoshida: "Qirg'iz xalqini uyquda bosdim. Hoqoni bilan Sunga yishda jang qildim. Hoqonini o'ldirdim. Davlatini o'shanda oldim"²⁹⁹, - deyiladi. Ushbu jihat ham Turkларaro o'zaro birlikning sustligidan dalolat. Matnning davomida: "Qarluq xalqi benihoya darajada begonalashib ketgach, dushman bo'ldi. Tamg'itudiq boshida jang qildim. ... To'g'uz o'g'uz mening xalqim edi. Falak va yer fitnalik uchun, zamonning kuni yetgani uchun dushman bo'ldi. Bir yilda to'rt marta jang qildim. Eng avval To'g'u baliqda jang qildim"³⁰⁰, - deyiladi. So'ngra: "O'g'uz xalqi To'qqiz tatar bilan yig'ilib keldi. Ag'uda ikkita katta jang qildim. Lashkarini buzdim, davlatini o'shanda qo'lga kiritdim"³⁰¹, - deyiladi. Yaxlit elga, umumiy madaniyatga va o'zaro yaqin bo'lgan tilga ega bo'lgan qabilaviy guruhlar orasidagi qirg'in urushlar parokandalikni vujudga keltira boshladi. Ushbu jihat ham turkiy xalqlar tafakkurida birlik va hamjihatlikning mustahkam qaror topishiga e'tibor qaratish lozimligini taqozo etadi.

Insoniyat o'zining ibtidosida tabiiy muhit bilan hamohang ravishda shakllanib, dastlab ov qurollari va so'ngra bora-bora o'z ma'naviy dunyosini targ'ib etish qurollarini yasab, o'zligini namoyon eta

boshladi. "Mamlakatning mahalliy aholisi (avtohton) butunlay o'zi yashaydigan atrof-muhitga tegishlidir ... O'rmon odamga boshpana, oziq-ovqat va hayot uchun zarur bo'lgan barcha narsalarni beradi. O'zini himoya qilish instinkti odamni qo'lga qurol ko'tarishga majbur qildi"³⁰². Va bu qurol dastlab ov qurollari bo'lgan bo'lsa, keyinchalik madaniy va ma'naviy qurol sifatida insoniyatning o'z ruhiy olamini namoyon etishga yo'naltirildi.

Bugungi kunda ajdodlarimizga xos bo'lgan bunday qahramonlik va el birligini ta'minlash yo'lida faoliyatni o'rganish turkiy xalqlarni tashkil etuvchi millatlar orasida o'zlikni anglab, tarixiy qadriyatlarga mansublik xislatlarining rivojini ta'minlashda muhim. Bu turkiy xalqlarda, ayniqsa yoshlarda ajdodlarimiz ruhiga hurmat va ehtirom ruhini shakllantirish bilan bir qatorda, vatanparvarlik hissining yuksalishida ham ahamiyatlidir.

Shu bois, turkiy xalqlar tafakkur taraqqiyotida ijtimoiy-ma'naviy omillarning o'rni buyuk. Ajdodlarimiz taraqqiyotning har bir bosqichida ijtimoiy-ma'naviy jarayonlardan saboq olishi bilan bir qatorda o'zlari tomonidan to'plagan tajribalarining ijobiy qirralarini kundalik jarayonlarga singdirib, boyitib bordi.

Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot natijasida har bir bosqichning ijobiy xususiyatlarini o'zida mujassam etgan holda turk xalqlari ma'naviyati yuksala bordi. Asrlar davomida to'plangan xalq madaniyati va ma'naviyati vorisiylik an'analari asosida keyingi avlodlarga uzatila bordi. Shuningdek, tashqi ijtimoiy-madaniy aloqalar ichki ta'sirlar bilan boyib, xalqchil mohiyat kasb etib boraverdi. Ayniqsa, islom dini sharoitida ajdodlarimiz tarixiy-ma'naviy taraqqiyoti davomida to'plagan o'z tafakkur boyliklari, an'ana va urf-odatlaridagi ijobiy xislatlarning barisini ushbu tinchlikparvar din tarkibiga singdirib yubordiki, bugungi kunda biz e'tiqod qiladigan ma'rifiy islom o'zida

²⁹⁸ Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б. 110.

²⁹⁹ Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б. 127.

³⁰⁰ Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б. 128.

³⁰¹ Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б. 129.

³⁰² Герман Вейс. История цивилизации: архитектура, вооружение, одежда, утварь: Иллюстрированная энциклопедия в 3-х томах. Классическая древность (до IV в.). Т.1. – Москва: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 7.

ko'proq xalqchil jihatlarni mujassam etib, unda milliy mentaliteti-mizning ijobiy qirralari singdirilganligi bilan e'tiborni tortadi.

Tarixdan ma'lumki, ijtimoiy-ma'naviy yuksalishlar g'oyaviy taraqqiyotni ta'minlab boradi. Har bir ijtimoiy-tarixiy davrda jamiyat rivoji bevosita g'oyaviy omillar bilan bog'liq. Ma'lumki, "G'oyaning eng muhim xususiyati – insonni va jamiyatni maqsad sari yetaklaydigan, ularni harakatga keltiradigan, safarbar etadigan kuch ekanidadir"³⁰³. Va uning sababarlik xususiyati jamiyat a'zolarini ma'lum maqsad atrofida jipslashtirib, jamiyatning kelajak taraqqiyotini ta'minlab boradi. Modomiki, shunday ekan, O'rxun bitigiga e'tibor qaratgudek bo'lsak, unda muhrlangan "Mangu El" g'oyasi Turk hoqonligi sharoitida elni birlashtiruvchi g'oya sifatida o'zining tarixiy qiymati bilan ham bugungi kunda ahamiyatli. "Mangu El" g'oyasining turklar tafakkurida mustahkam qaror topganligi bois, Turk hoqonligi, Sir hoqonligi (630-646 yy.), Uyg'ur hoqonligi (646-688, 744-840 yy.), Qarluq hoqonligi tarixiy sahnada paydo bo'lib, uch asrdan ko'proq vaqt mobaynida dunyo siyosiy sahnasida faoliyat ko'rsatdi. Turkiy xalqlar, jumladan o'zbek xalqining keyingi harbiy-siyosiy faoliyatidagi (Qoraxoniylar – 942-1210 yy., G'aznaviylar – 961-1186 yy., Saljuqiylar – XI asrning ikkinchi yarmidan XII asrning ikkinchi yarmi, Anushteginiylar – 1077-1231 yy., Temuriylar XIV-XVI asrlar, Shayboniylar, Ashtarxoniylar, mang'itlar, qo'ng'irotlar va minglar – XVI-XIX asrlar, Turkiya Respublikasi, mustaqil O'zbekiston, Qozog'iston, Ozarbayjon, Turkmaniston va Qirg'iziston Respublikalari – 1991 yildan), muvaffaqiyatlar hamda el birligini ta'minlash yo'lidagi faoliyat bevosita qadimgi turklar tomonidan ilgari surilgan "Mangu El" g'oyasi "Vatan ravnaqi, yurt tinchligi, xalq farovonligi, komil inson, ijtimoiy hamkorlik, millatlararo hamjihatlik, diniy bag'rikenglik"³⁰⁴, - kabi g'oyalarning tug'ilishida konseptual asos sifatida o'rin tutdi.

³⁰³ Миллий истиқлол ғояси. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим бакалавриат босқичи учун дарслик. Масъул муҳаррир И.Эргашев. – Тошкент: Академија, 2005. – Б. 33.

³⁰⁴ Фалсафа комусий лугат. – Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. 265-266.

Demak, biz bugun targ'ib etayotgan "Milliy g'oya"ning tarixiy ildizlari bevosita turkiy ijtimoiy-madaniy an'analarga borib taqaladi. Taraqqiyotning bugungi bosqichida jamiyat rivojining optimal mohiyatini ta'minlash maqsadida ilgari surilgan milliy g'oya fuqarolar faoliyatini ezgu maqsad sari yo'naltiruvchi konseptual dastur sifatida ijtimoiy hayotda muhim o'rin tutayotgan ekan, uning ildizlari va manbalarini o'tmish ma'naviy sarchashmalaridan izlab, taqqoslab, qadimgi turk yozma yodgorliklarini bugungi turkiy tafakkurning sarchashmalari sifatida tadqiq etish muhim. Shu nuqtai nazardan, o'tmish ijtimoiy-madaniy an'analari o'zida mujassam etgan bugungi g'oyaviy konsepsiyalar o'zligimizni anglab, tarixiy tafakkurimizni yuksaltirib, jamiyatning ijtimoiy-ma'naviy rivojini ta'minlash yo'lida faoliyatimizni yo'naltiruvchi dastur sifatida tarixiy qadriyatlarimizga nazar tashlashni ham talab etadi.

Milliy g'oya o'zining tarixiy mohiyatidan kelib chiqib ma'naviyatimiz sarchashmalaridan ozuqa olayotganligi bilan ham o'tmish, bugun va kelajakni bog'lab turadi. Shu bois, el tafakkurini boyituvchi o'tmish voqealari jamiyatning g'oyaviy yuksalishiga asos yaratib, el birligi, hamjihatligi va uning totuvligini ta'minlashda yetakchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Qadimgi turklar tafakkuri bevosita tarixiy davrlardagi ijtimoiy-siyosiy hodisalar bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanib borgan. Demak, tarixiy-harbiy jarayonlarda turkiy xalqlardagi aksariyat g'alaba va zafarlar To'nyuquq, Bilga hoqon va Istami yabg'u-hoqonlar kabi ajdodlardan vorisiylik an'analari asosida avlodlardan avlodlarga yetib kelgan botirliklari, qahramonliklari haqidagi tafakkur boyliklari bilan mustahkam aloqador. Turkiy xalqlar o'zligi ajdodlar tarixi bilan aloqador bo'lib, turklar tarixi O'rxun-Yenisey yozma yodgorliklari bilan mustahkam bog'langan. Demak, turkiy o'zlikning ibtidosi tarixiy ijtimoiy-madaniy jarayonlarga borib taqaladiki, ushbu jihat bevosita O'rxun-Yenisey yodgorliklari, unda ifodalangan Bilga hoqon, Istami yabg'u-hoqon va maslahatchi To'nyuquqlarning qadimgi turklarni

birlashtirishdagi faoliyatlari bilan bog'liq. Bilga hoqon bitigida: "Men mol-mulkka va chorvalarga boy bo'lgan xalqqa emas, yemishga ovqati bo'lmagan, kiyim-kechagi ham aftodahol bo'lgan achinarli, turmush darajasi past odamlarga xon bo'ldim. Kichik ukam Kul tegin bilan biz ajdodlarimiz tomonidan qo'lga kiritilgan (birligi ta'minlangan) xalqning nomi va shon-sharafi (birligi, hamjihatligi) yo'qolmasligi hamda turk xalqi uchun (ona xalqi uchun) men kechasi uyqu kunduzi esa halovat bilmadim"³⁰⁵, - deyishi, ungacha xalqning qashshoq turmush sharoitini ifodalab, u o'zining elparvarligi, yurtparvarligi, turk elining jipsligini ta'minlash yo'lidagi g'ayrat-shujoati bois, tunu kun zahmat chekib, tarqoq aholini birlashtirishga hamda turkiylar davlatining etnosiyosiy asoslarini mustahkamlashga muvaffaq bo'ldi. To'nyuquq bitiktoshida: "Eltarish hoqon muvaffaqiyat qozonmasa edi, u bo'lmasa edi, men o'zim Bilga To'nyuquq muvaffaqiyat qozonmasam edi Qapag'an hoqon Turk sir xalqi yerida urug' ham, xalq ham, kishi ham yerga ega bo'lmas edi"³⁰⁶, - deydi. Ushbu hikmatlar ajdodlarimizning elni birlashtirish yo'lidagi faoliyatlarini dalillaydi. Yoki, Bilga hoqonning inisi Kul tegin bitiktoshida: "Yo'q, qashshoq xalqni yaxshilab oyoqqa turg'izib qo'ydim. Qashshoq xalqni boy qildim, oz xalqni ko'paytirdim"³⁰⁷, deb qashshoq xalqning turmush darajasini ko'targanligi haqida yozadi. Oz xalqni ko'paytirish, birlashtirish bevosita o'zaro hamjihatlikni ta'minlay oladigan yo'lboshchilargagina xos ekanligi barchaga ma'lum. Yoki, Ulug' bitiktoshda: "xalqni butunlay el qildim"³⁰⁸, deb, elga xitob tariqasida: "Kul tegin bo'lmasa, butunlay o'lar edingiz"³⁰⁹, - deyiladi. Muta'fakkir T.Karleyl (1795-1881 yy.) haqli ta'kidlaganidek: "Jahon tarixining har bir bosqichida uning xaloskori bo'lgan va kishilar qalbiga cho'g' tashlab uni yondirgan Buyuk insonga duch kelamiz. Dunyo tarixi buyuk

³⁰⁵ Радлов В.В., Мелиоранский П.М. Древне-тюркские памятники Кошо-Цайдам. - Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1897. - С. 23.

³⁰⁶ Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. - Тошкент: Ўқитувчи, 1982. - Б. 79.

³⁰⁷ Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. - Тошкент: Ўқитувчи, 1982. - Б. 91.

³⁰⁸ Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. - Тошкент: Ўқитувчи, 1982. - Б. 108.

³⁰⁹ Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. - Тошкент: Ўқитувчи, 1982. - Б. 110.

shaxslarning tarjimai holidip"³¹⁰. Haqiqatan ham dunyo tarixi Buyuk shaxslar faoliyatini o'zida mujassam etgan ko'zgudir. Bilga hoqon, Istami yabg'u-hoqon va maslahatchi To'nyuquqlar tarqoq turk elini birlashtirgan buyuk siymolar sifatida bugungi kunda ham turkiy xalqlar tarixiy xotirasida mustahkam o'rin olganligi e'tiborlidir.

Yana Bilga hoqon esdaliklariga qaytadigan bo'lsak, u shunday deydi: "O'ttiz ikki yoshimda men xitoylarga qarshi chiqdim va Chacha Sangunning sakson ming qo'shiniga qarshi jang qildim. Men uning qo'shinini butunlay mag'lub qildim"³¹¹. Ushbu jihatlar ajdodimiz Bilga hoqonning dovyurakligini tasdiqlab, el manfaati yo'lida botirlarni birlashtirishdek tashkilotchilik qobiliyatining yuksakligini tasdiqlaydi.

Ajdodlarimizda pragmatistik g'oyalarning ustuvorligi, garchi olis tarixiy davrlarda ushbu atama ishlatilmagan bo'lsada, pragmatizmning mohiyati ajdodlarimizning samarali faoliyatida mujassam edi. Tarixda ham, bugun ham inson faoliyatining asosiy kriteriyasi - o'z yutuqlarini ta'minlab borishdan iborat. Bunday intilishlar uning hayotiy muvaffaqiyatlarini yaratib borib, hayotda o'z o'rni, o'z "men"ini topishiga ko'maklashadi. Buning uchun g'ayrat, shujoat, ijtimoiy hayotning samarali mohiyatini ta'minlash yo'lidagi ongli faoliyat o'tmishda ham ajdodlarimiz maqsadi va amaliy intilishlarida o'z ifodasini topganligi qadimgi turk yetakchilari misolida tarixda pragmatizmning o'rnini dalillashga misol bo'la oladi. Demak, tarix fanida pragmatizm o'tmish voqealarini sharhlash bilan bir qatorda bunday voqealarga undagan tarixiy shaxslar siyosiy arboblarning roliga urg'u berish, ularning elni birlashtirish yo'lidagi faoliyatlarini isbotlash lozimligi sifatida qaraladi. Pragmatiklik esa - tanlagan hayotiy strategiyasini amaliy intilishlar asosida ta'minlovchi rejali faoliyat sifatida tarixda el yetakchilarining intilishlarida namoyondir. Ana shunday konseptual jihatlar tarixiy etnologiyaning metodologik asoslarini yoritishda qo'llagan holda

³¹⁰ Психология и психоанализ власти. Т. 2. - Самара: Изд-й дом Бахрон, 1999. - С. 42.

³¹¹ Радлов В.В., Мелиоранский П.М. Древне-тюркские памятники Кошо-Цайдам. - Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1897. - С. 25.

turkiy etnik birliklarining shakllanish bosqichlaridagi etnomadaniy xususiyatlarni o'rganishda zaruriy omildir. Ushbu jihat tarixiy xotirani yuksaltirishda muhim bo'lib, o'tmishda etnik birliklarning tadrijiy bosqichlarini tadqiq etish tarixiy asoslarni idrok etib, o'zlikni anglashda ahamiyatli.

El birligini ta'minlashda yetakchilar vujudidagi or-nomus, mas'uliyat hissi muhim o'rin tutadi. O'rxun havzasidagi Kosho-Saydam toshbitiklarida: "Men qabilalar birligidan iborat xalq edim, qani mening ishonchli, shavkatli qabilalarim?"³¹², - deyiladi. Tan imperiyasi hujumlaridan tarqalib ketgan turk qabilalarini birlashtirish yo'lidagi yetakchilar faoliyati ilk o'rta asrlarda turklar birligini ta'minlashda muhim omillardan biri bo'ldi. Shuningdek, "Men o'z hoqonim tomonidan boshqariladigan xalq edim. Qani mening hoqonim? Men o'z kuchimni va jonimni kimlarga berayapman?"³¹³, - deyiladi. El ziyolilari tomonidan or-nomus va mas'uliyatni ifodalovchi ushbu alamli hayqiriq tarqoq elni birlashtirib, Turk hoqonligi asoslarini yaratishda zaruriy omil sifatida ta'sir etdi. Zero, birlik va hamjihatlikni ta'minlashda el qalbini ruhlantirishda faqatgina faxr-iftixor, maqto'v va undov g'oyalari yoki shiorlarigina emas, balki or-nomus va mas'uliyat hissini yuksaltiruvchi chaqiriqlar ham muhim o'rin tutadi.

Fransuz faylasufi va bitikchisi Sharl-de Monteskye (1689-1755 yy.) turklarni tatar sifatida ifodalab, turklar haqida shunday degan edi: "Ular turk nomi ostida, Yevropa, Osiyo va Afrikadagi bepoyon hududlarni ishg'ol qilishdi, ular dunyoning uchta qit'asida hukmron-dirlar. Agar uzoqroq davrlar haqida gapiradigan bo'lsak, Rim imperiyasini mahv etgan xalqlardan birining ham aynan tatarlar ekaniga guvoh bo'lamiz. Chingizxonning istilolari oldida Aleksandrning g'alabalari hech nima emas"³¹⁴, - deydi. Albatta, bu yerda Chingiz-

³¹² Радлов В.В., Мелиоранский П.М. Древне-тюркские памятники Кошо-Цайдам. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1897. – С. 18.

³¹³ Радлов В.В., Мелиоранский П.М. Древне-тюркские памятники Кошо-Цайдам. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1897. – С. 18.

³¹⁴ Монтескье Ш. Персидские письма. Москва, 1956. – С. 198.

xonning bosqinchilik faoliyatiga urg'u berilgan fikriga qo'shilish xato. Lekin, masalaning ikkinchi tomoniga, ya'ni mo'g'ullar bilan bir qatorda tatarlarning ham Chingizxon qo'shini tarkibida ekanligiga e'tibor qaratgudek bo'lsak, tatarlarsiz, ya'ni turkiy jangchilarsiz Chingizxonning bu qadar muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritishi g'ayri imkon edi. Bu yerda bizni qiziqtirgan narsa turk omilining faol ishtiroki va g'alabani ta'minlay olish imkoniyati. Olim turklar faoliyati to'g'risida fikrlarini davom ettirgan holda bunday deydi: "Afsuski, bu muzaffar xalqning ajoyib qahramonliklarini ulug'laydigan solnomachilari kam bo'lgan. Qanchadan-qancha o'lmas qahramonliklar vaqt shamollari ostida unut bo'ldi! Tatarlar asos solgan qanchadan-qancha davlatlar tarixini biz hali bilmaymiz! Bu jangovar xalq faqat o'zining bugungi shon-shuhrati bilan band bo'lib, o'zining kelajakda ham yengilmasligiga chuqur ishongani holda, tarixdagi buyuk g'alabalarini mangulashtirish haqida zarracha ham qayg'urmadi"³¹⁵. Tarixni turklar yaratadi, forslar tarannum qiladi (yozishadi), arablar esa tinglaydi, degan hikmatning haqiqat ekanligini yuqorida keltirilgan Sh.Monteskyening (1689-1755 yy.) fikrlari tasdiqlaydi. Qadimgi davr, ilk o'rta asrlar va o'rta asrlarda ajdodlarimiz buyuk qahramonliklar yaratib, shonli tarixlarining yuzdan bir qismigina tarixnavislar tomonidan toshlarda, terilarda, sopol buyumlarda, qog'ozlarda o'z aksini topib, qolgan qismi hanuz o'z izlovchilarini kutib yotganligi – bugungi tarixchilarimizning oldidagi ulkan vazifa sifatida e'tiborni tortadi. Yuqoridagi jihatlar o'zbek millatining ajdodlari bo'lgan qadimgi va o'rta asr turklarining ijtimoiy-madaniy dunyoqarashini ochishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, tarixiy tadrijiy jarayonlarni aks ettiruvchi yozma yodgorliklarda el birligini ta'minlovchi g'oyalar hamda ularning ijtimoiy-tarixiy tafakkurni yuksaltirishdagi o'rniga e'tibor qaratish o'tmish voqe'liklaridan saboq olgan holda jamiyatda o'zaro birlikni yuksaltirishda muhim. Zero, tarix saboq beruvchi ustoz sifatida o'tmish

³¹⁵ Монтескье Ш. Персидские письма. Москва, 1956. – С. 198.

voqealaridan xabardor qilish bilan bir qatorda xulosa chiqarib, ijtimoiy-madaniy hayotning pozitiv rivoji uchun hissa qo'shishga intilishda zaruriy omildir. Chunki, tarixiy jarayonlardan ham ma'lumki, ajdodlar tomonidan qo'lga kiritilgan har qanday muvaffaqiyat – eldagi birlik va hamjihatlik tufaylidir. Turk hoqonligining tuzilishi ham bevosita ushbu omil bilan bog'liq. Yuqorida O'rxun toshbitiklaridan olingan iqtiboslardan ma'lumki, olis o'tmishda ham yetakchilar el hayotidagi muvaffaqiyatlarni ta'minlovchi asosiy omil – birlik va hamjihatlikni qaror toptirish ekanligini chuqur anglagan holda tarqoq qabilalararo shunday ittifoqni ta'minlashga intilishgan. Va bunday ittifoqning hosilasi sifatida tarix sahnasida Turk hoqonligi vujudga keldiki, turkiy xalqlarning davlatchilik an'analari Turk hoqonligidagi hokimiyat tizimi bilan aloqador bo'lib, turkiy tarixiy qiyofa, jumladan o'zbek millati vakillarining ijtimoiy-madaniy qiyofasining yuksalishiga xizmat qildi. Shuningdek, qo'shni xalqlar siyosiy hayotida ham turkiy xalqlarga xos tarixiy tajribaning qo'llanilayotganligi – turkiy xalqlarning insoniyat sivilizatsiyasi rivojida o'rni ko'rsatadi.

1.2. Turk runologiyasini o'rganishda tarix va etnologiya fanlarining oldida turgan vazifalar

Tarix o'tmish voqea-hodisalarini xronologik izchillikda tasavvur etish imkoniyatlarini kengaytiradi. Natijada shaxs tarixiy jarayonlar silsilasida o'zi mansub bo'lgan etnos haqida to'liqroq bilimga ega bo'ladi. "Tarix fani o'tmishda sodir bo'lgan jarayon va hodisalar orasidagi o'zaro bog'liqlik, ularning ildizi, tarixni harakatlantiruvchi sabablar, uning mantig'i va ma'nosini ko'rish imkonini beradi"³¹⁶. Va bunday bog'liqlik ajdodlarimiz miloddan oldingi davrlarda massaget, skif-sak qabilalari sifatida tarixiy manbalarda qayd etilib, turkiy

³¹⁶ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Том 8. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2004. – Б. 274.

ellarning tarix sahnasidagi o'rni ta'minlash bilan bir qatorda insoniyat taraqqiyoti rivojiga hissa qo'shib kelganligi bilan ham ahamiyatlidir. Zero, biz tadqiq etayotgan turk runologiyasi bevosita yuqorida sanab o'tgan qabilalarning avlodlari tomonidan yaratilgan bo'lib, ajdodlarimizning ibratli va saboq bo'larli zahmatli yo'lining muayyan davrini qamrab olganligi bilan e'tiborni tortadi. "Odamlarning haqiqiy, empirik tarixi bu turli mamlakatlar, xalqlar va davlatlarning minglab va minglab kishilarning tarixi, xullas, u xilma-xildir. ... Ayrim mamlakatlar, xalqlar va davlatlarning haqiqiy tarixi haqiqatan noyobdir"³¹⁷. O'rxun-Yenisey yozma yodgorliklari mohiyatida ham qadimgi turklarga xos empirik tarixning noyob qirralari aks etganligi bilan ham e'tiborga loyiq.

Shu nuqtai-nazardan, aytish mumkinki, tarix – bu o'tmish bo'lishi bilan bir qatorda ajdodlar yutuqlaridan ruhlanib, mag'lubiyat va kamchiliklaridan saboq beruvchi ilmdir. "Insoniyat tarixi bu har birimizga bog'liq bo'lgan o'zligimizni ko'rsatadigan, bizning olis shajaramizni, naslu nasabimizni, insoniy qadru qimmatimizni belgilaydigan, muqaddas va mo'tabar voqelik. Biz uni shunday tushunishimiz, shunday qabul qilishimiz kerak. Agar o'tmishimizga shunday munosabatda bo'lsak, ana shu yuksaklikdan turib unga qarasakkina, tarix ayni tafakkur mahsuliga aylangan taqdiridagina bizni ma'naviy jihatdan boyitishi, ruhiyatimizga qudrat baxsh etishi mumkin bo'ladi"³¹⁸.

Yirik imperiyalar, o'z davrida barqaror bo'lgan davlatlar, xalqlar va millatlarning tarixlari zafarlar bilan mag'lubiyatlardan iborat. Zafarlar va g'alabalar – shaxsda ko'tarinki ruhni yuksaltiruvchi omil bo'lib, u jamoa, jamiyat, umuman etnoijtimoiy va madaniy dunyoqarash rivojini ta'minlab boradi. Bu avlodlar qalbini ruhlantirib, faxr-iftixor tuyg'usini o'stiradi. Lekin, o'tmishda ham, bugun ham va kelajakda ham eng buyuk saboq – bu mag'lubiyatlardan olinadigan saboqdir. Uning shaxs, millat, superetnos, insoniyat kelajagi uchun

³¹⁷ Келле В.Ж., Ковальзон М.Я. Теория и история: проблемы теории исторического процесса. – Москва: Изд-во полит.лит-ры, 1981. – С. 4.

³¹⁸ Жураев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 25.

muhimligi shundaki, u xotirada shaxmat donalaridek qayta-qayta terilib, mag'lubiyat sabablari idrok etiladi. YA'ni, o'tmish tajribalaridan (alamli yoki muvaffaqiyatli bo'lgan taqdirda ham) olinadigan saboqning buyukligi shundan iboratki, qadimgi turklar misolida olib qaraydigan bo'lsak, qadimgi prototurk (xunlar) va turk yetakchilari miyasi yarim sharida hududsiz imperiyaga asos solib, so'ng uni Yer sharida voqelikka aylantirib (Xunlar imperiyasi (milodning IV-V asrlari, Turk hoqonligi (552-744 yy), Uyg'ur hoqonligi (744-840 yy.), Qoraxoniylar (940-1210 yy.), Temuriylar imperiyasi (1370-1507 yy.), Usmonli turklar imperiyasi (1299-1922 yy.), Boburiylar imperiyasi (1526-1857 yy.), Oltin o'rda (To'xtamishxon) davlati (1380-1395 yy.) va h.k.), asrlab faoliyat ko'rsatishini ta'minlaganligidadir.

Albatta, zafar bilan mag'lubiyat yonma-yon yuradi. Mag'lubiyat sabog'ining buyukligi shuki, u ruhiyatda vajohatli zilzila yasab, ijtimoiy parokandalikni keltirib chiqarishi ham mumkin. Shu bois, mag'lubiyat sabog'i – vujudlarni, davrlarni va hatto asrlarni titratgan surinishlarga yo'l qo'ymaslik sabog'idir. Turk runologiyasi hoqonlik davridagi jarayonlar talqiniga e'tibor qaratilganligi uchun ham uni tarixiy jihatdan tadqiq etish muhim. Shu bois, tarixning bugungi va kelajak avlod oldidagi ustozlik mas'uliyati va salohiyati ham shunda. "...tarixni o'rganish insonning kamolotida boshqa hech bir narsa bilan almashtirib bo'lmaydigan asos – ustun vazifasini bajaradi. G'ururning, oriyatning, iftixorning yoki boshqa ko'plab axloqiy kategoriyalarning ta'rifi aniq emasdir, biroq tarix bilan tanish bo'lgan kishi shu fazilatlarini beixtiyor o'ziga singdiradi"³¹⁹. Oriyat va g'urur bevosita ajdodlar bosib o'tgan sharaflari yo'llar, ularning mard va qahramonliklaridan iftixor hissini tuyish oqibatida yuksaluvchi xislat bo'lib, ushbu xislat rivojida tarixning o'rni sezilarli. "Tarix – bu madaniyat va sivilizatsiyaning izi bo'lib, o'tmishda sodir bo'lgan turli jarayonlarning real in'ikosidir. U azaldan bo'lgani kabi, odamlar hayotida doimo katta ahamiyatga ega

³¹⁹ Хаким Сатторий. Ўзлик устун. О'zbek ulusi (Ўзбек давлатчилигининг тарихи) History of the Uzbek nation. <https://go.mail.ru/search?gp=812205>

bo'lgan"³²⁰. Shuningdek, tarix sivilizatsiyaning yaratuvchisi bo'lgan xalqning o'tmish faoliyatini aks ettiruvchi fan sifatida ahamiyatli bo'lib, insonning shaxs sifatida qaror topishida ham o'rni muhim. "O'tmishda qadimgi turklar tomonidan vaqt va zamon umuman avlodlarning o'zgarishi sifatida tasavvur qilingan. Har bir inson o'z nasabnomasini bilishi muhim bo'lgan. Muayyan madaniyat yetakchisi bahodir, tarixiy shaxs sanalgan. Urug'ning qadimiyligi uning vakillarining ijtimoiy mavqei bilan belgilangan. Qadimda turklar o'zlarining ajdodlarini uzoq yo'lining davomchisi sifatida hisoblab, avlodlar davomiyligini ta'minlashga intilgan"³²¹. Va bunday davomiylikni ta'minlashga bo'lgan intilish – turklar hoqonligi va umuman imperiyalarining sulolaviy mohiyatini ta'minlab, nasab, shajara, sulolaviy an'analarning barqarorligi turkiy ijtimoiy-madaniy mental xususiyatlari rivojiga xizmat qilgan. Vorisiylik asosidagi bunday bunyodkorlik faoliyati sivilizatsiyalar rivojini ta'minlashda ham muhim o'rin tutgan.

Tarix biz uchun xulosa chiqarish maktabidir. "Tarix fani avlodlar xotirasida otalar va bobolarning intilishlarini taqlid qilishni fikriy manba sifatida xotirada saqlashga chorlaydi"³²². YA'ni, o'tmishdan ulgi olib, ajdodlarimizning qahramonliklaridan ruhlanib, tarixning muayyan pallasida ularning muvaffaqiyatsizligidan saboq chiqarish kelajakdagi odimlarning yutuqlarini ta'minlashda muhim. Demak, o'tmishni o'rganish tarixiy qadriyatlarga munosabatni shakllantirib, ma'naviyatni yuksaltiradi. Shu nuqtai-nazardan arxeologik yodgorliklar, artefaktlar va tarixiy manbalarning "... saqlanib qolgan qoldiqlari, tarix va yozma madaniyatning dalili bo'lib, mazmuni jihatidan noyob va dunyo sivilizatsiyasining dastlabki bosqichlari merosi nuqtai

³²⁰ Nakhanova L.A. The role of Old Turkic place names in teaching history / Procedia - Social and Behavioral Sciences 141 (2014). P. 1058.

³²¹ Nakhanova L.A. The role of Old Turkic place names in teaching history / Procedia - Social and Behavioral Sciences 141 (2014). P. 1058.

³²² Народ в потоке истории. Научная серия / Составители Т.Шанбай, А.Ибраева. – Астана: Фолиант, 2014. – С. 290.

nazaridan bebahodir”³²³. Shu nuqtai-nazardan turk runik yodgorliklari ham oʻtmish sivilizatsiyasining yozma merosi sifatida ham ahamiyatli.

Millatning oʻtmishi bevosita tarixiy tafakkurda mujassam boʻlib, oʻtmishning ijobiy qadriyatlariga tayanish, salbiy hodisalardan saboq chiqarish ham eʼtiborli. Chunki, tarixiy voqealar talqini tafakkurga taʼsir etib, ijobiy yoki salbiy munosabatni shakllantiradi. Shu bois, tarixiy xotiraning tiklanishida tarix fanining oʻrni sezilarli. “Tabiiyki, tarix fani omma uchun mafkuraviy taʼsirning eng kuchli vositasidir. Xususan, zamonaviy nemis tadqiqotchilaridan biri S. Prayf XX asrning 20-30-yillarida Gitler boshchiligidagi fashistlarning hokimiyat tepasiga kelishiga Germaniya tarixchilari oʻz tarixiy asarlari vositasida yordam berganligini yozadi. Bunday mafkuraviy koʻmakning hosilasi – millionlab qurbonlar va nemislarning oʻz qilmishlari uchun jahon hamjamiyatiga tavba qilishlari bilan yakunlandi. Shu bois, tarixchilarning jamiyat oldidagi masʼuliyati juda ulkan”³²⁴, - deydi. Haqiqatan ham tarixning, demakki tarixiy tafakkurning jamiyatning progressiv yoki regressiv taraqqiyotini taʼminlashdagi oʻrni buyuk. Shu sababli, shaxsning bunyodkorlik qobiliyati va shujoati uning xotirasi, tarixiy ongiga bogʻliq boʻlgani singari milliy gʻoyaning optimal mohiyati ham jamiyat aʼzolarining tarixiy tafakkuri bilan bogʻliq.

Oʻrxun-Yenisey yodgorliklari tilini har tomonlama oʻrganish va uni zamonaviy turkiy tillar bilan solishtirish ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Bunday tadqiqotning ilmiy ahamiyati:

birinchidan, zamonaviy turkiy tillarning tarixiy rivojlanishiga oydinlik kiritadi va yodgorliklarning tilini yaxshiroq tushunishga yordam beradi;

ikkinchidan, yodgorliklar tilining zamonaviy turkiy tillar tizimidagi oʻrnini aniqlashga yordam beradi.

Uning amaliy ahamiyati shundan iboratki:

³²³ Жолдасбеков М., Сарткожаулы К. Атлас Орхонских памятников. – Астана: Культегин, 2006. – С. 8.

³²⁴ Мухамедов Ш.Б. Некоторые аспекты изучения истории Центральной Азии. – Ташкент: Adabiyot uchqunlari, 2016. – С. 6.

birinchidan, yodgorliklar tilini oʻqitishda ular oʻrganilayotgan tillar bilan taqqoslashga imkon boʻladi;

ikkinchidan, Oʻrxun-Yenisey yodgorliklari tilining grammatik tuzilishini oʻrganishda yodgorliklar tilini qadimgi va zamonaviy tillar bilan qiyosiy oʻrganib, yodgorliklar tilining amaldagi milliy tillar ulushini aniqlashga yordam beradi.

1897 yilda V.V.Radlov Oʻrxun yodgorliklari tilining alifbosi, fonetikasi, lugʻati, morfologiyasi va sintaksisini tahlil qiluvchi kitob nashr etdi³²⁵. Ushbu asar yodgorliklarning grammatik tuzilishining birinchi tavsifi boʻlib hisoblanadi. Shuningdek, yodgorliklar tilidagi hodisalar zamonaviy turkiy tillar bilan taqqoslanganligi uchun bu juda muhim.

Umumiy tarixiy ildizga ega boʻlgan qadimgi turklarda madaniyat, jumladan muloqot tili ham mushtarak boʻlib, ushbu til toshbitiklarda oʻzining ifodasini topdi. N.A.Baskakov (1905-1995 yy.) turkiy tillar tarixi va turk runik yodgorliklar tilini taqqoslab oʻrgangan holda shunday degan edi: “Bu yodgorliklarning barchasi til jihatidan bir-biriga yaqin boʻlgan turli turkiy xalqlarga tegishlidir”³²⁶. Albatta, turkiy xalqlarning ildizi bir, faqat ayrim assimilyatsiyalashuv jarayonlari ham kuzatiladi. Oʻrta asrlardagi turklardagi kuchli hokimiyat tizimi madaniy jihatdan yaxlitlashuv jarayonlarini ham tezlashtirdi. “Faqat turkiy konfederatsiya maʼlum darajada ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga va xalqaro aloqalarni ijobiylashtirishga erishib, oʻrta asr yozma adabiy tilining paydo boʻlishiga olib keldi. Shu sababli VII-XIV asrlarda faoliyat koʻrsatgan til oʻzining keyingi yashash muhitidan kelib chiqqan holda qadimgi turkiy deb atala boshlandi”³²⁷. Albatta turkiy xalqlar qadimgi turklar madaniyati vorisi boʻlib, yodgorliklarda ifoda etilgan tilning davomchisi sifatida ajdodlar merosini keyingi avlodlarga yetkazish uchun ham masʼuliyatli.

³²⁵ Radloff W. Die Altürkischen Inschriften der Mongolei. Neue Folge. – СПб, 1897.

³²⁶ Баскаков Н.А. Тюркские языки. – Москва, 1960. – С. 189.

³²⁷ Жолдасбеков М., Сарткожаулы К. Атлас Орхонских памятников. – Астана: Культегин, 2006. – С. 15.

“Shu bilan birga, shoshilinch yechim topishni talab qiladigan bitta muammo mavjud, bu arxeologiyani ushbu sohasini yanada rivojlantirish imkoniyatiga bog‘liq bo‘lib, kelajak avlodlar uchun tosh chizmalar va grafikasini kelajak avlod uchun saqlab qolish muammosi bilan aloqadordir”³²⁸. Albatta, tarixni tilga kiritishda arxeologiyani o‘rni yuqori. Arxeologik tadqiqotlar tufayli insoniyat taraqqiyotining qadimiy bosqichlariga xos bo‘lgan ma‘lumotlar to‘planib, tuproq tagidagi mavhum jismlar qadriyatga aylanib boradi. “Arxeologik obidalarining ko‘pi professional bo‘lmagan kuzatuvchining nazaridan asrlar va ming yilliklar mobaynida tuproq uyumlari tomonidan yashiringan, shu bois ular tabiiy “konservatsiya” sharoitida bo‘lib, o‘z tadqiqotchilarini davomiy kutishlari mumkin. Petrogliflar bilan boshqacha holat. Ularning ochiqqligi va hammabopligi ularni himoyasiz qiladi. Ming yillar davomida ularni tabiat yo‘q qila olmagan bo‘lsada, odamlar tomonidan tezroq yo‘q qilinadi – jaholatdan emas, balki uning ahamiyatini tushunmasdan yo‘q qilinadi”³²⁹.

Petrogliflar muayyan mazmunni ifodalovchi xarakteri bilan ahamiyatli. Faqat ularni izohlay oladigan mutaxassislarni yetishtirib, petroglif va iyerogliflar mohiyatini talqin etish tarix fanining rivojiga xizmat qiladi. “Ushbu muammoni hal qilishga nafaqat professional arxeologlarning, balki keng jamoatchilikning e‘tiborini jalb qilish kerak. Aks holda, nafaqat ilm-fan o‘zining eng qimmatbaho tarixiy manbasini yo‘qotadi, balki madaniyat ham o‘zining dastlabki, betakror ibtidoiy san‘at yodgorliklaridan mahrum bo‘ladi. Shuning uchun petrogliflarni asrab-avaylash tarixiy va madaniy yodgorliklarni muhofaza qilish mahalliy hokimiyat organlarining asosiy vazifalaridan biriga aylanishi kerak”³³⁰. Shuni ham ta‘kidlash lozimki, petrogliflar faqatgina tarix fanining o‘rganish obyekti bo‘lib qolmasdan, bugungi voqelik talabidan kelib chiqqan holda har bir mamlakat iqtisodida

³²⁸ Шер Я.А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. – М.: Наука, 1980. – С. 288-289.

³²⁹ Шер Я.А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. – М.: Наука, 1980. – С. 288-289.

³³⁰ Шер Я.А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. – М.: Наука, 1980. – С. 289.

turizm yetakchi o‘ringa chiqayotganligi sharoitida ilm, xususan tarix bilan qiziquvchi sayyohlarni jalb etish davrning taqozosi sifatida muhim.

Miloddan avvalgi II asrda yashab o‘tgan qadimgi yunon tarixchisi Polibey aytadiki: “Arkadiyaning qattiq va sovuq iqlimi o‘z aholisiga qat’iy va qo‘pol axloqni ham beradi: odamlar uchun axloqi, tashqi ko‘rinishi va qiyofasi iqlimga o‘xshash – bu ulug‘ haqiqat hech kimni ajablantirmagan holda Sibirning diqqatga sazovor joylariga sayohat qilgan va u yerdagi ibtidoiy yoki tub aholisini turli mavzularda, ayniqsa aqliy ishlarda yangi dunyoning hozirgi aholisi bilan taqqoslagan kishi juda ko‘p farqlar va hatto o‘xshashliklarni topa oladi”³³¹. Haqiqatan ham milliy xarakterning shakllanishida tabiiy omillarning o‘rni muhim. Yevroosiyoning keng hududida istiqomat qilib kelgan turkiy xalqlarga xos harbiy jarayonlardagi shiddat Ural-Yoyiq, Volga-Idil, Amudaryo kabi daryolarning shiddati bilan bog‘liq bo‘lsa, bag‘rikenglik va bunyodkorlik Sirdaryo va Amudaryo oralig‘idagi hududsiz kenglik va bu sahroyu dashtlarni obod qilish yo‘lidagi fidokorona faoliyati bilan aloqador. Demak, ijtimoiy-madaniy dunyoqarash iqlim sharoiti, tabiiy-geografik omillarning ta’siri bilan ham bog‘liq ekan.

O‘tmishda muvaffaqiyat bilan mag‘lubiyatni ham o‘z hayotida mujassam etgan turklarning tarixiy qismatini o‘z taqdirining tarkibiy qismi sifatida idrok etish – o‘zlikni anglash yo‘lidagi muhim qadam bo‘lib, jamiyat a‘zolari, xususan yoshlarda tarixiy tafakkurning yuksalishini ta‘minlab boradi. “Tarixga to‘g‘ri yondashish, uni to‘g‘ri tushunib, to‘g‘ri tadqiq etish uchun biz o‘zimizni tarixiy taqdirda qo‘shib yuborishimiz, uning ichida yashashimiz kerak. Ana shunda uning tirikligini, yaxlitligini tushunamiz, butun ko‘lami va miqyosi bilan qamrab olamiz, mohiyatini anglab yetamiz”³³².

³³¹ Спасский Г. Древности Сибири //Сибирский вестник, издаваемый Григорием Спасским. 1818. Часть первая. Часть первая. – Санкт-Петербург: В типографии Иоса Иоллинсова, 1818. – С. 68.

³³² Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 19.

Milliy tafakkurning yuksalishida yetakchi o'rin tutuvchi tarixiy qadriyatlarga munosabatning yuksalishi o'zlikni anglashni yuqori pog'onaga ko'tarib, ushbu jihat ajdodlardan meros sifatida avlodlardan avlodga o'tib kelayotgan milliy tilning rivojini ta'minlaydi. Milliy tilning saqlanishi, e'zozlanishi va ijtimoiy-tarixiy tarovati bilan jamiyat a'zolari orasida targ'ib etishda bizning fikrimizcha:

birinchidan, siyosiy omil, ya'ni milliy davlatchilik asoslari barqaror bo'lishi lozim;

ikkinchidan, harbiy omil, ya'ni millat davlatga ega bo'lmasa ham harbiy qudratga ega bo'lishi uning ma'naviy rivojini ta'minlashga imkon yaratib boradi. Bunga Afg'onistondagi o'zbek, tojik va boshqa millatlarning tillari pushtun tilidan so'ng rasmiy til sifatida e'tirof etilib, Tolibon kuchlari hokimiyat tepasiga kelgach (avgust, 2021), jamiyatda o'zbek tilining imkoniyatlarini minimallashtirganlikda ko'rinadi;

uchinchidan, ma'naviy omil. Bunda o'zlikni anglash eng yuqori pog'onada bo'lishi talab etiladi. Yahudiylar oxirgi ikki ming yilga yaqin vaqt mobaynida milliy davlatchilikka ega bo'lmagan bo'lsalarda intellektning yuqoriligi, ajdodlar ruhi oldida mas'uliyatni his etishning yuksakligi bois o'z milliy tili va milliy madaniyati, jumladan dinlarini saqlab qolganliklari va II jahon urushidan so'ng Falastin hududida Isroil davlatini tuzib, o'z an'anaviy madaniyatlarini joriy etganliklari misol bo'ladi;

to'rtinchidan, intellektual omil ham yetakchi o'rinda turib, aql va zakovat to'laligicha namoyon bo'lib boradi. Bunda jamiyat, jamoat, mahalla va oilada ona tilining muqaddaslik xislatini yosh avlod ongiga singdirib borish lozim. Buning uchun albatta tarbiyachilarning o'zi tarbiyali bo'lishi, ya'ni ona tilining muqaddas xususiyatini his etgan bo'lishi kerak.

Demak, til millatning madaniy etnomadaniy qiyofasini belgilovchi omil sifatida muhim o'rin tutib, etnoijtimoiy jarayonlar rivojini ta'minlab boradi. Tarixan turkiylarga xos nomadizm (ko'chmanchilik) ham ushbu superetnos ijtimoiy-madaniy qiyofasi rivojida ham muhim

o'rin tutgan. E.Rossel: "Nomad, muayyan identifikatsiyaga ega bo'lmagan o'z qiyofasini ehtiyojlariga ko'ra tez-tez o'zgartirib turadigan figuradir. U XXI asr ayoli va erkagi uchun yaqqol prototip vazifasini bajaradi"³³³, - degan edi. Shuningdek, nomad o'ziga mansub hududni kengaytirib, tevarak-atorfga ta'sir doirasini oshirishdan manfaatdor. Zero, passionarlikni vujudga keltiruvchi ko'chmanchilik xususiyati u mikrohudud yoki makrohudud bo'ladimi – hukmronlikka moyillikni taqozo etadi. Aks holda u erkinlikdan ayrilib, o'zgalar xizmatkoriga aylanib qoladi. Qadimgi turklarga xos muvaffaqiyatlar, qabilalararo to'qnashuvlar, qonli kurashlar asosida ushbu omil yetakchilik qilganligini e'tiborga olgudek bo'lsak, tarixiy mental xususiyatlar yaqqol ko'rinda boshlaydi. Qadimgi turklarning jahonni hayratga solgan g'alabalari ham, qondoshlarini yoqa ushlatib, bosh egdirgan mag'lubiyatlari ham ushbu omil bilan bog'liq. YA'ni, kuchli harbiy-siyosiy yetakchi ushbu asov kuchni birlashtira olgan taqdirda hamjihatlikka asoslangan g'alaba ta'minlangan, bunday siyosiy iroda maydonga chiqmagan taqdirda toju taxt va mavqe talashib, parokandalikka yuz tutib, o'zga imperiyalarga qaram bo'lib qolgan.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, turklarga xos passionarlik nomadizm shaklida namoyon bo'lib, bunday passionarlikni amalga oshirishning asosiy shakli chegaralarni kesib o'tishni o'z ichiga olgan holda, kosmik miqyosga yetgan jug'rofiy makondagi harakat sifatida kengayib ketganligi, ilk o'rta asrlar va o'rta asrlardagi global turkiy ta'sir oqimi geografik chegaralar to'siqlarini yengib o'tib, bunday g'ayrat-shijoat makoniy o'lchamlardan ham chiqib ketganligini ko'rsatadi. Va bu jihat turkiy ijtimoiy-siyosiy antropologiyaning barqarorligini ta'minlashga xizmat qilgan.

I. Turkiya Prezidenti Rejeb Tayib Erdo'g'an Fransiya Prezidenti E.Makronga shunday degan ekan: "Biz qo'shini bor millat emasmiz,

³³³ Rossel L.I. Gibersociety: Nomads and a new open-end Humanism for 1-21 Century //Международные чтения по теории, истории и философии культуры. Вып.6. Проблемы общения в пространстве тотальной коммуникации /Гл.ед. Любовь Морев. – СПб., 2008. – С. 337.

biz shunday millatimizki, o'zimiz yaxlit qo'shinmiz"³³⁴. Yana shunday hikmat mavjud: "Ikki juhud birlashsa shirkat tuzadi, ikki turk birlashsa davlat tuzadi", deyilar. Shu bois, turkiy xalqlarning insoniyat tarixida, jahon davlatchilik tizimida tutgan o'rnini tadqiq etib, haqqoniy bahosini berish bugungi tarixiy tafakkur yangi bosqichga ko'tarilayotgan pallada o'ta muhim. Turk runologiyasidagi hikmatlarni, umuman Turk hoqonligi davridagi manbalarni o'rganib, ularning targ'ib etish muhim. Turk hoqonligi davri (V-VIII asrlar) boy tarixiy-arxeologik merosga ega bo'lib, o'z tadqiqotlarini kutmoqda. Bular:

II. Arxeologik manbalar bo'lib, ularning aksariyati hali izlanmaganligida, xususan Oltoy, Yenisey havzasi va O'rxun vohasi bo'ylab turkiy qabila va elatlar madaniyati, urf-odati va umuman tarixiy taraqqiyotiga mansub bo'lgan yodgorliklar va moddiy ashyoviy dalillar to'liq izlanmagan hamda topilganlari ham to'liq tadqiq etilmagan. "Muzey kolleksiyalarida turkiy run bitigidagi yodgorliklar tartibsiz saqlanmoqda, ba'zida ularni aniqlashning o'zi murakkab bo'lib, nashr etilgan nusxalari bilan solishtirib, ularning aynan ekanligini tasdiqlashning o'zi qiyinchilik tug'dirmoqda"³³⁵;

Qadimgi turk bitigidagi toshbitiklar, ularning ham barchasi o'qilib, tarixiy va falsafiy mohiyati talqin etilmagan. Ayrimlari muzeylarda, ayrimlari Sibir, Oltoy va Mo'g'uliston kengliklarida haliyam o'z tadqiqotchilarini kutayotgan ekan, ular faqatgina yodgorlik sifatida emas, balki qadimgi turklarning tarixini, turkiy tafakkurning tadrijiy bosqichini, til va lisoniy imkoniyatlarini tasdiqlovchi empirik material sifatida ham e'tibor qaratishni taqozo etmoqda;

Ko'chmanchi xalqlarda mavjud uzoq o'tmish merosini o'zining etno-ijtimoiy va madaniy olamida mujassam etgan jihatlari bo'lib, bular turkiy mental xususiyatlar, folklor namunalari o'zining ifodasini

³³⁴ M.Minval.AZ <https://m.minval.az/news/124026303>

³³⁵ Васильев Д.Д. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. – Ленинград Наука, 1983. – С. 48.

topgan og'zaki tarix, an'analar, o'tov va yilqichilik, chorvachilik madaniyati va h.k.lardir;

Asosan xitoy tilidagi qadimgi turklar hayotiga oid tarixiy manbalar, shuningdek yunon, vizantiya, hind, fors, arab, arman va slavyan tillaridagi adabiyotlar ma'lumotlari taqqoslash asosida o'rganishni talab etib kelayotganligini ham nazardan qochirmasligimiz lozim;

Qadimgi Turk hoqonligi davrining iqtisodiy asosini an'anaviy ko'chmanchilikka asoslangan yilqichilik va chorvachilik tashkil etib, turkiy turmush tarzining tarixiy mohiyati bevosita ushbu omil bilan bog'liq. Yilqichilik, chorvachilik, yaylovlarga ko'chib, o'tovlar tikish zaruriyati, dastlabki iqtisodiy ehtiyojdan etno-ijtimoiy madaniyatga ham aylandiki, ushbu jihat an'anaviy turkiy sotsium (jamiyat)da nomadizmning barqaror mohiyatini ta'minlab, umuminsoniy sivilizatsiyalar tizimida turkiy sivilizatsiyaning muhim bir bo'g'ini sifatida alohida tadqiqotlarni talab etib kelayotganligini ham e'tiborga olish kerak;

Etnografik ma'lumotlar ham muayyan xalqlar tarixining muhim qirrasini sifatida davrning mohiyatini o'zida mujassamlashtiradi. Shu nuqtai-nazardan tarixiy kiyim-kechak, uy bezash, o'tni abzallash (egar, jabduq, uzangi, quyushqon va h.k.), urf-odat, an'ana va qadriyatlar, xususan, ovqat tayyorlash va iste'mol qilish madaniyati, xullas ushbu jihatlar ham vorisiylik asosida takrorlanib kelayotganligi tarix uchun, ya'ni shakllanish jarayonining umumiylikni tasdiqlovchi jihat sifatida muhim bo'lib, bugungi turkiy tafakkur doirasida yangilanishlar sharoitida pozitiv yondashuv asosida o'z tadqiqotlarini kutmoqda;

Qadimiy bitiktoshlarning tili bugungi turkiy xalqlar tili bilan hamohangligi, undagi stilistik, morfologik, sintaktik umumiylik jihatlari ham tarixiy mohiyatga ega bo'lib, madaniy an'analarning vorisiylik asosida bugungi avlodlarga yetib kelganligini tasdiqlaydiki, ushbu jihatlar tadqiqi ham madaniy etnomadaniy omilning, shuningdek tarixiy shakllanish jarayonining umumiylikni tasdiqlashga xizmat qiladi;

Bitiktoshlardagi falsafiy mohiyat talqini va targ'ibi ham turkiy tafakkurda g'oyaviy omillarning tadrijiy takomil bosqichlarini ifodalab, bugungi g'oyaviy dunyoqarashning tamal toshlari hamda turkiy tafakkurga xos bo'lgan umumiy dunyoqarash qadimgi Turk hoqonliklari sharoitida qo'yilganligini tasdiqlaydi;

Turkiy el tarixini otsiz tasavvur qilish imkonsizdir. Inson va ot orasidagi pozitiv munosabatlarni ifodalovchi tadrijiy jarayonlar bevosita Yevroosiyo kengliklarida ajdodlarimiz tomonidan amalga oshirilganligi ahamiyatli. Qimiz, qazi, qarta tayyorlash va iste'mol qilish madaniyati ham bevosita turkiylar ijtimoiy-madaniy turmush tarzi bilan bog'liq;

Ilmiy doiralarda turklar haqida ko'chmanchi deyish fikri garchi ustuvor ahamiyatga ega bo'lsada, turklarning tarixiy sahnaga ko'tarilishi bir tomondan yilqichilik madaniyati, ya'ni yilqilarni qo'lga o'rgatib, uchqur harbiy vosita sifatida har qanday raqibdan ustun kela olish imkoniyatlarini yuksaltirganligida bo'lsa, ikkinchi muhim omil metall ishlab chiqarib, harbiy jabhada qurol-yaroq sifatida foydalana bilish salohiyati bilan ham bog'liqligini e'tibordan chetda qoldirmasligimiz lozim;

Oltoy kengliklari qadimda turklar temir, mis, oltin qazib olishib, eritib, bezaklar, taqinchoqlar, mehnat qurollari yasash bilan bir qatorda qurol-yaroqlar ham yasashganliklari tarixdan ma'lum. Oltoy, Xakasiya, Tuva, Minusinsk havzalari qadim zamonlardan beri metall ishlab chiqarish bilan mashhur bo'lib, turkiy ildizlar bevosita o'sha hududlar bilan bog'liq;

Tarixning muayyan pallasida, ya'ni VI asrning boshlarida turklar temir buyumlari bilan jujanlarga soliq to'lagan bo'lsalarda, bevosita ot va temirning imkoniyatlaridan keng foydalana olish mahoratlari bilan ajdodlarimiz jujanlarni mag'lub etib, nafaqat ularning asoratidan qutuldilar, balki jujanlarni o'lpon to'lashga majbur etib, Yevroosiyoning bepoyon kengliklarida mustaqil hoqonlik tuzishga erishdilar. Ushbu jihatlar tarix, falsafa, filologiya, etnologiya, ma'danshunoslik,

ippologiya (otshunoslik) va boshq fanlarning tadqiqot obyekti sifatida o'rganishni taqozo etadi;

Yuqorida sanab o'tilgan jihatlardan kelib chiqqan holda bugungi Turkologiya fani qadimgi turk hoqonligi davrini ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va siyosiy tuzilishini teranroq tadqiq etishni taqozo etadiki, ushbu jihatlarining barchasi ajdodlarimizning bosib o'tgan zafarli va saboq olishga arzigulik tarixiy yo'lining ifodasi bilan bir qatorda turkiy ijtimoiy-madaniy qiyofasi targ'ibida muhim.

Turk runologiyasini o'rganib, undagi ijtimoiy-madaniy taraqqiyotni ta'minlashdagi ahamiyatini targ'ib etish mexanizmlari sifatida quyidagilarni ilgari surish mumkin:

birinchidan, bugungi ijtimoiy-madaniy yangilanishlar sharoitida turkiy xalqlarning tarixiy shakllanish ildizlarining mushtarakligini o'rganib, ushbu jihatlarni jamiyat a'zolari, xususan yoshlar tafakkuriga singdirishga erishish;

ikkinchidan, ijtimoiy-madaniy antropologiyaning rivoji bevosita g'oyaviy talqinlar bilan bog'liqligini hisobga olgan holda turkiy xalqlar ajdodlariga xos bo'lgan toshbitiklardagi elsevarlik, vatanparvarlik, umuman o'zaro birlikni ta'minlash haqidagi g'oyalardan jamiyat a'zolari, xususan yoshlarni tarbiyalashda do'stlik va qon-qarindoshlik xususiyatlarining ustuvor mohiyatidan foydalanib, ular tafakkurini boyitib borish;

uchinchidan, Turk runologiyasidagi hikmatlar targ'ibini ta'minlash uchun turkiy xalqlar orasida adabiyot, madaniyat va san'at xodimlari ishtirokida dekada va uchrashuvlar tashkil etib, xalqlarimiz yaxlit shakllanish jarayoniga ega ekanligi targ'ibiga keng e'tibor qaratish lozimki, ushbu jihat ijtimoiy-madaniy dunyoqarash rivojini ham ta'minlab boradi;

to'rtinchidan, targ'ibot ishlarini kengaytirish, ularning samaradorligini oshirish maqsadida oila, mahalla, tarbiya va ta'lim muassasalari hamda qurolli kuchlar safida umumturkiy xislatlar e'tirofi bilan bir qatorda umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik xislatlarini rivojlantira

borish, buning uchun tabiiyki tafakkurda yaxshi qo'shnihilik, do'stlik va qon-qarindoshlik xislatlarining barqaror mohiyatini ta'minlab borish bugungi ma'naviy yangilanishlar sharoitida muhim ahamiyatga ega.

Qadimgi turklar tarixi ozodlik harakatlari, avlodlarning farovon hayoti uchun tashqi tahdidlar ta'sirini kamaytirish va nihoyat, turk qabilalari orasida parokandalikka barham berib, o'zaro birlik va hamjihatlikni ta'minlash uchun keskin kurashlar bilan bog'liq. "... shunisi e'tiborga loyiqki, "O'g'uznoma"da Qutlug' hoqon haqidagi eslatmaning ikkinchi satri Elterish hoqon nomi bilan zikr etilgan. VII asr oxirida turkiy qabilalarning Tan sulolasirga qarshi ozodlik kurashiga yetakchilik qilgan shaxs elni yig'ib, qabilalar ittifoqini (ilterish) tuzishga muvaffaq bo'lib, oxir oqibat turk davlatchiligini tikladi. Shu tariqa, Ikkinchi, ya'ni Sharqiy xoqonlik davri boshlandi. Elterish hoqon 691 yilda vafot etgan"³³⁶. Elterish hoqonning tarixiy xizmati shundan iboratki, u shaxs parokanda turk elini birlashtirib, dushmanlarga qarshi safarbar qila oldi. Ushbu safarbarlikning harbiy-siyosiy yetakchisi sifatida turklarning davlatchiligini tikladi. Shu bois ham qadimgi turklar tarixini Elterish hoqon faoliyatisiz tasavvur etish noimkonidir. Hech shubha yo'qki, turkiy xalqlar tarixida Qutlug' Elterish hoqon (682-744 yillar faoliyat olib borgan Ikkinchi Turk hoqonligi asoschisi)ning o'rni, Bumin hoqon (552-603 yillar faoliyat ko'rsatgan Birinchi Turk hoqonligi asoschisi) va Amir Temur (1370-1507 yillar faoliyat olib borgan Turkiy imperiya asoschisi) bilan bir qatordadir.

I.L.Kizlasov o'zining "Yevroosiyo dashtlaridagi runik bitiklar" asarida shunday deydi: "Asarda o'zaro aloqador bo'lgan ikki konsepsiya ilgari suriladi. Birinchisi, Yevroosiyo cho'l zonasida runik bitiklarning ko'pligini tan olish. Ikkinchisi har bir alifboning orqasida o'rta asrlarning ma'lum bir davlati turganligi e'tirof etilishidadir"³³⁷.

³³⁶ Щербак А.М. Тюркская руника: происхождение древнейшей письменности тюрков. — Санкт-Петербург: Наука, 2001. — С. 85-86.

³³⁷ Кызласов И.Л. Рунические письменности евразийских степей. — Москва, 1994. — С. 11.

Olim haqli ta'kidlaganlaridek, har bir madaniy-ma'naviy yangilanishlar, ixtiro va yutuqlar ortida ma'lum bir siyosiy hokimiyat turganligining muqarrarligidadir. Shu bois, Turk runologiyasi atalgan O'rxun va Yenisey yozma yodgorliklarining takomil bosqichlarida Turk hoqonligi turganligi, bunday harbiy-siyosiy birlikning zafarli faoliyati bois, toshbitiklar ajdodlarning tarixiy bosib o'tgan yo'lini ifodalovchi yodgorlik sifatida avlodlarga meros bo'lib kelayotganligi, bu meros o'zaro birlik va hamjihatlik har qanday muvaffaqiyat asosi ekanligini dalillovchi mujassamalar ekanligi bilan ahamiyatlidir. Hamda ushbu qadriyatlarining bunday ahamiyatlilik darajasi har bir ijtimoiy-tarixiy davrda ushbu sohadagi tadqiqotlar ko'lamini kengaytirishni taqozo etadi. Ma'lumki, "VI-VIII asrlarda Markaziy Yevroosiyodagi geopolitik vaziyat bevosita 4 ta imperiya: Vizantiya, Sosoniylar Eroni, Turk hoqonligi hamda Suy va Tan Xitoyi bilan bog'liq bo'lgan"³³⁸. Zero, har bir tadqiqot toshbitiklarda ifodalangan mazmunning yangi va yangi qirralarini kashf etishi bilan ilmiy-nazariy hamda ma'rifiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Zero, "Turklar ilk o'rta asrlarning ikki buyuk sharq sivilizatsiyasini - Xitoy va Eronni ajratib turadigan chegarada o'ta qulay sharoitda faoliyat olib bordilar. Ular nafaqat buddizm va moniylikni avlodlari tomonidan qabul qilinishida, balki o'zlarining qadimgi bitiklarini yaratish va undan foydalanishda ham muhim rol o'ynagan"³³⁹. Qadimgi turk bitigi bevosita ana shunday tarixiy shart sharoitlar ta'sirida rivojlanib, nisbatan mukammal shaklni kasb etib bordi.

M.Vahobov "O'zbek sotsialistik millatining shakllanishi" asarida hozirgi o'zbek tilidagi so'zlarning aksariyati VI-X asrlardagi turk yodgorliklarida, xususan Kul tegin bitiktoshlarida uchrashishini ta'kidlab bitiktoshlarda ifodalangan: tosh, oltin, kumush, kishi, yer, suv, qosh, ko'z, ini, ko'k, kichik, bo'z, bir, to'rt, to'qqiz, ul, bu, o'zim,

³³⁸ Бобоёров Г. Гарбий турк хоқонлигининг давлат тузуми. — Тошкент: Yangi nashr, 2018. — Б. 38.

³³⁹ Щербак А.М. Тюркская руника: происхождение древнейшей письменности тюрков. — Санкт-Петербург: Наука, 2001. — С. 5.

qildim, to'kadi, sanchtimiz (sanchdik), oldimiz (oldik) so'zlarini keltiradi³⁴⁰. Ushbu jihatlar turk qabilalarining harbiy-siyosiy jarayonlarda yetakchi mavqeni egallab, turk bitigi rivojlangan davrdagi leksik qatlamning aksariyat qismi bugungi o'zbek tilida ham qo'llanilayotganligi o'zbek millati vakillari boshqa turkiy millatlar bilan bir qatorda qadimgi turklar madaniyati, jumladan tili va bitigining ham vorislari ekanligini tasdiqlaydi. Bunday dalillar millat ziyolilarining o'tmish madaniy va ma'naviy boyliklariga nisbatan mas'uliyat hissi bilan munosabat etib, uning tarixiy, ijtimoiy va madaniy mohiyatini talqin qilishni taqozo etadi.

4.3. Turk runologiyasini o'rganish va targ'ib etishning etnomadaniy va ijtimoiy ahamiyati hamda istiqbolli qirralari

Inson va jamiyatning shakllanish jarayonini tadqiq etishda tarixiy jarayonlarni o'rganib, uning tahliliga e'tibor qaratish ahamiyatli. Chunki, o'tmish voqea-hodisalarini o'rganib, undan xulosa va saboqlar chiqarish shaxs, millat va jamiyat a'zolarida o'z ajdodlariga hurmat hissining yuksalishi bilan bir qatorda o'zlikni anglash xususiyatlarini rivojlantirib, turkiy xalqlarning shakllanish jarayoni mushtarak ekanligini idrok etishni ham ta'minlab boradi. O'tmish meroslariga e'tibor qaratish tarixiy ildizlari bir bo'lgan xalqlar, umuman insoniyat taqdiri uchun mas'ullik hissining o'sishida muhim. Tarixiy ong – bevosita ajdodlar ruhi oldidagi mas'uliyatni idrok etib, o'tmishning ijobiy jihatlaridan faxr-iftixor hissini tuyish, uning kamchilik va mag'lubiyatidan to'g'ri xulosa chiqarish lozimligi bilan ahamiyatli. Demak: "Tarix fani o'tmishda sodir bo'lgan jarayon va hodisalar orasidagi o'zaro bog'liqlik, ularning ildizi, tarixni harakatlantiruvchi

³⁴⁰ Вахабов М.Г. Формирование узбекской социалистической нации. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1961. – С. 36.

sabablar, uning mantig'i va ma'nosini ko'rish imkonini beradi"³⁴¹. Tarixni harakatlantiruvchi kuch – bu xalq, hamda shu xalqni ulug'vor zafarlarga chorlashga qodir bo'lgan mahoratli yetakchidir. Shu bois, tarixda shaxs omilini, jamoa va jamiyatga xos xususiyat bo'lgan etnik shakllanish jarayonlarini o'rganish tarixiy ongning rivojida yetakchi omildir. "Tarix va millat: xayoliy o'tmish yoki obyektiv haqiqat. Bu yerda biz ma'lum bir etnik guruhni shakllantiruvchi tarixiy xotiraning mohiyati haqida muhim savolga murojaat qilamiz"³⁴². Albatta, tarix shakllantiruvchilik va rivojlantiruvchilik mohiyati bilan qadrlil. U birinchi navbatda o'tmishga ehtiromona munosabatni yoki o'tmish tajribalaridan saboq chiqarish xususiyatini shakllantirsa, ikkinchidan tarixiy tafakkurga asoslangan holda o'zlikni anglashni rivojlantirib boradi. Mashhur fransuz tarixchisi Ernest Renan (1823-1892 yy.): "Unutishni yoki o'z tarixini noto'g'ri talqin qilish (o'z foydasiga – N.N) ham millatni shakllantirish jarayonidagi o'ziga xos omildir, - deb atagan bo'lardim"³⁴³, - degan edi. Demak, tarixiy kamchiliklarni esdan chiqarib yoki voqealarning millat foydasiga qilingan pozitiv talqini ham millatning shakllanishida o'ziga xos ahamiyatga ega ekan. Lekin, baribir, tarixiy tafakkurga asoslangan o'zlikni anglash o'tmish haqiqatlariga asoslanishi lozim.

Turkiy xalqlarning tarixiy tafakkurida ko'chmanchilik va o'troq turmush tarzi hosilasidan iborat "Turkiy sivilizatsiya" haqidagi g'oyalar mustahkam o'rin olib, ushbu sivilizatsiya kurtaklari miloddan oldingi X-V asrlardagi sak-skif qabilalari faoliyati bilan bog'liq. Turkiy sivilizatsiyaning takomil bosqichlari esa milodning dastlabki asrlaridan IX asrgacha bo'lgan davrni (dastlab xunlar, so'nra Turk hoqonligi davri) qamrab oladi. Ayrim manbalarda turklarga xos bo'lgan ko'chmanchilik turmush tarzini alohida sivilizatsiya sifatida talqin etish

³⁴¹ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Том 8. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси нашриёти, 2004. – Б. 274.

³⁴² Исхаков Д.М., Измайлов И.Л. Этнополитическая история татар. – Казань: Школа, 2007. – С. 7.

³⁴³ Renan E. Qu'est-ce qu'une nation? Nationalism. Ed. By J. Hutchinson and A.D. Smith. Oxford, New York, 1994. - P. 18.

hollari ham mavjud. Lekin, ushbu jihat yaxlit turkiy sivilizatsiyaning yetakchi elementi sifatida ahamiyatli.

Albatta, “Ko‘chmanchilik sivilizatsiyasi” insoniyatga o‘tov shaklidagi gumbazli inshootlar, yilqichilik madaniyati, qimiz tayyorlash va hokazo yutuqlarni bergan o‘ziga xos sivilizatsiya bo‘lishi bilan bir qatorda, muayyan tarix, urf-odat, an‘ana va ma‘naviyatni o‘zida mujassam etuvchi sivilizatsiya sifatida e‘tiborliki, ushbu jihat jahon ijtimoiy-siyosiy va madaniy sahnasida turkiy tarixiy antropologiya ning barqarorligini ta‘minlashda ham muhim. Tarixiy davlatchilik qadriyatlari ham buni tasdiqlab turipti.

Milodning V asrida yashab o‘tgan Vizantiya elchisi va tarixchisi Prisk shunday degan ekan: “Ba‘zi daryolardan o‘tib, qachonlardir Attila saroyi joylashgan ulkan bir qishloqqa yetib keldik, saroy qoldiqlaridan u yog‘och va taxtalardan mohirlik bilan qurilganligi bililib turipti. Shoh saroyining tomi chodirlar bilan yopilgan bo‘lib, tomlari minoralar va minorachalar bilan bezatilgan. Mana turkiy me‘morchilik! Yevropa bunday me‘morchilik haqida bilmas edi. Prisk esa uni ko‘rgan yevropaliklardan biri edi”³⁴⁴. Bunday me‘morchilik obidalarining turkiy sivilizatsiyaga mansubligi Prisk timsolida ilk o‘rta asrlarda yashab o‘tgan Yevropa tarixchilari iqrorida ham ma‘lum.

Muayyan tarixiy davrda mavjud madaniyatlar hosilasidan iborat bo‘lgan sivilizatsiyaning takomil bosqichlarida davlatchilik elementlarini o‘zida mujassamlashtirgan siyosiy birliklar muhim o‘rin egallaydi. “Ba‘zi siyosiy uyushmalar kichik bir beklikdan yirik imperiya darajasiga o‘tib chiqqan. Xunlar, Turk hoqonligi, Mo‘g‘ul (Chingizxon) imperiyasi va Temuriylar saltanati yirik imperiyalarning yorqin namunalari bo‘lib, ulardan deyarli barchasi Markaziy Yevroosiyo mintaqasining aksariyat qismida o‘zlarining hokimiyatini o‘rnatishlari barobarida o‘z davrining dunyodagi eng qudratli davlatlari

³⁴⁴ Теория «кочевых цивилизаций» создана политиками <http://uhhan.ru/news/2019-02-05-16468>

darajasiga chiqishgan”³⁴⁵. Shuni ham esdan chiqarmasligimiz lozimki, X-XX asrlardagi barcha turkiy davlatlar VI-VIII asrlarda faoliyat ko‘rsatgan Turk hoqonligi qurgan asoslarning ustida barpo etilganligini ham e‘tibordan qochirmaslik lozim. Shu bois, Turk sivilizatsiyasi rivojida milodning VI-VIII asrlarida turklar faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan harbiy-siyosiy jarayonlarning o‘rni muhim. Zero, tarixiy ildizning teranligi milliy-siyosiy salobatning yuksakligini ta‘minlovchi omildir.

Qadimgi turklar o‘troq madaniyat rivojiga hissa qo‘shib kelganligi ham tarixiy-arxeologik ma‘lumotlardan ma‘lum. Turklar mohir metallurglar sifatida temirni eritishni ixtiro qilib, undan zaruriy vositalar yasashni yo‘lga qo‘ydi. Metallga ishlov berish turklar moddiy hayotidagi taraqqiyotni jadallashtirdi. Va bunday ixtirolar insoniyat tomonidan o‘zlashtirilib, bashariyat mulkiga aylana boshlandi.

Turkiy xalqlar ajdodlariga xos bo‘lgan ushbu jihatlarni moddiy yodgorliklar tasdiqlaydi. Albatta, tarixiy manba sifatida yodgorliklarni ilmiy jihatdan o‘rganish o‘n sakkizinchi va o‘n to‘qizinchi asrlarda ilmiy jamoalar orasida an‘anaga aylana boshlandi. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, ushbu maqsad bilan 1889 yilda Rossiya Geografiya Jamiyatining Sharqiy Sibir bo‘limi o‘zining a‘zosi N. Yadrinsevi Mo‘g‘ulistonga yubordi, u O‘rxun vodiysida Yenisey bitiklariga o‘xshash bitiklarni topdi. Albatta, bungacha Yenisey havzasida xuddi shunday belgilar bilan naqshlangan o‘nlab bitiklar topilgan edi. 1891 yilda V.V.Radlov boshchiligidagi ekspeditsiya Mo‘g‘ulistondagi O‘rxun vohasi bitiklarini o‘rganib chiqdi. 1893 yil noyabrda Daniya olimi Vilgelm Tomsen O‘rxun-Yenisey harflari talqiniga erishdi. YA’ni, asrlar davomida sirli mohiyat kasb etib kelgan belgilarni tilga kiritib, aytish mumkinki, alfavitiga muloqot vositasi sifatida ruh baxsh etdi. V.Tomsen ixtirosiga suyangan holda Rossiyada

³⁴⁵ Бобоёров Г. Гарбий турк хоқонлигининг давлат тузуми. – Тошкент: Yangi nashr, 2018. – Б. 25.

V.V.Radlov birinchi bo'lib yirik bitiklarni tarjima qilib, sirli bitiklar mohiyatini ochib berdi.

Daniyalik olim Vilgelm Tomsen 1893 yil 15 dekabrda ushbu bitik yodgorliklarini aniqlash bo'yicha ishlarni yakunlaganligi haqida akademik jamoaga ilmiy hisobot berdi. U bilan bir vaqtda Rossiyada V. Radlov tekstlar mohiyatini talqin etishda mashaqqatli, shuning barobarinda sharaflı ishlarni olib borib, turkiy qadriyatlar namunalarini tilga kiritib, tekstologik mazmunini talqin etdi. O'rxun bitiktoshlarida ajdodlarimizning turkiy davlatni shakllantirish va uni yuksaltirishdagi mashaqqatlari va zahmatli kurashlari tasvirlanganligi bilan e'tiborni tortadi. Ikkinchi Turk hoqonligi (682-744 yy.) davriga oid ma'lumotlar ahamiyatli. Unda ajdodlarimizga xos bo'lgan xislatlar to'g'risida tadqiqotchilar shunday fikrlarni ilgari surishadi: "Elterish hoqonning Markaziy Osiyoda turkiy davlatchilikni tiklashdagi roli ayon. U Bilga hoqonning otasi bo'lib, uning nomi Bilga Hoqon va Kul tegin yodgorliklari bitiklarida uning eng yaqin sherigi va maslahatchisi bo'lgan To'nyuquq bilan bir necha bor tilga olinadi. Shuningdek, u Ongin bitigida ko'p marotaba eslatib o'tilgan. Hech shubha yo'qki, tarixiy ahamiyati jihatidan Elterish hoqon Birinchi Turk hoqonligi (552-603 yy.) asoschilari Bumin xoqon va Istami hoqonlar bilan bir safda turadi. Aynan shuning uchun ham kuchli raqiblarga qarshi faol qurolli kurash iqtisodiy va madaniy ittifoq shakllarini jadal izlash bilan birlashtirilishi – bu aql bovar qilmas hodisadir"³⁴⁶.

Tarixiy qadriyatlar to'g'risida to'xtalar ekanmiz o'tmishdagi voqea-hodisalar ta'sirida shakllanib, sayqallanib, mukammal xarakter kasb etib kelgan ijtimoiy-madaniy qiyofa haqida ham to'xtab o'tish lozim. Zero, har qanday xalq yoki millatning jahon xalqlari orasida tutgan mavqei ham, tarixiy tadrijiy jarayonlardagi muvaffaqiyati, g'alabasi va mag'lubiyatini ta'minlovchi omil ham millatga xos bo'lgan umumiy madaniy-ma'naviy ko'rinishlardir. Har bir shaxsga xos

³⁴⁶ Щербак А.М. Тюркская руника: происхождение древнейшей письменности тюрков. – Санкт-Петербург: «Наука», 2001. – С. 87.

bo'lgan ma'naviyat doimiy va turg'un mohiyatga ega bo'lgani kabi milliy ma'naviyat ham statik va barqaror mohiyatga egadir. Yevropa xalqlarini Osiyo xalqlari bilan milliy ma'naviyat jihatidan tenglashtirib bo'lmaydi, albatta. Sayyoh N.Spafariy (1636-1708 yy.): "...xitoyliklar mug'ombir, pishiq, har bir ishda uddaburondirlar, ular tabiatan harbiy ishlarga emas, dehqonchilik, savdo-sotiq va boshqa sohalarga ko'proq moyildirlar, -deb, boshqa bir xalq to'g'risida o'z fikrini shunday davom etadi, - Kurill orollarida yashaydigan barcha xalqlar ochiqko'ngil, ehtiyotkor, to'g'riso'z, o'z va'dasiga sodiqdirlar"³⁴⁷, - degan ekan. Shu nuqtai-nazardan N.Spafariyning xitoyliklar to'g'risidagi fikri Turk hoqonligi davriga ham aloqadorligi, ya'ni hoqonlikni yemirishga bo'lgan o'sha davrdagi Tan imperiyasining hiyla-nayranglari tarixiy ongni rivojlantirishni taqozo etib, milliy tafakkurni o'tmish xulosalari bilan boyitishni taqozo etadi.

Umuman olganda, insoniyatning tarixiy rivojlanish bosqichlarida etnik shakllanish jarayonlari, Turk hoqonligining siyosiy sahnaga kelishi va rivojlanish bosqichlari, etnoijtimoiy va madaniy jihatlarining tadrijiy takomili, umuminsoniy madaniyatga qo'shgan hissasi kabi jihatlarini o'rganish muhim bo'lib, bu tabiiy ravishda tarixiy qadriyatlarga ehtirom hissini yuksaltirib, o'zlikni anglashning rivojiga xizmat qiladi. Demakki, bir tomondan tarixiy ongning yuksalishini ta'minlasa, ikkinchi tomondan etnik o'ziga xos jihatlarini tahlil etish orqali millatga xos bo'lgan umumiylikka e'tibor qaratish hamda ushbu jihatlarining barqaror mohiyatini ta'minlab borish – bugungi fuqaroviy umumiylik sari intilayotgan jamiyat sharoitida muhim.

Ijtimoiy-madaniy taraqqiyotni yuksaltirishda, chunonchi tafakkurni boyitishda turk runologiyasini o'rganish muhim. "Faqatgina ko'p sonli yodgorliklarni taqqoslash va tafakkur qilish orqali, yoki bir paytlar yer yuzida yashagan xalqlardan qolgan ko'plab yodgorliklarni solishtirish natijasida biz antik davrning tarixiy zulmati yoritilishiga

³⁴⁷ Кузнецов Ю.Ф. Философские проблемы этнопсихологии. //Социальная психология и философия. Ленинград, 1973. – С. 141-142.

umid qilamiz – o'sha qadimiy zamonlardagi odamlarning urf-odatlarini va aqliy qobiliyatlarini bilish va nihoyat ular ongi va tabiiy iqlim orasidagi o'xshashlik bilan bilishga erishamiz"³⁴⁸. Albatta, antik davrni o'rganish bugungi milliy tafakkurning rivojiga xizmat qiluvchi dastlabki pog'ona sifatida qaralmog'i lozim. Shu bois, O'rxun-Yenisey yozma yodgorliklari ilk o'rta asrlarda turkiy xalqlarning tarixini o'rganishda muhim manba bo'lishi bilan bir qatorda, tafakkur imkoniyatlari hamda elning madaniy salohiyati haqida xulosa chiqarishda yetakchi o'rin tutadi. Bu masalaning bir tomoni bo'lsa, ikkinchi tomondan yodgorliklardagi bitiklar mohiyatini talqin etish jamiyat a'zolarida tarixiy ongning yuksalishini ta'minlab boradi.

Tarixiy ongning o'zlikni anglashdagi o'rniga urg'u berish zarur. O'rxun-Yenisey yozma yodgorliklari tarixiy qadriyatlar manbasi bo'lib, avvalo turkiylar tarixini dalillovchi yodgorlik sifatida ahamiyatli. Ushbu yodgorliklarda birlik va jipslikni ta'minlash – har qanday muvaffaqiyatning asosi ekanligi g'oyasi ustuvor ekanligi, o'zaro nizo, raqobat va xusumat barqaror taraqqiyotga rahna soluvchi salbiy xususiyat sifatida afsus va nadomat bilan ifodalanadi.

O'rxun-Yenisey yozma yodgorliklari mohiyatiga e'tibor qaratgudek bo'lsak, demak, har qanday yutuqning asosida umumiy muvaffaqiyatni ta'minlashga yo'naltirilgan yaxlit faoliyat yotadi. Va bunday umumiylik ijtimoiy-madaniy rivojlanishni ta'minlab boradi. Turk hoqonligining faoliyati ham bevosita o'zaro birlik va yaxlitlikning hosilasi edi. "Madaniy unsurlar, qarindoshlik aloqalari, ko'chmanchilik iqtisodiyotiga asoslangan umumiy hayot tarzining asosi turkiy ko'chmanchi jamiyatning ijtimoiy birligini ta'minladi". Unda o'zaro birlik va hamjihatlik barcha muvaffaqiyatlarning asosi sifatida e'tirof etilib, etnik konsolidatsiyalashuv jarayonlari turkiy xalqlar birlashuvida yetakchi omil sifatida maydonga chiqqanligi kuzatiladi. Umuman

³⁴⁸ Спасский Г. Древности Сибири //Сибирский вестник, издаваемый Григорием Спасским 1818. Часть первая. Часть первая. – Санкт-Петербург. В типографии Иоса Иолинесова, 1818. – С. 67.

olganda, ijtimoiy-tarixiy jarayonlardagi bunyodkorlik va muvaffaqiyatlarning barchasi o'zaro birlashuv va yaxlitlikning hosilasidir.

O'rxun-Yenisey toshbitiklari tarixiy manba bo'lishi bilan bir qatorda ularning tarbiyaviy mohiyati shundan iboratki, bugungi kunda ham turkiy xalqlarning o'zaro birligi, hamjihatligi, ijtimoiy-madaniy hamkorliklari muvaffaqiyatlarni ta'minlash omili sifatida muhim ekanligi zaruratini ijtimoiy tafakkurga singdirib turadi. Zero, "Ma'lumki, insoniyat tarixining hozirgi bosqichi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy, madaniy hayotning barcha sohalarida integratsiyalashuv va intensivlashuv bilan xarakterlanadi"³⁴⁹. Va bu hamkorlik jarayonlari har qanday taraqqiyotning bosh omili sifatida o'zligini namoyon etadi. Insoniyat, shuningdek turkiy xalqlar tadrijiy takomilidagi rivojlanish o'zaro yakdillikning hosilasidir. Shu bois, yangilanayotgan O'zbekiston sharoitida respublika rahbariyati tomonidan turkiy xalqlarning, jumladan mintaqa aholisining hamkorligiga asosiy e'tibor qaratilayotganligi, unda milliy manfaat bilan bir qatorda umumturkiy manfaatni ham yetakchi o'ringa qo'yilayotganligi turk superetnosini tashkil etuvchi millatlarning ijtimoiy-madaniy yaxlitligini ta'minlashga qaratilgan intilishlar sifatida baholamoq lozim. Zero: "Ota-bobolarimiz necha asrlar mobaynida shu bepoyon mintaqada qanday hamjihat bo'lib, qanday qadriyatlar asosida yashab kelgan bo'lsa, bugun ham, ta'bir joiz bo'lsa, tarix va hayot gardishi, tabiatning o'zi bizni – butun O'rta Osiyo xalqlarini aynan ana shunday do'stlik va hamkorlik ruhida hayot kechirishga da'vat etmoqda"³⁵⁰.

Bugungi, tafakkurdagi yangilanishlar sharoitida o'zlikni anglash xususiyatini rivojlantirish muhim. Buning uchun tarixiy tafakkurni yuksaltirib, ilk o'rta asrlarda, xususan VI-VIII asrlarda yashagan turklarning hayoti, turmush tarzi, urf-odatlarini, an'analari, madaniyati

³⁴⁹ Миллий гоа – хавфсизлик ва барқарорлик омилли /М.Жакбаров ва бошқ.: - Тошкент: "Turonzaminziyo" нашриёти, 2014. – Б. 9.

³⁵⁰ Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: O'zbekiston, 2015. – Б. 558.

to'g'risidagi haqqoniy qarashlar asosida jamiyat tafakkurini rivojlantirish muhim. Qadimgi turklarning mental qiyofasi, urf-odat va an'analari, lisoniy umumiylikni turkiy millatlarning proto-turkiy xususiyati va bugungi umumiylikni ifodalovchi tadrijiy taraqqiyot zanjiridagi bog'lovchi halqa sifatida bugungi turkologiyaning diaxronik³⁵¹ (til bilan aloqador voqealar rivojiga tarixiy-tadrijiy yondashuv) mohiyatini ham o'zida mujassam etadi. YA'ni, turkiy xalqlar tarixi yaxlit manbadan oziq olib, umumiy til, umumiy tafakkur vorislari sifatida bir-birini qo'llab-quvvatlashni taqozo etadi. Shu bois, turkologiya faqatgina filologik muammolar majmuidan iborat bo'lmasdan, tarix va falsafiy muammolar yechimi bilan shug'ullangan taqdirdagina o'zining mukammal mohiyatini namoyon eta boradi. Zero, insoniyat, jumladan turkiy xalqlar tarixi ham, ijtimoiy-madaniy etnomadaniy qiyofasi ham filologik xazinalarda mujassam.

Turkiy xalqlarning ilk tarixi haqida gap ketganda bu boradagi dastlabki ma'lumotlarni xitoy manbalaridan, ya'ni ularning ilk tarixiy davrlarga oid xronologik ma'lumotlari, sayohatchilari tomonidan qoldirilgan yozma axborotlardan topsakda, lekin haqiqiy turk tarixining ilk yozma yodgorliklari bevosita O'rxun-Yenisey bitiktoshlarida tarixiy konkestda haqqoniy ifodalanganligi bilan e'tiborli. Va bu manbalar Turkologiya fanining jahon miqyosida shakllanishini ta'minlab, fanning asoschisi sifatida ushbu bitiktoshlardagi mazmun-mohiyatni to'laligicha talqin etgan taniqli turkiyshunos V.V.Radlov e'tirof etildi. Lekin, Xitoy manbalari, ya'ni yilnomalari va o'tmish voqealarini aks ettiruvchi tarixiy ma'lumotlari taqqoslangan holda, tanqidiy usulda o'rganilganda turkiy qabilalar tarixi haqida muhim ma'lumotlarni berishini ham inkor etmasligimiz lozim.

Qadimda turklar juda keng hududda istiqomat qilgan bo'lib, ajdodlarimizga xos bo'lgan madaniy yodgorliklar ular yashagan va

³⁵¹ Диакроник-диахрония (юнонча dia – восита + chronos-вакт) – лингвистик ҳолат ёки тилшуносликк оид яхлит тизимнинг у ёки бу тарздаги тарихий тараққиёти ижтимоий фанларда эса тадқиқот объектига тарихий ёндашувни назарда тутadi.

bugungi kunda ularning avlodlari yashab kelayotgan hududlarda uchraydi. "...turkiy xalqlarning ilk vatani juda keng mintaqalarni o'z ichiga olgan. Ana shu keng mintaqalar tarkibiga O'rta Osiyo hududlari, birinchi navbatda, O'zbekiston sarhadlari ham kirgan. Hozirgi tasavvurlarda bu qadimgi prototurk va turkiy etnomadaniy maydon adabiyotlarda Yevroosiyo cho'llari deb nomlanadi. Uning hududiy doirasi juda keng. G'arbda Qora dengizning shimoliy-sharqiy sohillaridan Sharqda to janubiy Baykalgacha, ichki Mo'g'ulistongacha cho'zilgan cho'l va dasht mintaqalaridan iborat. Uning shimoliy chegarasi Ural daryosi va undan ham shimolroqqa, fin-ugor qabilalari o'rmonlarigacha kirib boradi. Ural tog'i va uning janubiy-sharqiy tizmalari qadimdan to so'nggi o'rta asrlargacha turkiy qabilalarga tegishli bo'lgan"³⁵². Bunday ulkan hududda istiqomat qilib, qadimgi turklar o'z avlodlariga keng etnomadaniy maydonni tarixiy va ijtimoiy-madaniy jarayonlarni o'z bag'rida aks ettiruvchi tadqiqot hududi sifatida qoldirdiki, ushbu poyonsiz hududni tarixiy-madaniy makon sifatida tadqiq etmoq muhim. Bu makonning tarixiy ildizlari sak-skif va xunlar davri bilan bog'liq bo'lib, Turk hoqonligi sharoitida yanada mustahkamlandi.

Yuqorida e'tirof etilgan konseptual jihatlardan kelib chiqib, turk runologiyasini o'rganish va targ'ib etishning istiqbolli qirralari sifatida quyidagilarni ilgari surish mumkin:

birinchidan, turkiy xalqlarning yagona shakllanish tarixi bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlar ilm-fan rivojini ta'minlashi bilan bir qatorda bu sohada etnoijtimoiy-madaniy jarayonlar uzluksiz kechgan hudud – O'zbekiston omilining yetakchilik mohiyatini belgilaydi;

ikkinchidan, tarixiy tafakkurning yuksalishida turk runologiyasining o'rni kabi masalalarni tadqiq etish umumturkiy tarixiy muammolar yechimida optimal mohiyat kasb etishi turkiy xalqlar orasida azaliy qarindoshlik hamda do'stlik rishtalarining yanada mustahkam

³⁵² Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чикиш тарихи. – Тошкент: O'zbekiston, 2015. – Б. 264.

bo'lishi uchun retrospektiv xarakterdagi ilmiy-nazariy shart-sharoitlarni yaratib boradi;

uchinchidan, Turk runologiyasining shakllanish jarayonini tadqiq etib, Yevroosiyo etnoslari yozma taraqqiyotida sharq va g'arb grafik qadriyatlarining o'zaro simbiozligini, ya'ni uyg'unligini, bunda qadimgi turk bitiklarining tarixiy ildizlari miloddan oldingi ming yilliklarga borib taqalishi tahliliy va taqqosiy materiallar asosida isbotlanganligi milliy Turkologiya rivojini ta'minlash bilan bir qatorda qadimiy turkiy toshbitiklarning tarixiy ahamiyatini ham ko'rsatadi;

to'rtinchidan, umuminsoniy qadriyatlar tadrijiy takomilida turk runologiyasining o'rni, madaniy sivilizatsiyalashuv jarayonlarini ta'minlashda toshbitiklarning ahamiyatini faktik ma'lumotlar asosida isbotlash tarixshunoslikning yangi konseptual qarashlar bilan boyishining ta'minlanganligini dalillaydi;

beshinchidan, qadimiy toshbitiklarda tasvirlangan ilk turk alfaviting ajdodlarimiz ma'naviy mulki ekanligini isbotlash, unda qadriyatlarimizning aks etganligini, xususan runik alfavit va turkiy tamg'alarning o'zaro aloqadorlik masalalarining isbotlanganligi ijtimoiy-madaniy an'analarning vorisiylik asosida tadrijiy rivojini ko'rsatib, bu tamg'alar (enlar)ning ayrimlari etnoijtimoiy hayotda bugungi kunda ham mavjudligini ko'rsatib o'tmish qadriyatlarimizning davomiyligini isbotlaydi.

Jahon ilmiy taraqqiyotida turk runologiyasiga munosabat masalalarini tadqiq etish, xususan g'arb Turkologiyasi tizimida, sobiq sovetlar ittifoqi sharoitida hamda bugungi kundagi ilmiy taraqqiyotda turkiy toshbitiklarga munosabat masalalarini o'rganib, ilmiy jamoatchilikka talqin etish – milliy Turkologiya tarixini o'rganishning pozitiv jihatlarini dalillaydi.

Qadimiy toshbitiklarda el birligini ta'minlash muammolari, o'zaro yaxlitlikni ta'minlashda turk runologiyasidagi g'oyalar talqini, xususan elparvarlik va vatanparvarlik g'oyalari targ'ibi – o'zining tarixiy

ahamiyatiga ega. Shuningdek, bugungi kunda ham turkiy xalqlar mansub bo'lgan jamiyat a'zolari, ayniqsa yoshlar orasida yuqorida ta'kidlangan g'oyalar targ'ibi va tarbiyasini ta'minlaydi. Ushbu jihat turkiy xalqlarning bugungi ijtimoiy-madaniy hamkorligi rivojlanayotgan sharoitda muhim.

Bugungi kunda turkiy xalqlar, shuningdek Markaziy Osiyo xalqlari orasida mintaqaviy hamkorlik sifatiy bosqichga ko'tarilib, azaliy qardoshlik an'analari qayta tiklanayotganligi e'tiborli. Mintaqadagi davlatlararo siyosiy, iqtisodiy va madaniy tadbirlar o'zaro shakllanish jarayoni yaxlit bo'lgan xalqlarning yanada yaqinlashishiga xizmat qiladi. Shu bois, madaniy integratsiyalashuvni ta'minlovchi hamkorliklar birlik va yaxlitlikni ta'minlab boradi.

Mintaqaning har-bir milliy davlatiga xos bo'lgan milliy taraqqiyotning g'oyaviy asoslarini ifodalovchi g'oya jamiyat a'zolari tafakkurida immunitetni, Vatan taqdiri uchun mas'ullik xislatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu ijobiy omil. Shuning bilan bir qatorda turkiy xalqlarni birlashtiruvchi "Umumiy tarix targ'ibi asosida ijtimoiy-madaniy hamkorlik – integratsiyalashuv asosi" mazmunidagi umumturkiy g'oya ham ilgari surilishi lozimki, bunday g'oya xalqlarimizning birlashishi va qon-qarindoshchilik xislatlarining barqaror va davomiy mohiyatini ta'minlashda zaruriy omil bo'lib xizmat qiladi.

Xitoy tomonidan bugungi ba'zi Markaziy Osiyo mustaqil davlatlariga nisbatan iqtisodiy va hududiy taajjubli holatlarning kuzatilayotganligi sharoitida, xususan, Xitoy talabi asosida Qirg'iziston 1999 yilda Uzangi Qush deb nomlangan hududning 161 kvadrat kilometrini, Qozog'iston Xitoyga 407 kvadrat kilometrini, Tojikiston esa Pomir hududidan 1156 kvadrat kilometr hududni³⁵³ Xitoyga berganligi Xitoy bilan munosabatlarda juda ehtiyotkor bo'lishni talab etadi. Zero, tarixiy qadriyatlarni asrab-avaylash orqali o'zlikni anglash, ajdodlar merosini keyingi avlodlarga nafaqat yetkazish, balki uning salohiyatini

³⁵³ Маълумотлар интернет материалларидан олинди. // *Ozodlik Radiosi* 17.02.2021 йил.

yanada yuksaltirgan holda uning vorislariga yetkazish – bugungi kunning dolzarb vazifasidir.

Runik yodgorliklari matnlari tadqiqi va targ'ibi asosida jamiyat a'zolarining hoqonlar hukmronligi yoki qadimgi davrning harbiy sarkardalari boshchiligida ozodlik uchun kurashlar to'g'risidagi ma'lumotlardan xabardor bo'lishi ijtimoiy dunyoqarashning yuksalishiga xizmat qiladi. Qadimgi turklar tarixiy ongining shakllanish va rivojlanish bosqichlarini, ularning tarixiy voqealarni umumiy jarayonlardan ajratib olib, ajdodlar bosib o'tgan sharaflari va saboq beruvchi yo'llar zahmat va rohatini o'z vujudlarida his etishlariga ulkan imkoniyat yaratadi. Tarixiy ongni shakllantirish mas'uliyatli vazifa bo'lishi bilan bir qatorda turkiy runik bitiklar tarixiy jarayonlar subyekti sifatida, ya'ni tarixning muayyan davr zanjiridagi bog'lovchi halqa sifatida muhim. Run yodgorliklarining rivojlanish bosqichi Ikkinchi Turk xoqonligi (682-744 yy.) faoliyati davriga to'g'ri kelishi bejiz emas. Garchi Turk runikalarining shakllanish bosqichi miloddan oldingi IV-III asrlar bilan aloqador bo'lsada, bitikning mukammal shaklni kasb etib, takomilga erishishi uchun tadrijiy bosqichi X asrdan ko'proq davrni egalladi. Bitik dastlab maishiy sopol buyumlarda ifodalanib, so'ngra epitafik shakldagi rivojlanish bosqichini o'tgan bo'lsada, ulkan toshlarda yirik mazmunli matn sifatida Ikkinchi Turk hoqonligi (682-744 yy.) sharoitida o'zining mukammallik cho'qqisiga yetdi.

Turk runologiyasini o'rganish va targ'ib etishning ijtimoiy-siyosiy ahamiyati shundan iboratki, u XIII-XV asr oldingi tarixiy jarayonlarni xronologik izchillikda idrok etish imkonini beradi. Ilk o'rta asrlarda chorvador turklar ijtimoiy va siyosiy hayotidagi murakkablik ularning ongida tabiiy o'zgarishlarni keltirib chiqardi, ular boshqa qadriyatlar qatorida erkinlikni e'zozlab, o'zlarining ozod davlatchiligini yaratish payida bo'lib, siyosiy-harbiy yetakchilar tarqoq qabilalarni birlashtirishga intildilar. Buning uchun parokanda elni jipslashtiruvchi – Mangu El g'oyasini o'rta tashlab, muvaffaqiyat va barqarorlikni ta'minlash uchun g'oyaviy imkoniyatlar safarbar etildi. Mangu El

g'oyasi davr o'zgarishlari va turkiy mental xususiyatlarni mujassamlashtirgan holda yodgorliklar matnlarida aks ettirilganligi e'tiborlidir. Runik bitiklarni nafaqat qadimgi til yoki bitikning manbai sifatida, balki turkiy tilli xalqlarning umumiy va yagona tarixiy ildizi sifatida o'rganish o'zligimizni anglab, turkiy xalqlarning birligini mustahkamlashda muhim.

S.YE.Malov (1880-1957 yy.): "Men qo'limdan kelganini qildim va bundan yaxshirog'ini esa qudratlilar qilishsin. Hali ko'p ish bor"³⁵⁴, - degan edi. Turkolog olim haqli ta'kidlaganidek, bu sohada qilinadigan ishlar juda ko'p bo'lib, har bir tadqiqotchi o'z tafakkur imkoniyati darajasida yondashib, tadqiqotlarning qolgan qismi keyingi izlanuvchilarini kutib qolaveradi. Zero, ilmning qadriyat sifatidagi mohiyati ham uning davomiyligida. Davomiyligi ta'minlanmagan ilm to'xtaydi. Tadqiqotchilarning zimmasidagi asosiy vazifa ilmning hali ochilmagan yangidan-yangi qirralarini kashf etishdir.

Qadimgi, ilk o'rta asrlar va o'rta asrlar turklari to'g'risida ko'plab tadqiqot ishlarini amalga oshirish lozim. Zero, milliy tarixning muhim komponentlari ushbu davrlarga xos bo'lib, o'z tadqiqotchilarini kutib yotipti. Tarix sahnasida turk bahodirlari insoniyat davlatchiligi sivilizatsiyasi rivojini ta'minlab kelgan ekan, ushbu jihatlarni tadqiq va targ'ib etish muhimdir.

Fransuz faylasufi va bitikchisi Sharl-de Monteskye (1689-1755 yy.) turklarni tatar sifatida ifodalab, turklar haqida shunday degan edi: "Shon-shuhrat va buyuk istilolar bobida dunyo xalqlarining birontasi ham tatarlarga (turklarga – N.N.) teng kelolmagan. Bu xalq – jahonning haqiqiy hukmdoridir: boshqa barcha xalqlar go'yo unga xizmat qilish uchun yaratilganday. Bu xalq imperiyalar yaratguvchi va imperiyalarni mahv etguvchidir: u barcha zamonlarda jahonga o'zining qudratini namoyon qilib kelgan...Tatarlar ikki marta Xitoyi istilo qildilar...ular Buyuk Mo'g'ul imperiyasi deb atalgan cheksiz-chegarasiz hududlarda

³⁵⁴ Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1932. – С. 3.

hukmronlik qilishmoqda. Ular Eronning hukmdorlaridir, ular Kir va Gistasping taxtlarida o'tirishmoqda. Ular Moskoviyani bosib olishdi"³⁵⁵. Ulug' faylasuf haqli ta'kidlaganidek, buyuk imperiyalar turklarning nomi bilan bog'liq. Yoki, turkiy omilni tarixdagi barcha yirik imperiyalar tarkibida ko'ramiz. Jumladan, Yevropa mamlakatlari xunlarning o'rni, Suy va Tan imperiyasida tadrijiy bosqichlarida (miloddan oldin va milodning ilk asrlarida turklarning tabg'achlar tarkibida assimilyatsiyalashuv jarayonlar, VIII asrlarda An Lushan boshchiligidagi Tan imperiyasidagi turklar va so'g'diylar qo'zg'olonining yengilishi natijasida turklarning tabg'achlashuvi), Hindistonda Boburiylar, Eronda davlatchilik asoslarini mustahkamlashda turkiy dinastiyalar (Saljuqiylar, Qojariylar), Rus imperiyasi (imperiya asosini mustahkamlashda Oltin O'rda omili va tatarlarning o'rni) mustahkamlanishidagi tadrijiy bosqichlarda tarixiy turkiy omilning o'rni sezilarli. Insoniyat taraqqiyotidagi davlatchilik asoslari bevosita tarixiy turkiy tajribadan oziqlanishi isbot talab qilmaydigan aksiomadir. Shu bois, yoshlarni tarixiy qadriyatlarga hurmat-ehtirom ruhida tarbiyalashda turkiy omilning insoniyat davlatchiligi tadrijiy takomilidagi o'rni masalalariga e'tibor qaratish yoshlarda faxr-iftixor hissining o'sishiga xizmat qiladi. Zero, "Xudo, har bir insonga ko'kka uchishi uchun qanot bergan, lekin ko'pchilik bu qanotni oftobda toblab, boshqalarga ko'z-ko'z qilib, qanotlariga zeb berib, umrini zoye o'tqazib yuboradi, aslida esa sizni bizga uchish buyurilgan, uchish, ya'ni mehnat qilish, kashfiyotlar yaratish, jonu-jahd bilan ma'naviy yuksakliklarga ko'tarilish, ko'tarilish va yana ko'tarilish buyurilgan"³⁵⁶. Bugungi ma'naviy yangilanishlar sharoitida yoshlarda intellektual salohiyatni yuksaltirish orqali ularda Vatan va elga sodiqlik xislatlarini rivojlantirish lozim. Albatta, intellektual salohiyatni tarixiy tafakkursiz tasavvur etishning imkoni yo'q. Shu nuqtai-nazardan jamiyat a'zolari,

³⁵⁵ Монтескье Ш. Персидские письма. Москва, 1956. – С. 198.

³⁵⁶ Хар бир сўзнинг ўз тарихи бор. Буюк шоир Ўлжас Сулаймонов билан Мухаммад Исмоил суҳбати. Интернет материал, 2020, декабрь. <http://www.dunyouzbeklari.com/?p=186634>

xususan yoshlarda vatanparvarlik va elparvarlik xislatlarining rivojiga xizmat qiluvchi tarixiy tafakkurni o'stirishda turk runologiyasidagi hikmatlarni qadriyat sifatida o'rganish va ularni targ'ib etish – turkiy birlikning yetakchi komponenti sifatida o'zligimizni anglashda muhim.

Insoniyat tarixiy taraqqiyotidagi barcha muvaffaqiyatlar bevosita birlik, yakdillik va hamjihatlik tufaylidir. Tarqoq qabilalar orasida ushbu omilni ta'minlash hamda yagona, umumiy maqsad sari safarbar qilish uchun har bir tarixiy davrda ham yo'naltiruvchi g'oyaga ehtiyoj bo'lgan. Turk hoqonligi sharoitida Mangu El g'oyasining tarixiy ahamiyati shundan iborat bo'ldiki, u tarqoq turk qabilalarni birlashtirib, Yenisey havzasi, O'rxun havzasi, Oltoy va Markaziy Osiyoning asosiy qismini birlashtiruvchi Turk hoqonligiga asos solindi. Shu bois, taraqqiyotning tamal toshi el birligini ta'minlash bilan bog'liq. Ayrilish va parokandalik hech qachon muvaffaqiyatga olib kelmagan, balki g'animlarning manfaati uchun xizmat qilgan. "Bo'lib tashlarda hukmronlik qil" maqoli turkiy xalqlar g'animlarining ideologiyasida asosiy jihat ekanligini unutmaslik lozim. Tarixiy taraqqiyotga nazar solib, birlikni va hamjihatlikni ta'minlash mexanizmlari sifatida quyidagilar yetakchi o'rin tutganligiga amin bo'lamiz:

birinchidan, siyosiy-harbiy yetakchining el birligini ta'minlash yo'lida faoliyatini asosiy omil sifatida e'tirof etmoq lozim. Zero, har-qanday muvaffaqiyat yetakchining siyosiy irodasi, tashkilotchilik va yetakchilik qobiliyati bilan bog'liq;

ikkinchidan, elni birlashtiruvchi g'oya. Elning kelajak maqsadlarini ifodalovchi g'oya o'zining birlashtiruvchilik, safarbar etuvchilik, yo'naltiruvchilik mohiyati bilan har qanday tarqoq guruhlarini bir bayroq ostiga yig'ishga qodir bo'ladi;

uchinchidan, umumiy til va yagona Vatan taqdiri uchun mas'ullik hissi. Ma'lumki, yagona adabiy til elni umumiy maqsad sari boshlashda muhim o'rin tutadi;

to'rtinchidan, ma'naviy-intellektual salohiyat. Ushbu omil fozillikni va zakiylikni ta'minlaydi. Fozillik asosida esa tarixiy qadriyatlarga munosabat, demakki, o'zlikni anglash yotadi.

Yuqorida ta'kidlangan jihatlar turkiy etnoijtimoiy va madaniy taraqqiyotni ta'minlab keldiki, tadqiqotda ta'kidlangan "turkiy sivilizatsiya", "turkiy o'ziga xoslik", "turkiy taraqqiyot", "ko'chmanchilik madaniyati" kabi etno-ijtimoiy va madaniy xususiyatlar yuqoridagi omillar bilan bog'liq. Shunisi ham muhimki, Turk runologiyasi tadqiqi va targ'ibida tarix fani muhim o'rin tutib, o'tmish qadriyatlarini bugungi moddiy va ma'naviy boylikka aylantirishda sezilarli ahamiyatga ega. Bu borada tarix fanining oldida turgan eng muhim vazifa – arxeologik qazilmalar, moddiy va ma'naviy yodgorliklar tadqiqini kengaytirib, ularning ilm-fan orasidagi targ'ibiga e'tibor qaratish. Zero, har qanday boylik, u moddiy bo'ladimi yoki ma'naviy, yoki o'tmish qadriyatlarining ijobiy jihatlarini milliy qadriyatlarning tarkibiy qismiga aylantira bilish – tarixning zimmasidagi asosiy vazifadir. Shu nuqtai-nazardan milliy tarixning tarkibiy qismi sifatida Turk runologiyasini o'rganishning ijtimoiy-tarixiy ahamiyatini ko'rsatib, istiqbolli qirralarini aniqlash tarixiy tafakkurning rivojini ta'minlashda muhim. YA'ni, u bir tomonning o'tmish qadriyatlariga munosabat asosida o'zlikni anglashni rivojlantirsa, ikkinchi tomondan tarixiy ildizlari tutash bo'lgan turkiy xalqlar bilan qon-qarindoshlik aloqalarning yanada mustahkamlanishida yetakchi omildir.

XULOSA

Qadimgi turkiy toshbitiklarini o'rganish turkiy xalqlar o'tmishi tarixiy tahlilining muhim jihati sifatida tarixiy ong rivojini ta'minlashi bilan e'tiborga loyiq. Turkiy runlar tadqiqi bir necha avlod tadqiqotchilarining asarlarida amalga oshirilgan. Ular o'z asarlarida asosan yodgorliklarga xos bo'lgan faktik ma'lumotlarni boshqa manbalardagi (xitoy, eron, vizantiya, arab va boshqa) ma'lumotlar bilan taqqoslab, tarixiy ma'lumotlarning nechog'lik aniqligiga e'tiborni qaratdilar. Bunday mashaqqatli ishdan maqsad qadimgi turklar tarixi o'ziga xos jihatlarini, ularning yon-atrofdagi qo'shnilari bilan munosabatlarining nechog'lik ekanligi, turk qabilalari orasidagi o'zaro munosabatlarining holati, shuningdek, runik matnlarda uchraydigan ba'zi tarixiy atamalar mohiyatini talqin qilishdan iborat edi. Umuman olganda, tadqiqotchilar tomonidan bunday yondashuv progressiv mohiyatga ega bo'lib, qadimgi turklar tarixini haqqoniy manbalar asosida o'rganish bugungi turkiy xalqlar tarixini va etnologiyasini o'rganishda zaruriy ahamiyatga ega. O'rxun-Yenisey yodgorliklarini tadqiq etish natijasida runik yodgorliklarning noyob mohiyati, undagi ma'lumotlarning tarixiy jarayonlar bilan mos ekanligi, asosan chorvador bo'lgan ajdodlarimizning qadimgi tarixi o'z borlig'ini namoyon etadi. Toshbitiklarning ajdodlarimiz tomonidan yozilib, harbiy-siyosiy jarayonlarga munosabat bildirganliklari – bularning barchasi tarixiy manba sifatida muhim bo'lib, tarixiy ijtimoiy-madaniy qiyofani anglash orqali bugungi ijtimoiy tafakkurning rivojini ta'minlab boradi.

Shuning bilan birgalikda turk runologiyasida bitilgan tarixiy jarayonlar talqini asosida milliy va umumturkiy madaniy jarayonlar rivojini ta'minlaydi. Shu nuqtai-nazardan amaliy ahamiyatga ega bo'lgan o'zaro qo'llab-quvvatlash va hamjihatlikni ta'minlashda quyidagi xulosalarga kelindi:

birinchidan, Turk runik yozma yodgorligi tarixiy manba, ya'ni tarix fanining ham o'rganish obyekti bo'lib, etno-ijtimoiy va madaniy qiyofa haqidagi tasavvurlarni mukammaltirishga ham xizmat qiladi;

ikkinchidan, Qadimgi turklarga xos til va yozuv elementlarining Sharqiy Yevropada, bugungi Janubiy Afg'oniston (Dashti-Navur bitiklari), bugungi G'arbiy Xitoy (Turfan bitiklari va b.sh.) namoyon bo'lishi ilk o'rta asrlardagi turklarning madaniy izlaridan dalolat bo'lib, etnomadaniy jarayon sifatida e'tibor qaratishni taqozo etadi;

uchinchidan, milliy taraqqiyot sari ilgarilayotgan O'zbekiston sharoitida jamiyat a'zolari ongida tarixiy qadriyat sifatida qadimgi turkiy yozuvga pozitiv munosabat rivojlantirilib, turk runologiyasi milodning VI asri bilan bog'liq bo'lmasdan, uning tarixiy ildizlari miloddan oldingi IV-III asrlarga borib taqalishi Issiq bitigi asosida isbotlanib, ushbu jihat milliy tarixning ildizi nechog'li teranligini dalillaydi;

to'rtinchidan, O'rxun bitigidagi "sir" etnonimi va Sirdaryo gidronimi o'zaro aloqada bo'lib, Sirdaryo atamasi turkiy etnohudud arealida toponim va gidronim sifatida transformatsiyalashuv asosida turkiy mohiyatni ifoda etishi qadriyatlarning milliy ruhiyati va qadimiyligi bilan ahamiyatli. Bunda qadimgi sirlarning bugungi qipchoqlar sifatidagi etno-transformatsiyalashuv jarayonlarning faol ta'siri tufayli bir etnonimdan ikkinchi etnonimni qabul qilishi tabiiy-tadrijiy hodisa sifatida tarixiy taraqqiyotda etnik omilning ustuvorligini tasdiqlaydi;

beshinchidan, Turk runologiyasidagi etnomadaniy jarayonlarning tarixiy-retrospektiv aspektlari etnik tarixning muhim qismi bo'lishi bilan bir qatorda uning umuminsoniy qadriyatlar bilan aloqadorligi, turkiy sivilizatsiyaning o'ziga xos ko'rinishi ekanligi va buning ijtimoiy-madaniy talqini bugungi ma'naviy yangilanishlar sharoitida muhim;

oltinchidan, Turk yozma yodgorliklari ajdodlarimizning ma'naviy taraqqiyot mahsuli bo'lib, turk-runik yozma yodgorliklaridagi voqealar in'ikosi bugungi etnomadaniy taraqqiyot sharoitida "el birligi" va "Vatan yaxlitligi"ni ta'minlashdagi faoliyatga undovchi konseptual g'oyalar sifatida tarixiy ongni o'stirish bilan bir qatorda jamiyat idiosferasining yuksalishida ham muhim;

yettinchidan, turkiy tafakkur taraqqiyotida ajdodlarimizdan qolgan yozma yodgorliklarda ilgari surilgan g'oyalardan bugungi madaniy-ma'naviy yangilanishlar sharoitida turkiy xalqlarda dunyoqarashida tarixan yaxlitlik xislatlarini singdirish – tarixiy ijtimoiy-madaniy xususiyatlarni gavdalanitirib, ushbu konsepsiyalar targ'ibining istiqbolli qirralari turkiy xalqlarning bugungi madaniy integratsiyalashuvni jadallashtirishda yetakchi omildir.

Umumturkiy ijtimoiy-madaniy taraqqiyotning optimal rivoji ta'minlanayotgan bugungi kunda xalqlarimiz orasida yagona ildizga mansublik hissini yuksaltirish mas'uliyatini oshirish dolzarb vazifa sifatida maydonga chiqmoqdaki, ushbu jihat turk runologiyasidagi g'oyalar targ'ibini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Bunday yondashuv turkiy xalqlarni, xususan yoshlarning ijtimoiy-madaniy faoliyatini o'zaro umumiylikka erishish singari muayyan maqsad sari yo'naltirishni muhim vazifa sifatida qo'yadi.

Ushbu izlanish natijalari bo'yicha quyidagi taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Turkiy xalqlar tarixining ajralmas qismi bo'lgan Turk hoqonligi davri, undagi harbiy, ijtimoiy-madaniy jarayonlar o'tmishimizning tarkibiy bo'lagi sifatida o'rganilishiga keng e'tibor qaratilib, o'rta maktab darsliklaridan o'rin olishi taklif etiladi;

2. Turk runik yozma yodgorliklari milliy madaniyatimizning tamal toshi sifatidagi mohiyatiga e'tibor qaratilib, shuningdek, milliy tarix manbalari va yodgorliklari Markaziy Osiyo hududi bo'ylab yoyilganligini hisobga olgan holda keng ko'lamli ilmiy-arxeologik izlanishlar olib borish, bunda zamonaviy raqamli texnologiyalar imkoniyatlaridan foydalangan holda ma'lumotlar bazasini yaratish tavsiya etiladi;

3. Turk runik yozma yodgorliklaridagi hikmatlar tarixiy tafakkurni yuksaltirish borasidagi xususiyatlarini hamda ijtimoiy-madaniy qiyofaning o'zaro madaniy birlikka intiluvchi xususiyatlarini gavdalanitiruchi mohiyatini hisobga olgan holda, yoshlar dunyoqarashini rivojlantirishda ushbu omildan samarali foydalanish taklif etiladi;

4. Turk runik yozma yodgorliklari turkiy xalqlar tarixidagi umumiylik, yaxlitlik va aloqadorlikni ta'minlovchi bo'g'in sifatida uning Markaziy Osiyo xalqlari orasidagi birlashtiruvchilik mohiyatini targ'ib etuvchi xalqaro konferensiya, simpozium va bu borada tadqiqotlar olib borish yuzasidan ilmiy tajriba almashuv chora-tadbirlar salmog'ini yanada oshirish, bunda o'zaro umumiylikni ta'minlash tamoyillaridan foydalanish, ajdodlarimiz qadimgi yozuviga aloqador artefaktlarni turkiy tarixiy qadriyatlar namunalari sifatida talqin qilish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи турк. Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи Б.Ахмедов. Нашрга тайёрловчилар: Қ.Муниров, Қ.Маҳмудов. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – 192 бет.
2. Абдыразаков А. Орхон-Енисей байыркы кыргыз-турк жазуулары жана рух башаттары. – Бишкек, 2004. – 172 б.
3. Абдурахмонов Н. Қадимий туркий матнлар юзасидан амалий машгулотлар. —Самарқанд, 2001.
4. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. –168 б.
5. Абрамзон С.М. киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ленинград, 1971.
6. Аврутина А.С. Древнетюркские рунические памятники: система письма и фонологическая реконструкция. – Москва: Едиториал URSS, 2011. –136 стр.
7. Айдаров Ғ.Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі (оқулық), Алма-Ата, 1986.
8. Айдаров Г. Язык Орхонского памятника Бильге-Кагана. – Алма-Ата, 1966. – 94 стр.
9. Акишев К.А.Курган Иссык. – Москва, 1978.
10. Аманжолов А. Генезис тюркского рунического алфавита. – Алматы, Мектеп, 2003.
11. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: Мектеп, 2003. – 366 б.
12. Аманжолов А.Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности, Алма-Ата, 1975.
13. Амирова Т.А. Функциональная взаимосвязь письменного и звукового языка. – Москва: Наука, 1985.

14. Андреев А.И. Очерки по источниковедению Сибири. Вып.1. XVII век. Изд. 2-е. – Москва-Ленинград, 1960; Вып. 2. XVIII век (первая половина). – Москва-Ленинград, 1965.

15. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – Санкт-Петербург, 1897. – 358 стр.

16. Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой орды и каракиргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и о родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований / Н. А. Аристов. – Санкт-Петербург: Тип. С. Н. Худекова, 1895. – 96 стр.

17. Аристов Н.А. Усуны и кыргызы или кара-кыргызы: очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. – Бишкек: Илим, 2001.

18. Аскарлов А. История происхождения Узбекского народа. – Ташкент: Узбекистан, 2018. – 664 стр.

19. Аскарлов А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи (ўқув қўлланма). – Тошкент: Университет, 2007. – 339 б.

20. Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: O'zbekiston, 2015. – 672 бет.

21. Ахинжанов С. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана – Алматы: Гылым, 1995. – 296 стр.

22. Ахунджанов Э.А. Письменная культура Средней Азии. – Т.: 2000.

23. Ахметов М.А. Глагол в языке Орхоно-Енисейских памятников (в сравнительном плане с современным башкирским языком). – Саратов: Изд-во Саратовского Ун-та, 1978. –132 стр.

24. Аширов А. Ўзбек маданиятида сув. – Тошкент: Akademnasr, 2020. – 240 б.

25. Бабаяров Г. Древнетюркские монеты чачского оазиса (VI-VIII в.н.э.) – Т.: 2007.

26. Базен Л. Человек и понятие истории у тюрков Центральной Азии в VIII в. (перевод с фр. Д.д. И е.а. Васильевых). Зарубежная тюркология. Вып. 1. Древние тюркские языки и литературы. М., 1986. – 360 стр.

27. Бартольд В.В. Сочинения. Т. III. – Москва: Восточная литература, 1964. –711 стр.

28. Баскаков Н.А. Тюркские языки. – Москва, 1960. – С. 189

29. Батманов И.А. Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности. – Фрунзе: Изд-во АН Киргизской ССР, 1959. – 220 стр.

30. Батманов И.А., Арагачи З.Б., Бабушкин Г.Ф. Современная и древняя Енисеика. – Фрунзе: Изд-во АН Киргизской ССР, 1962. – 252 стр.

31. Бернштам А.Н. Социально-экономический строй Орхоно-Енисейских тюрков VII-VIII вв. Восточно-тюркский каганат и киргизы. – М.-Л., Изд-во АН СССР, 1946. – 207 стр.

32. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. – Ленинград, 1951;

33. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Том. I. – Москва-Ленинград, 1950. – 383 стр.

34. Бобоёров Ф. Тун ябғу – хоқон. – Тошкент: Abu Matbuot-Konsalt, 2011. – 48 бет.

35. Бобоёров Ф. Фарбий турк ҳоқонлигининг давлат тузуми. – Тошкент: Yangi nashr, 2018. – 364 бет..

36. Васильев Д.Д. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. – Ленинград: Наука, 1983. – 128 стр.

37. Вахабов М.Г. Формирование узбекской социалистической нации. – Ташкент: Госиздат Уз.ССР, 1961. – 588 стр.

38. Великая степь: Материалы III Форума гуманитарных наук. I-том. – Астана, 2018. – 492 стр.
39. Ганиев Р.Т. Восточно-тюркское государство в VI-VIII веках. – Екатеринбург: Изд-во Урал.Ун-та, 2006. – 152 стр.
40. Гафуров Б.Г. Таджики, древнейшая, древняя и средневековая история. – Москва: Наука, 1972. – 664 стр.
41. Герман Вейс. История цивилизации: архитектура, вооружение, одежда, утварь: Иллюстрированная энциклопедия в 3-х томах. Классическая древность (до IV в.). Т.1. – Москва: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000.
42. Горячева В.Д. Городская культура тюркских каганатов на Тянь-Шане (середина VI – начало VIII вв.). – Бишкек, 2010. – 303 стр.
43. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – Москва: Айрис Пресс, 2005. – 560 стр.
44. Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Тошкент, 2007. – 498 бет.
45. Гумилёв Лев. Энциклопедия. – Москва: Художественная литература, 2013. – 704 стр.
46. Добльхофер Э. Знаки и чудеса. Пер. с немец. – Москва, 1963.
47. Досымбаева А. Батыс Турик қағанати қазақ даласынын мәдени мұрасы. – Алматы, 2007. – 168 бет.
48. Древнетюркский словарь. Астана: Ғылым баспасы, 2016. – 760 стр.
49. Древнетюркский словарь. – Ленинград, 1969.
50. Древние системы письма. Этническая семантика. – М.: Наука, 1986.
51. Дроздов Ю.Н. Тюркская этнонимия древнеевропейских народов. – Москва, 2008. – 392 стр.
52. Дыбо А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период. – Москва, 2007.

53. Евстигнеев Ю.А. Кыпчаки / половцы / куманы и их потомки: к проблеме этнической преемственности. Москва: Астерион, 2011. – 170 стр.
54. Ельницкий Л.А. Скифия евразийских степей. – Новосибирск, 1977.
55. Жолдасбеков М., Сарткожаулы К. Атлас Орхонских памятников. – Астана: Культегин, 2006. – 360 стр.
56. Жолдошев Н. (Туран). Кыргыз элинин ичкилик уруулары. – Бишкек: Турар, - 2016. – 288 б.
57. Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 464 б.
58. Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи (Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар). – Тошкент: Шарқ, 2001. – 282 бет.
59. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 338 стр.
60. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. – Тошкент: Шарқ, 1998.
61. Искакова М.К. Тамга казахов. – Алматы, 2012.
62. Исследования по истории науки и культуры народов Средней Азии. – Ташкент, 1993.
63. Историко-этнографический атлас Сибири. – Москва-Ленинград, 1961. – 497 с.
64. История народов Узбекистана. В 2-х томах. Том 1. – Ташкент, 1950.
65. История Узбекской ССР. В четырех томах. Том первый. С древнейших времен до середины XIX века. Отв.ред. Я.Г.Гулямов. Ташкент: Фан, 1967. – 772 стр.
66. Исхаков Д.М., Измайлов И.Л. Этнополитическая история татар. – Казань: Школа, 2007.
67. Исхаков М.М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры (древность и раннее средневековье). – Т.: УМЭД, 2008.

68. Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Тошкент: Фан, 1992. – 58 бет.
69. К истории орошения Туркестана. Составитель академик В.В.Бартольд. – Санкт-Петербург, 1914. – 174 стр.
70. Камолиддин Ш.С. Древнетюркская топонимия в Средней Азии. – Ташкент: Шарк, 2006. – 192 стр.
71. Каржаубай С. Объединенный каганат тюрков в 745 – 760 годах. – Астана: Фолиант, 2002. – 220 стр.
72. Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы южного Таджикистана. Выпуск I. Историко-этнографический очерк животноводства в дореволюционный период. – 170 б.) – Сталинабад: Изд-во АН Тадж. ССР, 1954. – 170 стр.
73. Келле В.Ж., Ковальзон М.Я. Теория и история: проблемы теории исторического процесса. – Москва: Изд-во полит.лит-ры, 1981. – 288 стр.
74. Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – СПб.: Наука, 2006. – 591 стр.
75. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи Евразии. Изд. 2-я. – СПб.: Фарн, 2005. – 165 стр.
76. Кляшторный С.Г., Султанов Т.П., Государства и народы Евразийских степей. ... Петербургское Востоковедение, 2004: 2-е изд., исправл. и доп. 2004, – 368 с.
77. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников. – Ленинград, 1980.
78. Костенко Л.Ф. Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа. – Санкт-Петербург, 1880. Т. I. – 492 стр.
79. Крадин Н.Н. Кочевые общества. Проблемы формационной характеристики. – Владивосток: Дальнаука, 1992. – 240 стр.

80. Крадин Н.Н. Кочевники Евразии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 416 стр.
81. Кызласов И.Л. Древняя письменность саяно-алтайских тюрков. Рассказы археолога. – Москва: Изд.фирма Вост.лит. РАН, 1994.
82. Кызласов И.Л. Древнетюркская руническая письменность Евразии. – Москва, 1990. – 180 стр.
83. Кызласов И.Л. Енисейская письменность древнехакасского государства: Рассказы археолога. – Москва-Абакан: Хакасское книжное издательство, 2017. – 156 с.
84. Кызласов И.Л. Новости тюркской рунологии. – Москва, 2003. – 112 стр.
85. Кызласов И.Л. Рунические письменности евразийских степей. I. Москва: Восточная литература, 1994. – 346 с.
86. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Вост. Лит., 1997. – 319 стр.
87. Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – Москва: Изд-во АН СССР, 1961. – 349 стр.
88. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996. – 656 стр.
89. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л.: 1951. – 452 стр.
90. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков: тексты и переводы. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1952. – 118 стр.
91. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии". – М.-Л.: 1959. – 111 стр.
92. Мамбетов К.Ю. Қорақалпоқ шажараси. Нукус: "Қорақалпоғистон", 1995. — 120 бет.
93. Мандельштам А.М. Характеристика тюрков IX века в "Послании Фатху б.Хакану" Ал-Джахиза. // ТИИАЭ АН КазССР. Том I. – Алма-Ата, 1956.

94. Марков Г. Кочевник Азии. – Москва: Изд-во Моск. Унта, 1976. – 319 стр.
95. Марр Н.Я. Избранные работы. Том 5. В очерке термин "скиф", Москва, 1935.
96. Махмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. Том 1. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1960. – 500 бет.
97. Мелиоранский П.М. Памятники в честь Кюль-тегина: С двумя таблицами надписей. – С-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1899. – 144 стр.
98. Миллий ғоя – хавфсизлик ва барқарорлик омили /М.Жакбаров ва бошқ.: - Тошкент: Turonzaminziyo, 2014.
99. Миллий истиқлол ғояси. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим бакалавриат босқичи учун дарслик. Масъул муҳаррир И.Эргашев. – Тошкент: Akademiya, 2005.
100. Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. Форс тилидан Б.Аҳмедов ва бошқалар таржимаси. Кириш сўзи, таҳрир ва изоҳлар Б.Аҳмедовники. – Тошкент: Чўлпон, 1993. – 352 бет.
101. Монтескье Ш. Персидские письма. Москва, 1956.
102. Мурзаев Э.М. Средняя Азия: Физико-географический очерк. /Отв.ред. акад. А.А.Григорьевю Изд. 2-е доп. – Москва: Географгиз, 1957.
103. Муртазаева Р. Ҳ. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик. – Тошкент: Университет, 2007.
104. Мухамедов Ш.Б. Некоторые аспекты изучения истории Центральной Азии. – Ташкент: Adabiyot uchqunlari, 2016.
105. Назаров Н.А. Лақайлар: этнография, лингвистика ва фольклор. – Тошкент: Tamaddun, 2010. – 344 бет.
106. Назаров Н.А. Марказий Осиёда миллатлараро муносабатлар. – Тошкент: Global Books, – 256 бет.
107. Народ в потоке истории. Научная серия / Составители Т.Шанбай, А.Ибраева. – Астана: Фолиант, 2014.

108. Народы Сибири, - Из серия "Народы мира". – Москва-Ленинград, 1956. – Сс. 329, 493, 776. Общий объем – 1083 стр.
109. Остроумов Н.В. География Туркестанского края с краткими сведениями о ханствах Бухарском, Хивинском и Закаспийской области. Изд. 2-е, с картой Туркестанского края. – Самарканд, 1891. – 92 стр.
110. Отаули. Билга ҳокон достони. – Тошкент: O'zbekiston, 2015. – 304 бет.
111. Отахўжаев А. Илк ўрта асрларда Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. – Тошкент: ART-FLEX, 2010. – 219 бет.
112. Очилдиев А. Миллий ғоя ва миллатлараро муносабатлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2004.
15. Письмо Д.А.Клеменца на имя академика Радлова // Сборник трудов орхонской экспедиции. 1 Предварительный отчет о результатах снаряженной с высочайшего соизволения императорскою Академию Наук экспедиции для археологического исследования бассейна реки Орхона В.В.Радлова. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1892. – С. 13-19.
113. Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. Поиски исторической закономерности. – Москва: Наука, 1982. – 189 стр.
16. Приложение III. Предварительный отчет об исследованиях по р. Толе, Орхону и в Южном Хангае члена экспедиции Н.М.Ядринцева // Сборник трудов орхонской экспедиции. 1 Предварительный отчет о результатах снаряженной с высочайшего соизволения императорскою Академию Наук экспедиции для археологического исследования бассейна реки Орхона В.В.Радлова. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1892. – С. 21-35.
114. Приложение IV. Предварительный отчет члена Орхонской экспедиции Н.П.Левина // Сборник трудов

Орхонской экспедиции. I Предварительный отчет о результатах снаряженной с высочайшего соизволения императорскою Академию Наук экспедиции для археологического исследования бассейна реки Орхона В.В.Радлова. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1892. – С. 48-62.

115. Приложение V. Отчет экспедиции на Орхон, совершенной 1889 году действительным членом Восточно-Сибирского Отдела Императорского Географического Общества Н.М.Ядринцевым по поручению Отдела (географический дневник) // Сборник трудов орхонской экспедиции. I Предварительный отчет о результатах снаряженной с высочайшего соизволения императорскою Академию Наук экспедиции для археологического исследования бассейна реки Орхона В.В.Радлова. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1892. – С. 50-66.

116. Радлов В.В. Предварительный отчет о результатах снаряженной с высочайшего соизволения императорскою Академию Наук экспедиции для археологического исследования бассейна реки Орхона. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1892. – С. 1-17.

117. Радлов В.В., Мелиоранский П.М. Древне-тюркские памятники Кошо-Цайдам. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1897.

118. Рахманалиев Р. Империя тюрков. История великой цивилизации. – Москва: Рипол-Классик, 2015. – 596 стр.

119. Раҳмон Н. Турк ҳоконлиги. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – 144 б.

120. Раҳмонов Н. Битиглар оламида. – Тошкент: Фан, 1990. – 38 бет.

121. Раҳмонов Н. Инсон руҳининг садоси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1986. – 24 бет.

122. Раҳмонов Н., Матбобоев Б. Ўзбекистоннинг кўҳна туркий-рун ёзувлари. – Т.: Фан, 2006.

123. Раҳмонов Н. Тошга битилган китоблар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1983. – 23 б.

124. Розен Б.В. По переводу дешифровки орхонских и енисейских надписей // Дешифровка орхонских и енисейских надписей. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1894.

125. Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. Энциклопедический справочник. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1999. – 280 стр.

126. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Адолат, 2001. – 415 бет.

127. Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норқулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият таракқиёти. – Тошкент: Академия, 2000. – 271 бет.

128. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: Наука, 1974. – 767 стр.

129. Словарь иностранных слов и выражений. Автор-составитель Е.С. Зенович. – Москва: Олимп: Издательство АСТ, 2000. – 784 с.

130. Содиков Қ. Кўк турк битиклари: матн ва унинг тарихий талқини. -Т.: ТДШИ, 2004.

131. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. – Тошкент: Фан, 2000. – 344 стр.

132. Тазкирайи ҳафт иқлим талифи Амин Аҳмад Розий. Чапи дуввум. Техрон, 1389 (2010). Т. 1-3. – 1830 саҳифа.

133. Томпиев К.К. О тюркских племенах и народах Азии и Европы. Тюркские племена и народы Европы. - Алматы: КазАқпарат, 2010. – 403 стр.

134. Томсенъ В. Дешифровка орхонскихъ и енисейскихъ надписей. – Санкт-Петербургъ: Типография императорской Академии Наук, 1894.
135. Топоров В.Н. К проблеме классификации в топонимии // Исследования по структурной типологии. – Москва, 1963.
136. Туймебаев Ж.Ж., Ескеева М. Туркитанудын тарихи-лингвистикалык негиздери (Историко-лингвистические основы Тюркологии). – Алматы, 2015.
137. Тургун Алмас. Уйгуры. Часть I. – Алма-Ата, 1993.
138. Турон Усмон. Туркий халқлар мафкуриси. – Тошкент: Чўлпон, 1995.
139. Турсунов Е.Д. Древнетюркский фольклор: истоки и становление. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 171 стр.
140. Фазлуллох ибн Рузбехони Исфахоний. Михман-наме-йи Бухара (записи Бухарского гостя). Перевод, предисловие и примечания Р.П.Джалиловой. Под редакцией А.К.Арендса. – Москва: Восточная литература, 1976. – 106 стр.
141. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. Изд.3-е. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 604 стр.
142. Ходжаев А. Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников) -Т.: Tafakkur, 2010.
143. Ходжаев А. Сведения древнекитайских источников по этнической истории Центральной Азии. - Ташкент: Навруз, - 2017. – 364 стр.
144. Худяков Ю.С. Золотая волчья голова на боевых знаменах. Оружие и войны древних тюрков в степях Евразии. – СПб.: Изд-во Петербургское Востоковедение, 2007.
145. Шамсиддин Камолиддин. Исследования по исторической топонимии Средней Азии. Топонимы. Топоформанты. Этимологии. Saarbrücken: Verlag / Издатель LAP Lambert Academic Publishing, 2013. – 174 стр.

146. Шер Я.А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. - Москва: Наука, 1980. – 328 стр.
147. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 464 б.
148. Щербак А.М. Тюркская руника: происхождение древнейшей письменности тюрков. – Санкт-Петербург: Наука, 2001. – 152 стр.
149. Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. – Тошкент: Фан, 1971. – 964 бет.
150. Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия. 2-жилд, 1-китоб. V-XI асрлар. – Т.: Фан, 2014.
151. Қаюмов А. ва бошқ. Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Т.: Ёзувчи, 2000.
152. Қораев С. Географик номлар маъноси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1978. – 203 б.
153. Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? – Тошкент: Ўзбекистон, 1970. – 191 б.
154. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Тошкент: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005. – 240 б.
155. Қошғарий Маҳмуд. Туркий сўзлар девони (Девону луготит-турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. 3 томлик. – Тошкент: Фан, 1960-1963.
156. Қошғарий Маҳмуд. Девону лугати-т-турк. Нашрга тайёрловчи. Қ.Содиқов. – Т.: Гафур Гулом нашриёти, 2017.
157. Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. – Тошкент: Чўлпон, 1995.
158. Ҳасанов. Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2018. – 440 б.

MUNDARIJA

KIRISH	3
I-BOB: TARIXIY JARAYONLARDA TURK RUNOLOGIASINING TAKOMILLASHUVIDAGI SHART-SHAROITLAR TADQIQI	5
1.1. O'tmish voqeligini aks ettirishda tarixning o'rni: turk runologiyasi kontekstida	5
1.2. Turk runologiyasining ijtimoiy-madaniy ildizlari: tarixiy yondashuv	21
1.3. Turk toshbitiklari paydo bo'lib rivojlanishidagi tarixiy shart-sharoitlari tahlili	38
II-BOB: TURK RUNOLOGIASI TADQIQI, TARIXIY VA ETNOMADANIY QADRIYATLAR BILAN UYG'UNLIGI MASALALARI	54
2.1. Runologiya va turk toshbitiklari etnik tarixni o'rganishda manba sifatida	54
2.2. Turk runologiyasi va toshbitiklarining Yenisey havzasidagi ilk tadqiqotlar tadriji	75
2.3. Turk yozma yodgorliklarining O'rxun havzasi bo'ylab tadqiqining rivojlanish bosqichlari	89
III-BOB: O'RXUN BITIGIDAGI ETNONIM, BUGUNGI VOQELIK HAMDA TURK TOSHBITIKLARI TADQIQI: ETNIK OMILNING NAMOYON BO'LISH KONTEKSTIDA	106
3.1. O'rxun bitigidagi «sir» etnonimi va Sirdaryo gidronimining o'zaro aloqadorligi	106
3.2. Turkiy tarix targ'ibi: O'rxun-Yenisey toshbitiklar mohiyatini ochish va targ'ib etish kontekstida	123
3.3. Turk runologiyasi doirasida etnonimlar talqini: retrospektiv tahlil.....	137

IV-BOB: TARIXIY TADRIJIY JARAYONLARDA ETNOMADANIY HAMJIHATLIKNI TA'MINLASH, BITIKLAR TARG'IBIDAGI VAZIFALAR VA ISTIQBOLLI QIRRALARI	160
4.1. Tarixiy tadrijiy jarayonlar va yozma yodgorliklarda el birligini ta'minlash g'oyalarining ahamiyati	160
4.2. Turk runologiyasini o'rganishda tarix va etnologiya fanlarining oldida turgan vazifalar	174
4.3. Turk runologiyasini o'rganish va targ'ib etishning etnomadaniy va ijtimoiy ahamiyati hamda istiqbolli qirralari.....	190
XULOSA	207
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	211

NASRIDDIN NAZAROV

TURK RUNOLOGIYASI VA ETNOMADANIY JARAYONLAR

Muharrir: X. Tahirov
Texnik muharrir: S. Meliqo'ziyeva
Musaxhih: M. Yunusova
Sahifalovchi: A. Muxammadiyev

Nashr. lits № 2244. 25.08.2020 y.
Bosishga ruxsat etildi 20.12.2024 y.
Bichimi 60x84 1/16. Ofset qog'ozi.
"Times New Roman" garnituras.
Hisob-nashr tabogi. 14,5.
Adadi 100 dona.
Buyurtma № 4013737.1.1.

«Mhamroh media» MChJ bosmaxonasida chop etildi.

**Nashriyot tel. raqami +998 (97) 017-01-01
+998 (94) 673-66-56**

QAYDLAR UCHUN

